

Munich Personal RePEc Archive

Sustainability of agricultural farms in Bulgaria

Bachev, Hrabrin

Institute of Agricultural Economics, Sofia

2016

Online at <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/99457/>
MPRA Paper No. 99457, posted 06 Apr 2020 05:12 UTC

**УСТОЙЧИВОСТ НА ЗЕМЕДЕЛСКИТЕ СТОПАНСТВА
В БЪЛГАРИЯ**

Храбрин Башев

София, 2016 г.

Монографията е издадена с финансовата подкрепа на Фонд „Научни изследвания” - МОН, в рамките на Научно-приложен форум „Развитие на земеделието и тенденции на стоковите пазари“, организиран от Селскостопанска Академия, по разработки на САРА към ИАИ.

Монографията е обсъдена и утвърдена за печат в отдел „Икономика и управление на земеделските организации“ на Институт по аграрна икономика в София. Авторът изказва сърдечна благодарност на всички колеги за безценните препоръки за подобряване на труда.

Рецензенти: Проф. д-р Красимира Кънева
Проф. д-р Нина Котева
Доц. д-р Иван Боевски

Редактор: Кремена Горчева

Всички права запазени © 2016г.

Проф. д-р Храбрин Янушев Башев
Институт по аграрна икономика
Бул. Цариградско шосе, 121, блок 1, София 1113
hbachev@yahoo.com

СЪДЪРЖАНИЕ

СПИСЪК НА ФИГУРИТЕ	5
СПИСЪК НА ТАБЛИЦИТЕ	10
УВОД	11
ЧАСТ 1. ПОДХОД ЗА РАЗБИРАНЕ И ОЦЕНКА НА УСТОЙЧИВОСТТА НА ЗЕМЕДЕЛСКИТЕ СТОПАНСТВА	16
1. Дефиниране и подходи за оценка на фермерската устойчивост	16
1.1. Устойчивостта като алтернативна идеология и нова стратегия	16
1.2. Устойчивостта като характеристика на системата	20
1.3. Фермата като управленческа структура	26
1.4. “Институционалният аспект” на устойчивостта	27
1.5. Към по-точно дефиниране на фермерската устойчивост	32
2. Подход за оценка на устойчивостта на земеделските стопанства в България	41
2.1. Основни дефиниции	41
2.2. Аспекти на устойчивостта на фермата	42
2.3. Нива на оценка	42
2.4. Класификация на фермите	43
2.5. Отчитане на „фактора време“	44
2.6. Йерархически нива и формулиране на системата от показатели за оценка	45
2.7. Изчисляване, представяне, интерпретация и интеграция на оценките	53
ЧАСТ 2. РАВНИЩЕ НА УСТОЙЧИВОСТ НА БЪЛГАРСКИТЕ ФЕРМИ	63
1. Методика на изследването	63
2. Обща характеристика на анкетираните стопанства ...	64
3. Равнище на устойчивост на земеделските стопанства	76

4. Анализ на показателите за устойчивост по типове стопанства	84
5. Дял на стопанствата с различно ниво на устойчивост	118
6. Анализ на устойчивостта на стопанствата от различен юридически вид.	130
ЧАСТ 3. ФАКТОРИ И ПЕРСПЕКТИВИ НА УСТОЙЧИВОСТТА НА БЪЛГАРСКИТЕ ФЕРМИ	140
1. Фактори на фермерската устойчивост	140
2. Перспективи на устойчивото развитие на стопанствата	171
ИЗВОДИ И ПРЕПОРЪКИ	175
ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА	189

СПИСЪК НА ФИГУРИТЕ

Фигура 1. Устойчивост на фермата	38
Фигура 2. Йерархически нива на системата за оценка на устойчивостта на фермите	46
Фигура 3. Равнище на устойчивост на примерно стопанство по всички показатели	59
Фигура 4. Интегрално равнище на управленческа, икономическа, социална и екологическа устойчивост на примерно стопанство	61
Фигура 5. Характер на проблемите в района, в който е разположена фермата	69
Фигура 6. Пол и възраст на собственика (менажера) на стопанството	69
Фигура 7. Период на съществуване на фермата и полагане грижи за подобряване на устойчивостта	70
Фигура 8. Степен на познаване принципите на управленческа, икономическа, социална и екологическа устойчивост	70
Фигура 9. Много добро или добро познаване на принципите на аграрна устойчивост при различните типове стопанства	72
Фигура 10. Доколко във фермата ви спазвате принципите за устойчиво земеделие	75
Фигура 11. Стриктно или добро спазване на принципите на аграрна устойчивост в различните типове стопанства	75
Фигура 12. Индекс на обща, управленческа, икономическа, социална и екологическа устойчивост на земеделските стопанства в България	76
Фигура 13. Равнище на управленческа, икономическа, социална и екологическа устойчивост на земеделските стопанства в България	77
Фигура 14. Индекси на устойчивост на фермите по основни принципи на управленческа, икономическа, социална и екологическа устойчивост	77
Фигура 15. Равнище на устойчивост на фермите по отделни критерии за управленческа, икономическа, социална и екологическа устойчивост	78

Фигура 16. Показатели за оценка на устойчивостта на земеделските стопанства в България	79
Фигура 17. Индекс на устойчивост на земеделските стопанства от различен тип и месторазположение	81
Фигура 18. Равнище на управленческа, икономическа, социална и екологическа устойчивост на фермите от различен тип и месторазположение	82
Фигура 19. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата на Физически лица	85
Фигура 20. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата на Еднолични търговци	86
Фигура 21. Показатели за оценка на устойчивостта на Кооперациите	87
Фигура 22. Показатели за оценка на устойчивостта на Търговски и др. дружества	88
Фигура 23. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата предимно за самозадоволяване	90
Фигура 24. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата с малки размери	91
Фигура 25. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата със средни размери	92
Фигура 26. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата с големи размери	94
Фигура 27. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата специализирани в полски култури	95
Фигура 28. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата специализирани в зеленчуци, цветя и гъби	96
Фигура 29. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата специализирани в трайни насаждения	97
Фигура 30. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата специализирани в тревопасни животни	98
Фигура 31. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата специализирани в свине, птици и зайци	99
Фигура 32. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата специализирани в растениевъдно-животновъдство	100
Фигура 33. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата специализирани в смесено растениевъдство	102

Фигура 34. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата специализирани в смесено животновъдство	103
Фигура 35. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата разположени в предимно равнинни райони	104
Фигура 36. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата разположени в равнинно-планински райони	105
Фигура 37. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата разположени в планински райони	106
Фигура 38. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата със земи в защитени зони и територии	108
Фигура 39. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата разположени в планински райони с природни ограничения	109
Фигура 40. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата разположени в непланински райони с природни ограничения ...	111
Фигура 41. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата разположени в Северозападен район на страната	111
Фигура 42. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата разположени в Северен централен район на страната	113
Фигура 43. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата разположени в Североизточен район на страната	114
Фигура 44. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата разположени в Югозападен район на страната ...	115
Фигура 45. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата разположени в Южен централен район на страната	116
Фигура 46. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата разположени в Югоизточен район на страната	117
Фигура 47. Структура на фермите от различен тип и местоположение с различно ниво на обща устойчивост	119
Фигура 48. Структура на фермите от различен тип и местоположение с различно ниво на управленческа устойчивост.....	121
Фигура 49. Структура на фермите от различен тип и местоположение с различно ниво на икономическа устойчивост	122
Фигура 50. Структура на фермите от различен тип и местоположение с различно ниво на социална устойчивост	125
Фигура 51. Структура на фермите от различен тип и местоположение с различно ниво на екологична устойчивост	128

Фигура 52. Равнища на устойчивост на стопанствата на Физически лица от различен вид	130
Фигура 53. Дял на Физическите лица от различен вид с различно ниво на устойчивост	132
Фигура 54. Равнища на устойчивост на стопанствата на Еднолични търговци от различен вид	133
Фигура 55. Дял на Едноличните търговци от различен вид с различно ниво на устойчивост	134
Фигура 56. Равнища на устойчивост на Кооперациите от различен вид	135
Фигура 57. Дял на Кооперациите от различен вид с различно ниво на устойчивост	136
Фигура 58. Равнища на устойчивост на Търговските и др. дружества от различен вид	137
Фигура 59. Дял на Търговските и др. дружества от различен вид с различно ниво на устойчивост	139
Фигура 60. Фактори, които в най-голяма степен стимулират вашите действия за повишаване на управленческата устойчивост на фермата	141
Фигура 61. Фактори, които в най-голяма степен стимулират вашите действия за повишаване на икономическата устойчивост на фермата	142
Фигура 62. Фактори, които в най-голяма степен стимулират вашите действия за повишаване на социалната устойчивост на фермата	143
Фигура 63. Фактори, които в най-голяма степен стимулират вашите действия за повишаване на екологическата устойчивост на фермата	145
Фигура 64. Инструменти на политиките, които в най-голяма степен повишават устойчивостта на стопанствата	147
Фигура 65. Дял на фермите с добра и висока устойчивост в зависимост от пола и възрастта на мениджъра	166
Фигура 66. Дял на фермите с добра и висока устойчивост, чиито стопанства са разположени в райони с разнотипни социално-икономически и екологически проблеми	167
Фигура 67. Дял на фермите с добра и висока устойчивост, чиито мениджъри познават добре и много добре или спазват добре или стриктно принципите на управленческа, икономическа, социална и екологическа устойчивост	168

Фигура 68. Дял на фермите с добра и висока устойчивост, в зависимост от периодите на съществуване на стопанството и на полагане грижи за подобряване на устойчивостта	169
Фигура 69. Дял на фермите с добра и висока устойчивост, за които определени инструменти на политиките, в най-голяма степен повишават устойчивостта на стопанството им	170
Фигура 70. Намерения в близко бъдеще за устойчиво фермерство	172
Фигура 71. Дял на фермите с добра и висока устойчивост, за които определени инструменти на политиките, в най-голяма степен повишават устойчивостта на стопанството им	173

СПИСЪК НА ТАБЛИЦИТЕ

Таблица 1. Принципи, критерии, показатели и референтни стойности за оценка на устойчивостта на земеделските стопанства	49
Таблица 2. Нива на устойчивост в зависимост от степента на достигане на референтната стойност за показателя	54
Таблица 3. Скала за преобразуване на качествените равнища в Индекс на устойчивост за отделен показател	58
Таблица 4. Граници за категоризиране на интегралните оценки на устойчивост	60
Таблица 5. Характеристика на анкетираните стопанства	65
Таблица 6. Инструменти на политиките, които в най-голяма степен повишават устойчивостта на стопанствата от различен юридически тип и размери	150
Таблица 7. Инструменти на политиките, които в най-голяма степен повишават устойчивостта на стопанствата с различна специализация	154
Таблица 8. Инструменти на политиките, които в най-голяма степен повишават устойчивостта на стопанствата разположени в различен тип екосистеми	158
Таблица 9. Инструменти на политиките, които в най-голяма степен повишават устойчивостта на стопанствата разположени в различни райони на страната	162

УВОД

Навсякъде по света въпросът за оценка на устойчивостта на фермите е сред най-дискутираните от научни работници, фермери, инвеститори, администратори, политици, групи по интереси и широката общественост (Andreoli M. and V Tellarini; Bachev; Bastianoni et al.; Cauwenbergh et al.; FAO; Fuentes; Häni et al.; OECD; Rigby et al.; Sauvenier et al.; UN). През последните години този проблем е задълбочено изследван и в нашата страна (Башев; Башев и др.; Иванов и др.; Йовчевска; Котева; Кънева; Хаджиева и др.; Bachev; Bachev et al.). Така например, на настоящия етап от развитието на българското селско стопанство е изключително актуален въпросът „какво е равнището на устойчивост на различните типове земеделски стопанства през новия програмен период за прилагане на ОСП на ЕС?“.

Независимо от значителните постиженията на теорията и практиката в тази нова област, все още няма единомислие по отношение на това „какво представлява устойчивостта на фермата“, „каква е връзката между фермерската и аграрна устойчивост“, „кои са критичните фактори на фермерската устойчивост“ и „как да оценим равнището на устойчивост на земеделските стопанства“ в динамичен свят, в който едва ли има нещо наистина „устойчиво“. Тези въпроси са част от по-общия проблем за определяне и оценка на аграрната устойчивост като цяло, което води до предложението „да се отделя по-малко време в опитите да се дефинира устойчивото земеделие и повече време в работата за постигането му“ (Ikerd). Но възможно ли е да се работи за устойчиво земеделие без то да е дефинирано? Несъгласието на експертите е преди всичко по отношение на „подходите за оценка“ и на „средствата“ за постигане на аграрна устойчивост, а не за „целите“, към които те са насочени.

В литературата, официалните документи и в селскостопанската практика има яснота по отношение на това, че устойчивостта и жизнеспособността на фермите е условие и индикатор за аграрната устойчивост и за реализиране на целите на устойчивото развитие. Също е общоприето, че устойчивостта на фермите има, освен производствено-икономически, и по-широки социални и екологически аспекти, които са еднакво важни и следва да се отчитат при оценка на общото равнище. Предложени са и се

използват многочислени показатели за оценка на аграрната устойчивост на ниво ферма и разнообразни подходи за тяхната интеграция и интерпретация (Sauvenier et al.). В нашата страна през последните две десетилетия повече се говори за устойчиво фермерство отколкото да се правят всеобхватни оценки на неговото равнище.

Болшинството от оценките на аграрната устойчивост са на отраслово или международно ниво (FAO, OECD), като липсва важното „фермерско ниво“. По този начин не се разглеждат и важните връзки между управлението на фермата и въздействието върху агроecosистемите и устойчивостта на агросистемите от различен тип.

Освен това, най-често необосновано се отъждествяват оценката на устойчивостта на земеделските стопанства с оценката на аграрната устойчивост като цяло. Последната има по-широки измерения и освен устойчивостта на индивидуалните ферми включва и: значимостта на отделните (видове) стопанства в управлението на ресурсите и социално-икономическия живот на домакинствата, района и отрасъл, и колективните действия на разнообразните аграрни агенти, и съвкупното (аграрно) използване на ресурсите и въздействие върху природата, и подобряването на условията на живот и труд на фермерите и техните домакинства, и цялостното състояние и развитие на отрасъла и селските домакинства, и (участието в) общото социално управление, и хранителна сигурност и съхранение на аграрния потенциал, и др. (Bachev, 2010).

Така например опитът в нашата страна показва, че съществуват много „силно“ устойчиви ферми, които малко допринасят за аграрната устойчивост - многобройни „полупазарни“ стопанства и стопанства за самозадоволяване, едри арендни ферми, обществени стопанства и др. с „ниски“ стандарти за опазване на природната среда (Башев, 2014). От друга страна устойчивото развитие на селското стопанство най-често е свързано с реструктуриране и адаптация на земеделските стопанства към постоянно променящата се пазарна, институционална и природна среда. Този процес предопределя и ниската устойчивост (неустойчивост) и понижаваща се значимост на ферми от определен тип (обществени, кооперативни, малки по размер) и модернизация на друга част от тях (диверсификация на дейността, преобразуване

на фамилни стопанства в партньорски сдружения, фирми, вертикално-интегрирани форми, и т.н.).

Също така, в повечето случаи не се прилага холистичен подход, а се разглеждат (оценяват) независимо една от друга „чисто“ икономическите (доходност, рентабилност, финансова независимост), „чисто“ производствените (продуктивност, производителност, природоконсервиращи технологии), „чисто“ екологическите (еко-натиск, вредни емисии, еко-въздействие) и „чисто“ социалните аспекти от развитието на фермите. В болшинството от съществуващите подходи липсва йерархическа структура или системна организация на аспектите и компонентите на фермерската устойчивост, което (пред)определя и произволния избор на показателите за оценка.

Заедно с това най-често се пренебрегват важните „управленчески“ (governance) функции на фермата, разходите свързани с управлението (известни като транзакционни), а така също връзките между различните аспекти на фермерската устойчивост (Башев, 2005). Най-често обаче, равнището на управленческата ефективност и адаптивността предопределят и общото ниво на устойчивост на стопанството, независимо от продуктивността, социалната отговорност или природосъобразността на дейността.

Фермата „произвежда“ многообразни продукти, „частни“ и „обществени“ стоки като храни, селски територии (за лов, за туризъм, за любуване на красив пейзаж), екологични и културни услуги, среда за дивите животни и растения, биоразнообразие, включително и малко желани като отпадъци, вредни въздействия и т.н. Всички тези функции на фермите следва да се вземат предвид при оценка на нейната устойчивост.

Фермата е освен основна производствена и важна управленческа структура за организация (координация) на дейността и транзакциите в селското стопанство, с голямо многообразие на интересите (предпочитания, цели) на участващите агенти (Башев, 2005, 2012). Това изисква, при оценка на устойчивостта и ефективността на различните типове ферми (за самозадоволяване, обслужване на членовете, насочени към печалба, частична заетост, природосъхранение, и др.), да се отчита и техния сравнителен потенциал по отношение на алтернативните пазарни,

частни, обществени и т.н. (включително и неформални) форми за управление на аграрната дейност.

На всеки конкретен етап от развитието в отделните страни, общности, екосистеми, подотрасли на селското стопанство и типове ферми съществува строго специфично (по)знание за аграрната устойчивост (например за връзките между човешката дейност и климатичните промени), индивидуална и социална ценностна система (предпочитания за “желано състояние” и „икономическа“ оценка на природните ресурси, биоразнообразието, човешкото здраве, съхранение на традициите, и т.н.), институционална структура (права за чиста природа и биоразнообразие, на уязвими групи в обществото, производителите в развиващите се страни, бъдещите поколения, за хуманно отношение към животните и др.) и цели на социално-икономическото развитие.

Следователно разбирането, съдържанието и оценката на аграрната и фермерска устойчивост са винаги конкретни за определен исторически момент (период във времето) и за специфичната социално-икономическа, институционална и природна среда, в която функционира стопанството. Например много, иначе “устойчиви” стопанства в нашата страна не бяха в състояние да покрият високите стандарти и ограничения на Европейския Съюз (ЕС) за качество, екология, благосъстояние на животните и т.н. и преустановиха дейност или се оказаха в „неустойчивия“ сив сектор на икономиката след присъединяването на страната ни в Съюза.

Болшинството от предлаганите системи за оценка прилагат “универсален” подход за “безлични” ферми, без да отчитат спецификата на конкретните стопанства (тип, ресурсна обезпеченост, специализация, етап от развитието) и средата, в която те функционират (конкуренция, институционална подкрепа и ограничения, еко-предизвикателства и рискове, и т.н.). Нещо повече, обикновено тези системи са непримени в практиката на фермите и управляващите органи, тъй като са “трудни за разбиране, изчисляване и мониторинг в ежедневната дейност” (Hayati et al.).

В тази книга се предлага практически приложим и холистичен подход за оценка на устойчивостта на земеделските стопанства в условията на прилагане на Общата Селскостопанска Политика (ОСП) на ЕС в нашата страна.

Най-напред се прави анализ на развитието на „концепцията“ за устойчивост и на основните подходи за нейната оценка, като на тази база се прави опит за по-точно дефиниране на устойчивостта на фермата. Особено внимание се отделя на обосноваването на “нов” управленчески аспект на фермерската устойчивост и на подхода за неговата интеграция в системата за оценка на устойчивостта на стопанствата.

След това се предлага система от принципи, критерии и показатели за оценка на равнището на устойчивост на земеделските стопанства в съвременния етап от развитието на отрасъла в страната.

Следва “широкомащабна” апробация на разработения подход и оценка на общата, управленческата, икономическата, социалната и екологическата устойчивост на фермите от различен юридически тип, размер, производствена специализация, екологическо и административно месторазположение в България.

След това се идентифицират факторите и перспективите на устойчивото фермерство в страната.

Книгата приключва с изводи и насоки за по-нататъшни изследвания в дадената област и за използване на предложената система за оценка при усъвършенстване на фермерското управление и на формите за обществена интервенция в сектора.

Авторът е изключително признателен на всички колеги от различни дисциплини, институции и страни, които вече повече от десет години му помагат да „разбере“ големия проблем аграрна и фермерска устойчивост и процеса на тяхната оценка и управление. Също така изказваме сърдечна благодарност на многобройните мениджъри на земеделски стопанства от различен тип за безценните „уроци“ по фермерска устойчивост и за предоставената информация. Безкрайно сме признателни и на Националната служба за съвети в земеделието, Националния съюз на земеделските кооперации, Националната асоциация на зърнопроизводителите, Асоциацията на производителите на декоративни растения, Асоциацията за развъждане на българска млечна порода овце и др. организации и лица за оказаното съдействие. Без приноса на всички тях това “дълго” изследване нямаше никога да приключи и тази книга - написана.

ЧАСТ 1. ПОДХОД ЗА РАЗБИРАНЕ И ОЦЕНКА НА УСТОЙЧИВОСТТА НА ЗЕМЕДЕЛСКИТЕ СТОПАНСТВА

1. Дефиниране и подходи за оценка на фермерската устойчивост

1.1. Устойчивостта като алтернативна идеология и нова стратегия

Движенията за устойчивост сред фермерите и потребителите първоначално възникват в развитите страни, в резултат на безпокойството на отделни индивиди и групи за негативното въздействие на земеделието върху необновяемите ресурси и деградацията на почвата, здравният и екологически ефект на химикалите, влошаването на качеството на храните, намаляването на броя на фермите, спадът на степента на самозадоволяване, несправедливото разпределение на доходите, разпадането на селските общности, загубата на традиционните ценности, и т.н. (Edwards et al.).

В тази връзка “устойчиво земеделие”¹ най-често се използва като обобщаващ термин на “новите” подходи в сравнение с “масовото” (капиталоемко, едро-машабно, монокултурно и т.н.) фермерство като включва: органичното, биологичното, алтернативното, екологичното, нискоразходното, натуралното, биодинамичното, биоинтензивното, биоконтролираното, консервиращото, регенериращото, прецизното, поддържащото общностите и т.н. земеделие.

След това, в концепцията за устойчивост, се включват и по-актуални “социални” въпроси като: форми на потребление и начин на живот; децентрализация; развитие на (селските) общностите; равнопоставяне на половете, между страните (“Север-Юг”) и на поколенията; добро социално управление (governance); запазването на аграрната култура и наследство; подобряването на природната среда; етически проблеми като благосъстояние на животните, използване на генетично-модифицирани култури и др. (VanLoon et al.).

---

¹ Термин въведен от австралийския учен Gordon McClymont (Wikipedia).

Световната конференция в Рио де Жанейро разисква *глобалния проблем за устойчиво развитие* и прие Декларация с неговите *“универсални принципи”* (UN, 1992). Тези принципи включват: право на всеки на здравословен и производителен живот в хармония с природата; защита на правата на бъдещите поколения; интеграция на екологичните, социални и икономически аспекти на всички нива; международно коопериране и партньорство; прилагане на превантивен подход по отношение на природната среда; задължение за компенсация от страна на замърсителя; оценка на въздействието върху околната среда; признаване на ролята и интересите на жените, младежите и месното население; защита на мира и др.

На множество международни форуми след това тези принципи се конкретизират, допълват и обогатяват. Така например Конференцията на ООН за Климатични Промени в Париж формулира законово обвързано споразумение за климата между всички страни на планетата (UN, 2015). През 2015 г. бяха допълнително обогатени и формулирани от ООН новите Цели на устойчивото развитие (Sustainable Development Goals) за трансформиране на света до 2030г., включващи и редица нови агро-измерения (UN, 2015).

Възникването на тази “нова идеология” се съпровожда и със значителна промяна на “традиционното разбиране” за развитието като теория и политика. Освен икономическия ръст, последното вече включва и широк спектър от социални, етически, природоконсервиращи и т.н. цели. Измененията на политиката на ЕС, на различните международни организации (Световна Банка, ФАО и др.) и на Програмите за развитие на земеделието и селските райони у нас са потвърждение за това. Нещо повече, в официалните документи общото разбиране за устойчивостта придобива конкретен израз като се “превежда” на езика на практиката във вид на закони, норми, указания, подходи за оценка, системи за “добри практики” за фермерите и т.н.

Освен горното принципно (декларативно) разбиране на устойчивостта се появиха и по “оперативни” дефиниции.

Така например устойчивостта на фермата често се определя като *“набор от стратегии”* (Mirovitskaya and Ascher). Управленческите подходи, които най-общо се свързват с нея са: самозадоволяване чрез използване на произведения във фермата или

локални “вътрешни” ресурси и ноу-хау; намаляване или прекратяване на ползването на химически торове; намаляване или прекратяване използването на химически пестициди и заместването им с интегрирана борба с вредителите; повишено или подобро използване на сеитбооборота за диверсификация, почвено плодородие и контрол на вредителите; повишено или подобро използване на оборска тор и други органични материали за подобряване на почвеното плодородие; увеличаване на разнообразието на растенията и животните и използване на повече местни растения и технологии; поддържане на растителната покривка на почвата; намаляване на броя на животните в стадата и пасищата; прилагането на добри селскостопански практики; прилагане на холистично, жизнен цикъл и т.нар. управление на фермата и ресурсите; пълно ценообразуване на вложенията и заплащане за вредите върху природната среда и т.н. Съответно на това, степента на устойчивост на дадена ферма се установява чрез оценка на промените в използването на ресурсите (например прилагане на химически торове и пестициди) и внедряването на алтернативни (устойчиви) производствени методи и чрез сравнението им с “типичните” (масово разпространени) ферми.

Разбирането на устойчивостта като “подход на фермерство” обаче не винаги е полезно за адекватна оценка на устойчивостта и за “насочване на промените в земеделието”. Най-напред стратегиите и “устойчивите практики”, които възникват като отговор на проблемите в определени (развитите) страни не винаги са актуални за специфичните условия на останалите страни.

Например значителен проблем в Българските ферми е недостатъчното и/или небалансирано компенсиране с химически торове на извлечения с реколтата азот, калий и фосфор; ниското ниво на земеползване, животни на единица площ и напояване; широко разпространените екстензивни и примитивни технологии (недоизползване на химикали, прилагане на много ръчен труд и животинска тяга, гравитачно напояване); доминиране на миниатюрни и екстензивни животновъдни ферми и т.н. Очевидно е, че тези проблеми са доста различни от негативните последици върху природата, в резултат на прекалената интензификация на земеделските стопанства в ЕС и останалите, високо развити страни.

Нещо повече, приоритетите и йерархията на целите в дадена страна също се променя във времето, което прави този подход

неподходящ за сравняване на устойчивостта на фермите в различните отрасли, страни или в динамика.

Например до 90-те години в ЕС продоволствената сигурност и максимализацията на добива беше главен приоритет, който е заменен с качеството, разнообразието и безопасността на храните; опазването и подобряването на природната среда и биоразнообразието; защитата на доходите на производителите; пазарна ориентация и диверсификация; грижи за благосъстоянието на животните; съхраняване на селските общности и т.н. Дискутира се и кардинална промяна на ОСП през следващия програмен период.

На второ място подобно разбиране на устойчивостта може да отрече някои подходи, които са свързани с модерното фермерство и въпреки това повишават устойчивостта. Например общоизвестно е, че биоразнообразието и почвеното плодородие се поддържат и повишават чрез ефективни обработки, а не чрез “нулеви обработки” и безстопанско отношение към земята. Прилагането на подобни подходи доведе до сериозни агротехнически проблеми и дори до загуба на „зеделския“ характер на много агроecosystemи и в нашата страна (Башев, 2013; Bachev 2014). В същото време има многобройни примери за „устойчива интензификация“ на земеделието в различни страни по света.

Трето, това разбиране прави невъзможна оценката на приноса на дадена стратегия към устойчивостта, тъй като определеният подход е вече използван като “критерий” за дефиниране на устойчивостта.

На следващо място, поради ограниченото знание и информация по време на прилагането на дадена стратегия, е възможно да се правят грешки като се отричат тези, които повишават устойчивостта и се налагат други, които застрашават (дългосрочната) устойчивост. Така например проблемите, свързани с увлеченията по “нулевите и минимални обработки” у нас в миналото, са добре известни. Подобно, много експерти не очакват „голям ефект“ върху екологическата устойчивост от „позеленяването“ на ОСП на ЕС през текущия програмен период.

Много важен недостатък е, че този подход напълно игнорира икономическите измерения (абсолютна и сравнителна ефективност на ресурсите), които са определящи за равнището на устойчивост на фермата. Очевидно е, че и най-екологически чистата ферма на

света няма да бъде устойчива “за дълго време”, ако не може икономически да се самоиздържа.

Най-накрая, този подход не отчита влиянието на други важни (външни за фермата) фактори, които в края на краищата определят устойчивостта на фермите като: институционалната среда (наличие на обществени стандарти и ограничения, обществена подкрепа за определени сектори и производители), развитието на пазарите (равнище на търсене на биологични продукти на фермата), макроикономическата среда (разкриване на високодоходни работни места в другите отрасли) и т.н.

Добре известно е, че равнището на устойчивост на дадено стопанство е доста различно в зависимост от специфичната социално-икономическа и природна среда, в която функционира и се развива. Така например въвеждането на инструментите за подкрепа на ОСП на ЕС в нашата страна (директни плащания, експортни субсидии, мерки на Програмата за развитие на селските райони (ПРСР) повишиха още повече равнището на устойчивост на едрите стопанства и на зърнопроизводителите и понижиха значително тази на дребните стопанства, животновъдите, зеленчуко и плодотроизводителите (Котева; Кънева и др.).

Освен това някои негативни процеси, свързани с аграрната устойчивост в регионален и глобален мащаб, могат да окажат дори “благоотворно” влияние върху устойчивостта на определени ферми в даден район или страна. Пример, акцентирането върху вредните емисии на дадена ферма няма особен смисъл в условия на високо общо (индустриално) замърсяване на даден район (напротив, ще е налице висока обществена толерантност към фермите, замърсяващи околната среда); глобалното затопляне повишава продуктивността на някои видове ферми у нас чрез подобряване на условията за отглеждане, намаляване на риска от замръзване и диверсифициране на продукта и т.н.

1.2. Устойчивостта като характеристика на системата

Друг подход характеризира устойчивостта на аграрните системи като “*способност за удовлетворяване на многообразни цели (във времето)*” (Brklacich et al.; Hansen; Raman). Целите обикновено включват снабдяване на достатъчно храни (продоволствена сигурност), поддържане и подобряване на

природната среда, достигане на определено жизнено равнище и т.н. Предлагат се многообразни система за оценка включващи екологични, икономически и социални аспекти на устойчивостта на фермите (Fuentes; Lopez-Ridaura, Masera, and Astier; Sauvenier et al.; Хаджиева и др.). В зависимост от целите на анализа и възможностите за оценка се използват разнородни и не малко на брой показатели за използване на ресурси, за дейност, за ефект, т.н.

Най-често обаче, съществува “конфликт” между качествено различните цели – например между повишаване на добивите и дохода от една страна, и подобряването на условията на труд (продължителност, качество, заплащане на наемния труд) и негативния ефект върху околната среда от друга страна.

Следователно, стои въпросът *кой елемент на системата да е устойчив* и да се даде предпочитание на един за сметка на другите². Освен това нерядко е много трудно (скъпо или практически невъзможно) да се определи връзката между дейността на фермата и очакваните резултати – например приноса на отделното (или група) стопанство(а) в промяната на климата.

За разрешаване на проблема за “съизмерването” се предлагат разнообразни подходи за “интегриране” на показателите в „безмерни“, „енергетични“, “екологични”, „парични“ и др. единици. Всички тези “удобни” подходи обаче, се основават на много условности, свързани с превръщането на показателите в единно измерение, определянето на сравнителната “тежест” на различните цели и т.н. Нерядко самата интеграция се базира на неправилни допускания като това, че многообразните цели са напълно взаимнозаменяеми и съизмерими. Например оценяват се в евро, долари и лева “негативните ефекти от земеделската дейност” (замърсяване на околната среда, вреди върху здравето и благосъстоянието на хората и т.н.), които се сумират с “положителните ефекти” (различни фермерски продукти и услуги) и се получава “общият ефект” на фермата, отрасъла и т.н.

Също така се тълкува неправилно, че устойчивостта на системата като цяло е винаги алгебрична сума от нивата на устойчивост на отделните ѝ елементи. Всъщност най-често общото равнище на устойчивост на дадена система (фермата) се

---

² По дефиниция селскостопанско производство означава нарушаване на естествената “устойчивост” на натуралните екосистеми, в частност нарушаване и унищожаване на природното биоразнообразие.

(пре)определя от равнището на устойчивост на (“критичния”) елемента с най-ниска устойчивост. Например, ако дадено стопанство е финансово неустойчиво, то фалира. Също така неправилно се смята, че устойчивостта на фермата е абсолютно състояние и може само да се повишава или понижава. Всъщност „дискретно” състояние на неустойчивост (например фалит, закриване, външно придобиване) е не само възможно, но и често срещана ситуация у нас и навсякъде по света (Bachev and Peeters).

Друг недостатък на този подход за оценка е, че “субективното” определяне на целите свързва критерия за устойчивост не със самата ферма, а с предварително фиксирана значимост, зависеща от интересите на стопанина и/или акционерите, приоритетите на финансиращата организация, стандартите на анализиращия орган, разбирането на изследователя, и т.н. Всъщност на практика съществува голямо разнообразие в типа на стопанствата и предпочитанията на фермерите и собствениците – собствено снабдяване с продукти и услуги, увеличаване на дохода или печалбата, запазване на фермата и ресурсите за бъдещите поколения, обслужване на общностите, минимизиране разходите на крайните потребители, и т.н.

Освен това, на по-долните нива на анализ на устойчивостта (парцел, участък, ферма, агроекосистема) повечето от формулираните системни цели са външни и принадлежат на система(и) от по-висш порядък. Например задоволяването на пазара малко зависи от продукта на определена (група от) ферма(и); много от екологичните проблеми се проявяват на ниво район, екосистема, държава, транснационален и дори в глобален мащаб и т.н.

Отделните типове ферми и аграрни организации имат специфични “частни” цели - печалба, доход, обслужване на членовете, самозадоволяване, лобирание, групови или обществени ползи (научни, образователни, демонстративни, екологически, етически и т.н.). Тези иманентни цели рядко съвпадат (а понякога дори са и в конфликт) с целите на другите системи (включително и със системата като цяло). В същото време степента на достигане на тези специфични цели е предпоставка (стимул, фактор) за устойчивостта на различните типове организации на аграрните агенти (Башев, 2005, 2013).

Нещо повече, различните типове стопанства (индивидуални, фамилни, кооперативни, корпоративни) имат доста различна

вътрешна структура, като целите на индивидуалните участници не винаги съвпадат с тези на фермата като цяло. Докато при индивидуално и фамилно стопанство съществува “пълна” хармония (собственик-фермер), то при по-комплексните ферми (партньорство, кооперация, корпорация) най-често има конфликт между индивидуалните и колективни цели (“разделяне на собствеността от фермерството и/или от управлението”). Така например у нас и по света има много силно устойчиви фермерски организации с променливо членство на индивидуалните агенти (партньори, член кооператори, акционери, и т.н.).

Следователно стои въпросът *устойчивост за кого* в социалната (икономическата) система – предприемачи и менажери на фермата, работещите собственици на фермата, фермерските домакинства, външните акционери, наемния труд, групите по интереси, местните общности, обществото като цяло, международната общност и т.н.

Най-накрая много от тези подходи за разбиране и оценка на устойчивостта не включват съществения “времеви” аспект. Обаче “ако идеята за продължаването във времето е пропусната, тогава тези цели са нещо различно от устойчивостта” (Hansen).

Оценката на устойчивостта на фермата трябва да дава представа за *будещето*, а не да констатира минали и настоящи състояния (достигането на конкретни цели в определени моменти от времето). Опитът у нас например показва, че поради лошо управление, неефективност или пазарна ориентация на кооперативни и обществени стопанства много техни членове напускат, фалират или формират по-ефективни (устойчиви) частни структури. Заедно с това, поради промяна на собствеността, стратегията, държавната политика и подкрепа и т.н. много стопанства с ниска устойчивост в миналото са с нарастваща социално-икономическа и екологическа устойчивост в условия на прилагане на ОСП и т.н.

Друг подход интерпретира устойчивостта като “*способност (потенциал) на системата да поддържа и подобрява своите функции*” (Hansen; Lopez-Ridaura, Masera and Astier; Mirovitskaya and Ascher; VanLoon et al.). В тази връзка най-напред се определят различни основни характеристики на системата, които се смята, че детерминират нейната устойчивост като: стабилност; потенциал за съпротива (resilience); надеждност; способност за оцеляване;

продуктивност; качество на почвата, водата и въздуха; некултурни видове; енергийна ефективност; самозадоволяване; социална справедливост; социална приемливост и т.н. След това се идентифицират показатели за измерване на тези атрибути и се оценява тяхната динамика във времето - обикновено 5-10 или повече години. Например за продуктивността най-често се използват показатели като добив, качество на продукта, печалба, доходност и др. В аграрната икономика широко разпространение имат и моделите за “обща производителност” на факторите на производство, които се прилагат при анализа на устойчивостта.

Предимство на този подход е, че свързва устойчивостта със самата система и с нейната способност да функционира в бъдеще. Той дава и операционен критерий за устойчивостта, което позволява да се идентифицират ограниченията и да се оценят различните начини за нейното повишаване. Освен това не е сложно количественото измерване на показателите, тяхното представяне като индекс във времето и съответната интерпретация на равнището на устойчивост (понижаваща се, повишаваща се, неизменна). Тъй като тренда отразява агрегатното въздействие на няколко детерминанта, това елиминира и необходимостта от конструирането на сложни (и малко ефективни) модели за агрегиране на индикаторите.

Предлаганите подходи обаче, имат и съществени недостатъци, които са свързани най-напред с неправилното допускане, че бъдещото състояние на системата може да се предвиди чрез екстраполация на минали трендове. Нещо повече, за новоизградени структури и ферми без (дълга) история е изобщо невъзможно да се използва този подход за оценка на устойчивостта. В нашето селско стопанство обаче преобладават именно подобни структури, възникнали в последните 5-10-15 или 20 години.

Освен това “негативните” промени на някои от показателите (добив, доход, качество на въздуха и водата, биоразнообразие и т.н.) могат да са резултат на “нормални” процеси на функциониране на фермата и на по-висшите системи, част от които е тя (например флукутация на пазарните цени, естествени цикли в климата, общо замърсяване в резултат на индустриалното развитие и др.) без да са свързани с динамиката на устойчивостта на оценяваната ферма. Така например, независимо от природосъобразното поведение на отделен стопанин, екологическото състояние на фермата може дори

да се влоши, ако не се предприемат нужните „колективни еко-действия“ от всички ферми в района (Башев, 2013).

За да се избегнат горните недостатъци, се предлага използването на сравнение на показателите на фермата не във времето, а със средните равнища на предприятията в подотрасъла, района, и т.н.

Позитивното отклонение от средните обаче, не винаги дава добра представа за устойчивостта на фермите. Известни са много случаи, в които всички структури в дадени (под) отрасли и райони са неустойчиви - отмиращи отрасли, неконкурентни производства, „замърсяващи“ околната среда подотрасли, пустеещи райони, финансово-икономически кризи, т.н. Също така има и примери когато цели агроекосистеми, от които отделни „устойчиви“ ферми са елемент, са с понижаваща се устойчивост или неустойчиви в резултат на отрицателни странични ефекти, причинени от замърсяване на ферми в други райони и/или сектори на икономиката (води, почви, въздух), конкуренция за ресурси с други отрасли или предназначение (туризъм, транспорт, жилищно строителство, природни паркове и т.н.).

Заедно с това съществен проблем при този подход е, че най-често е невъзможно да се предложи един единствен измерител за всеки атрибут. Това, от своя страна, изисква някакво субективно „съизмерване“ и приоритизиране на множеството показатели, което е свързано с вече описаните трудности на другите подходи за оценка.

Най накрая този подход игнорира институционалните и макроикономически измерения, нееднаквите цели на различните типове ферми и организации и сравнителните предимства и взаимна допълняемост на алтернативните управленчески структури. А именно тези фактори са от първостепенно значение когато става дума за (оценка на) устойчивостта на микроикономическите структури като индивидуални и семейни ферми, фирми, кооперативи и др. (Башев, 2005).

1.3. Фермата като управленческа структура

В дългосрочен план не съществува икономическа организация, която не е ефективна, тъй като в противен случай тя ще бъде заменена от по-ефективна организация (Башев, 2003). Следователно проблемът за оценка на устойчивостта на фермите е непосредствено свързан с оценката на факторите и равнището на ефективност на фермите.

В традиционната икономика фермата е представена като “производствена структура” и анализът на ефективността се ограничава до производствените разходи (“оптимизация на технологическите фактори съгласно маргиналното правило”). Този подход обаче не може да обясни *високата* устойчивост на отделните типове ферми (самозадоволяващи се, кооперативни, малки комерсиални, големи агрофирми), със значително различие в “нивата на ефективност” у нас (Башев, 2003, 2012).

Освен с производствени разходи модерното фермерство е свързано и със значителни *транзакционни разходи* (Башев, 2003). Така например необходими са огромни разходи за намиране на най-добри партньори и цени, за договаряне на условията на размяна и за “написване” на контрактите, за контролиране и оспорване на договореностите, за защита на правата на собственост и т.н. Като правило “рационалните” аграрни агенти търсят, избират и/или развиват най-ефективните форми за организация (управление) на техните взаимоотношения, които да минимизират тяхната ограничена рационалност и да защитят техните инвестиции и (абсолютни и договорени) права от възможен опортюнизъм³. В резултат на това, в *дългосрочен период*, в селското стопанство доминират (са устойчиви) само ефективни управленчески структури – “тези, които максимализират изгодите и минимизират разходите за транзакция” (Башев, 2003).

Когато разходите за транзакция са високи, те блокират иначе ефективни транзакции и ограничават размера на фермата под технологически оптималното ниво. Много често високите разходи за пазарна размяна (за намиране на кредит; за маркетинг на продукцията) и/или за вътрешно управление (липса на работна сила

---

³ Разходите за транзакция имат “поведенчески основи” като *ограничена рационалност* и *тенденция за опортюнизъм* на икономическите агенти (Williamson).

с ниски транзакционни разходи) ограничават размера на фермата до миниатюрна дейност за самозадоволяване или фамилни граници. В други случаи съществуващият ефективен потенциал за икономизиране от пазарни транзакции предизвиква огромно разширяване на фермата чрез хоризонтална или вертикална интеграция на дейността.

Така например високите разходи за пазарна и контрактна търговия, в условия на висока икономическа и институционална неопределеност, след 1990 година превърнаха самозадоволяващото фермерство в най-ефективна (или единствено възможна) форма за организация на притежаваните аграрни ресурси (земя, животни, работна сила) за повече от 1 милион българи (Башев, 2003). От друга страна, изключително високите разходи за пазарни и стандартни договорни транзакции причиниха доминирането на интегрирани и взаимосвързани форми и концентрация на комерсиалното фермерство, в малко на брой големи агрофирми и кооперации.

Следователно в реалната икономика, с позитивни транзакционни разходи, фермите и другите аграрни организации имат и “друга” съществена *икономическа* роля. Те са не само производствени, но и основни *управленчески (governance) структури* – форми за организация и управление на транзакциите, за максимализиране на транзакционните изгоди и за минимизиране на транзакционните разходи. Ето защо устойчивостта на отделните типове ферми не може да бъде правилно разбрана и оценена без анализ на техния сравнителен производствен и управленчески потенциал.

1.4. “Институционалният аспект” на устойчивостта

Институционалната среда е критичен фактор за фермерската и аграрна устойчивост (Башев, 2005; Vachev and Peeters). Равнището на устойчивост на една и съща ферма е доста различно в зависимост от съществуването на обществени програми за подкрепа; на социални механизми за защита от природни бедствия; на строги стандарти за качество на продукцията, условията на труд, благосъстоянието на животните, опазването на природната среда; различни, легално разрешени форми за пазарна и частна

транзакция; (не)ефективност на системата за санкциониране на законите и частните договори; различни традиции и т.н.

Така например силната зависимост от обществени субсидии често се оценява като ниска устойчивост на определени стопанства. В същото време опитът на развитите страни с дълго субсидиране на селското стопанство (ЕС, Швейцария, САЩ, Япония) показва, че именно високата обществена подкрепа е съществен фактор за силната устойчивост на определени (фамилни, малки по размер, независими, и т.н.) фермерски структури.

“Оперативните” цели на устойчивото развитие и механизмите за тяхното достигане са също така институционално детерминирани. Например (обществено) допустимите формални и неформални норми за използване на труд (минимално заплащане, стандарти за осигуреност, използване на детска работна сила), на растенията и животните (грижи за благосъстоянието на животните, запазване на биоразнообразието, използване на генетично-модифицирани растения) и екологическите ресурси (права за водоползване; ограничения за замърсяване на въздуха, водите и почвите), всички те могат да се различават дори между различните райони на една и съща страна⁴. У нас например съществува различно ниво на спазване и контролиране на стандартите за храни в пазарните и самозадоволяващите се стопанства; нееднакво ниво на обществена търпимост към (домашните) животновъдни стопанства в различните населени места; значителна диференциация в прилагането на екологическите стандарти в отделните райони, общини и т.н.

В голяма степен равнището на индивидуалните и социалните транзакционни разходи също е определено от институционалната среда. Ако например законността, доверието, добронамереността и стабилността доминират, тогава разходите за защита и размяна на частните права са незначителни. Обратно, ако правата на частната собственост не са добре дефинирани, санкционирани, или пък са ограничени, това ограничава интензификацията на транзакциите и оптимизацията на фермите.

В България, за дълъг период, правата върху определени ресурси не бяха добре регламентирани (например права на комфорт

---

⁴ Във Валония например екологическите стандарти са много по-високи от другите два района (Фландрия и Брюксел) на малка Белгия.

и тишина; за незамърсен въздух, вода, пътища и т.н.; за почвено плодородие и чистота и т.н.) и това създава големи затруднения за ефективното разпределение на ресурсите (неразрешими спорове между замърсяващите фермери от една страна, и съседите, потребителите или преминаващите, от друга страна). В резултат на това се използваха по-малко устойчиви структури и някои дейности (иновации, кредитиране, инфраструктурно развитие, еко-управление) не се осъществяват в социално ефективни размери.

Следователно, оценката на устойчивостта на фермите трябва винаги да се прави в *специфичния институционален и икономически*, а не в нереалистичен (желан, “нормативен”) *контекст* (Башев 2005). Въпреки това *институционалният аспект* най-често се пропуска в повечето системи за оценка на аграрната и фермерска устойчивост. Съответно на това като критерий за ефективността се използват не реално възможни алтернативни организации, а невъзможни (идеални) норми – моделът на фермерство в развитите страни; допускания за перфектно дефинирани и санкционирани права на собственост; всеобщи човешки и икономически права; ефективно работещо правителство и аграрна бюрокрация; ситуация без обществена интервенция в пазарните и частни трансакции и др.

Оценката на устойчивостта следва да се базира не на подобен “нирвана подход”, а на анализ на фермите в реалната институционална среда – институционалната рамка в границите, на която всяка ферма трябва да бъде устойчива. Нещо повече, анализът следва да обхване и движещите фактори и тенденциите в развитието на икономическата и институционална среда - специфичния “български” модел на реформиране и прилагане на ОСП на ЕС; развитието на технологиите, отраслите, предпочитанията на потребителите и т.н.

Икономическата размяна позволява по изгодно използване на ресурсите, но също така изисква допълнителни (транзакционни) разходи. Фермерите и другите икономически агенти (собственици на ресурси, потребителите) се стремят да управляват своите взаимоотношения чрез *най-ефективните форми* – тези, които максимализират изгодите и минимизират техните разходи. Ето защо най-ефективната форма и размер на фермата ще се детерминира чрез оптимизация на *общите* (производствени и транзакционни) разходи и *съизмерването* (trade-offs) на ползите от

продуктивността/изгодите и икономията на транзакционните разходи (Башев, 2003).

Следователно, фермата ще бъде ефективна (устойчива), ако управлява всички транзакции и дейности по най-икономичния за собственика(ците) начин – това е ситуацията, в която *няма допълнителна транзакция и дейност, която може да се осъществи с нетна изгода*. Тук акцентът се поставя върху оптимизирането на транзакционните разходи, което в края на краищата детерминира ефективността и устойчивостта на фермите. Оптимизирането на производствените разходи е въпрос на “производствено управление” (агротехника, сеитбооборот, адаптиране към почвено-климатичните условия и т.н.), в което болшинството от фермерите са добри или стават добри посредством опита.

Ако фермата не управлява транзакциите (дейността) ефективно, тя ще бъде неустойчива, тъй като ще има високи разходи и трудности за използване на институциите (като възможности и ограничения) и осъществяването на транзакциите, *в сравнение* с друга практически възможна (алтернативна) организация. В този случай ще са налице силни стимули за експлоатиране на съществуващия потенциал (адаптиране към устойчивото ниво) чрез намаляване или разширяване на размера на фермата, или чрез реорганизация или ликвидация на стопанството. Следователно, ще се предприеме или алтернативно използване на наличните ресурси във фермата или за неселскостопанска дейност; или ще се търгуват вместо да се използват в собствено стопанство притежаваните земя и работна сила; или ще настъпи поглъщане или сливане с друга ферма или бизнес.

Формите за транзакция и допустимите (приемливи) *нетни изгоди* ще се различават, в зависимост от индивидуалните предпочитания на отделните агенти, техните предприемаческите умения и опит, склонност за поемане на риск, възможностите за алтернативно използване на ресурсите (opportunity costs) и т.н.

Очакваните изгоди могат да имат многообразни измерения - паричен или непаричен доход; норма на печалба; косвен доход; удоволствие от самонаемане или фамилно стопанство; предпочитание за селскостопанска дейност; желание за опазване на природната среда, биоразнообразието, културното наследство и традициите; увеличено свободно време; други неикономични ползи

(като желание да се запази фермата за наследниците и бъдещите поколения), или някаква комбинация между тях.

За да се оцени ефективността на фермата и нейната устойчивост трябва да се постави *индивидуалната* транзакция в *центъра на анализа* и да се анализират свързаните с нея разходи и изгоди, в зависимост от *персоналните* (поведенческите) характеристики на участниците. Следователно, анализът на устойчивостта е винаги специфичен за конкретна ферма.

Основните *типове фермерски транзакции* са свързани със: снабдяването със *знания и умения*; снабдяването с *иновации*; снабдяването със *земя*; снабдяването с *труд*; снабдяването с *материали и техника*; снабдяването с *финанси*; снабдяването със *застраховане*; и *маркетинга* на продукти и услуги. Анализът трябва да обхване *сравнителната ефективност* за организация на *всяка* основна транзакция на фермата в *конкретната* институционална, икономическа и природна среда.

Ако се констатират значителни разходи (трудности), за който и да е тип транзакция по отношение на реално възможни алтернативи, тогава фермата следва да се счита за неустойчива. Имайки предвид факта, че алтернативната форма обикновено намалява един тип и увеличава друг тип транзакционни разходи и широкото използване на сложни форми (взаимосвързано снабдяване на кредит и материали/техника и/или маркетинг на фермерска продукция), трябва да се отчетат общите (*вътрешни* и *външни*) разходи на транзакция на фермата.

На следващо място, трябва да се оцени *потенциала* на фермата (вътрешни стимули, реални възможности) за *адаптация* към развиващата се институционална, икономическа и природна среда⁵ чрез ефективни промени на управленческите форми (икономия на транзакционни разходи) и производствената структура (експлоатация на технологическите възможности за диверсификация и ръст в продуктивността).

---

⁵ Промените в природната среда са най-бавни и оказват най-незначително въздействие върху краткосрочната устойчивост на отделната ферма. Динамиката на икономическата обстановка и институционалната модернизация представляват в голяма степен предизвикателство за болшинството български ферми.

Следователно, ако фермата няма потенциал да стои на, или да се адаптира към ново по-високо устойчиво ниво(а), тя ще бъде или ликвидирана, или трансформирана в друг тип ферма.

Така например, ако фермата среща големи трудности при използване на институционалните възможности (достъп до обществените програми за подкрепа) и спазване на институционалните ограничения (нови качествени и екологични стандарти; квоти за производство) или тя има сериозни проблеми в снабдяването на мениджърски капитал (когато в индивидуална ферма на възрастен предприемач няма наследник желаещ или можещ да продължи бизнеса), или снабдяване със земеделска земя (наличие на голямо търсене на земи за неселскостопански цели), или за финансиране на дейността (недостатъчни собствени средства, невъзможност да се продаде дял или купи кредит), или за маркетинг на продукта и услугите (промени в пазарното търсене на определени продукти или на потребностите на членовете-кооператори, силна конкуренция с вносна продукция), тогава тя няма да бъде устойчива, независимо от високата историческа или текуща ефективност.

Ето защо *адаптивността на фермата* характеризира в голяма степен нейната устойчивост и трябва да се използва като основен критерий и показател за нейната оценка⁶.

1.5. Към по-точно дефиниране на фермерската устойчивост

Устойчивостта на отделните типове ферми не може да бъде правилно разбрана и оценена без анализ на техния сравнителен производствен и управленчески потенциал да поддържат своите разнообразни функции, в конкретната социално-икономическа и природна среда, в която те функционират и се развиват (Башев 2005, 2016).

За определяне на управленческата ефективност на фермата и аграрните организации не винаги са подходящи количествените

---

⁶ Предложените от нас критерий (“адаптивността на фермата е достатъчна”) и показател (“индекс на адаптивност”) за устойчивост на фермата бяха включени в една от водещите Европейски системи за оценка на устойчивостта на аграрните системи - SAFE (Sauvenier et al.).

показатели, а е необходим и задълбочен качествен (структурен) анализ (Башев, 2003, 2012).

Ние смятаме, че устойчивостта на фермата трябва да се разбира в буквалния смисъл на думата като “способност да съществува във времето”. В дългосрочен план, за да бъде фермата устойчива, тя трябва да бъде ефективна (в противен случай тя ще бъде заменена от по-ефективна организация).

Следователно, анализът на устойчивостта следва на първо място, да включва оценката на ефективния потенциал на различните типове ферми. При това анализът не трябва да се ограничава до технологическата ефективност (производствените разходи и изгоди), а да включва и управленческата ефективност. Именно анализът на (структурата и факторите на) транзакционните разходи даде ключа за разбиране на високата ефективност и устойчивост на типичните за нашето земеделие форми - примитивни стопанства за самозадоволяване и частична заетост, производствено коопериране в голям мащаб, организация на фермерството в едри бизнес форми, смесени и “сиви” структури и т.н. през периода след 1990 г.

На второ място, е необходимо да се оцени потенциалът на фермата (вътрешни стимули, реални възможности) за адаптация към развиващата се пазарна, институционална, технологична, природна и т.н. среда чрез ефективни промени на управленческите форми (икономия на транзакционни разходи) и производствената структура (експлоатация на технологическите възможности за диверсификация и ръст в продуктивността).

Ако дадена ферма не е адаптивна към новите институционални възможности (програми за обществена подкрепа, свободна конкуренция) и институционални ограничения (нови стандарти за качество и безопасност на храните, за опазване на околната среда, за благосъстояние на животните и т.н.) тя ще бъде неустойчива.

По същия начин, ако фермата има сериозни проблеми при организацията на определен тип транзакции, тогава тя ще бъде или ликвидирана, или трансформирана в друг тип стопанство. Така например, ако дадена ферма има високи разходи за снабдяването на мениджърски капитал, например когато в индивидуална ферма на възрастен предприемач няма наследник желаещ или можещ да

продължи бизнеса, тогава тя няма да бъде устойчива, независимо от високата историческа или текуща ефективност.

Като производствено-управленска единица устойчивостта на дадена ферма ще се определя и от нейната дейност и управленчески решения (ефективност, способност за адаптация към променящата се среда) и от промените във външната среда (пазарна криза, обществена подкрепа, екстремен климат). Последните могат значително да породят или влошат устойчивостта на отделните стопанства, независимо от управленческите решения на индивидуалните стопанства. Например директните субсидии от ЕС повишиха чувствително устойчивостта на много от българските ферми.

Най-накрая не съществува ферма (индивидуална, от даден тип) или каквато и да е друга система, която да е устойчива “вечно”. Така че оценката на “устойчивостта” на фермата е свързана с отговор и на въпроса *за колко дълго – за какъв период във времето* става дума.

Предвид на постоянното развитие на характеристиките и на концепцията за устойчивост от една страна, и на еволюцията на самата аграрна система от друга, устойчивостта нарастващо се разбира като „процес на разбиране на промените и адаптиране към тези изменения“ (Raman). Съответно на това ново разбиране, аграрната (и фермерска) устойчивост е винаги специфична за времето, ситуацията и елемента, и характеризира потенциала на селскостопанските системи да съществуват и се развиват чрез адаптиране и към приобщаване на промените във времето и пространството. Така например на съвременния етап от развитието, зачитането на “правата” на стопанските животни или “хуманното” отношение към тях е важен атрибут на устойчивостта на фермите.

Нещо повече, този включен вътрешен динамизъм на системите също предполага и „краен живот“ (няма система, която е устойчива завинаги) като дадена аграрна система се смята устойчива, ако достига (реализира) своя “очакван жизнен цикъл”. Например, ако поради повишаване на доходите на фермерските домакинства се намали броя на стопанствата за самозадоволяване и частична заетост, а аграрните ресурси ефективно се трансферират в други (по-едри) структури, този процес не трябва да се свързва с отрицателна промяна на устойчивостта на стопанствата в района и отрасъла. От друга страна, ако дадено стопанство не е в състояние

да се адаптира към динамичните икономически, институционални и климатични промени чрез адекватни промени на технологията, продукта и организацията, то следва да се оценява като ниско неустойчиво.

Тази характеристика следва да бъде „системно ориентирана“, като системата следва да бъде ясно определена, включително нейните времеви и пространствени граници, елементи, функции, цели и значение в йерархията. Това предполага отчитане на многостранните функции на земеделските стопанства на съвременния етап, типът и ефективността на фермата и нейните връзки (значимост, зависимост, взаимна допълняемост) с устойчивостта (икономиката) на домакинствата, аграрните организации, района, екосистемата и отрасъла като цяло.

Тя следва да отразява както вътрешната способност на самата ферма да функционира и се адаптира, така и външното въздействие на постоянно изменящата се социално-икономическа и природна среда върху функционирането на индивидуалното стопанство. Следва обаче и добре да се разграничават характеристиките на относително обособените системи - така например докато „удовлетвореността от фермерска дейност“ е важен социален атрибут на стопанската устойчивост, то развитието на социалната инфраструктурата и услуги в селските райони е само предпоставка (фактор) за дългосрочната устойчивост на индивидуалната ферма.

Заедно с това този подход е необходимо да позволява сравнителен анализ на различните аграрни системи – например ферми от различен тип и вид в страната, ферми в различни страни и т.н. Не приемаме подходите, които свързват сравнимостта единствено с „непрекъснатата (количествена), а не дискретна същност на системата“ (Hansen; Sauvenier et al.). Всъщност, няма причина да смятаме, че устойчивостта на аграрната система може само да нараства или намалява, тъй като дискретни качества (“устойчивост”-“неустойчивост”) са възможни, и от значение за мениджърите на ферми, групите по интереси и политиците (Башев, 2006).

Характеризирането на устойчивостта също така трябва да бъде предвидимо, тъй като тя се отнася за бъдещи изменения, а не за миналото или само за настоящето.

Освен това устойчивостта трябва да бъде и критерий за насочване на промените в политиките и фермерските, и

потребителски практики, поведението на агентите, за избор на приоритетите за изследване и развитие и т.н. В този смисъл анализите на равнището и факторите на “историческата” устойчивост на стопанствата (“реализираното ниво на устойчивост”) в даден район, отрасъл, в други страни и др. са изключително полезни за теорията и практиката. Оценките за миналите състояния помагат както за прецизиране на подхода и системата от индикатори, така и за определяне на критичните фактори и тенденции на нивото на устойчивостта на стопанствата. На тази основа могат да се предприемат и ефективни мерки от менажерите, държавата и т.н. за повишаване на текущото и бъдещето ниво чрез обучение, обществено подпомагане, иновации, реструктуриране и т.н.

Най-накрая устойчивостта трябва да позволява лесна и бърза диагностика и възможност за интервенция чрез идентифициране и приоритизиране на ограниченията, проверка на хипотези и даване на възможност за всеобхватни оценки. Това предполага, че тя е достъпна за разбиране и практически лесна за ползване от агентите, без оценката ѝ да е свързана със значителни разходи (икономическа „целесъобразност“ на осъществяването или на задълбочаване на прецизността).

Съответно на това, следва да се разработи и система от адекватни принципи, критерии и показатели за оценка на различните аспекти и общото ниво на устойчивостта на фермите в специфичните условия на нашата страна, отделен подотрасъл, район и т.н. Всеки от елементите на тази йерархична система, следва да отговаря на редица условия (критерии) като: възможност за отразяване на промените във времето и пространството, аналитична сила, измеряемост, прозрачност, значимост за политиките, приложимост във всички типове стопанства, значимост за отразяване на аспектите на устойчивостта и др. (Sauvenier et al.).

Така например в България не съществува „проблем“, нито институционални ограничения (норми), и при оценка на стопанската устойчивост не е целесъобразно да се отчитат „приноса“ на парникови газове на отглежданите животни и използваната техника⁷. В същото време броят на животните на единица площ е от съществено значение, тъй като неизползването

---

⁷ Независимо от това, че те са основният източник на емисии (ИАОС).

или прекомерното използване на пасищата и начина на съхранение и използване на оборската тор са критични за устойчивата експлоатация на природните ресурси.

Ние смятаме, че дефинирането на устойчивостта на фермата следва да се основава на “буквалния” смисъл на този термин и да се разбира като системна характеристика и “способност да съществува във времето”. Тя трябва да характеризира основните аспекти от дейността на стопанството, което следва да бъде и *управленчески устойчиво*, и *икономически устойчиво*, и *екологически устойчиво*, и *социално устойчиво* (Фигура 1).

Следователно, фермерската устойчивост характеризира способността (вътрешния потенциал, стимули, сравнителни предимства, значимост, резултатност) на дадено стопанство да поддържа своите управленчески, икономически, екологически и социални функции в дългосрочен план.

Една ферма е устойчива:

- ако е *управленчески ефективна* – т.е. да е предпочитана форма от фермерите (собствениците) и да има еднакъв или по-висок потенциал за управление на дейността и транзакциите, в сравнение с други ферми или икономически организации;

- ако е *икономически жизнена и ефективна* – т.е. да позволява приемлива икономическа възвръщаемост на използваните ресурси и финансова стабилност на стопанството;

- ако е *социално отговорна* по отношение на фермерите, работещите, другите агенти, общностите, потребителите и обществото, т.е. да способства за подобряване на благосъстоянието и начина на живот на фермера и селските домакинства, съхранение на аграрните ресурси и традициите и устойчивото развитие на селските общности и обществото като цяло;

- ако е *природосъобразна* – т.е. дейността да е съпроводена и със съхраняване, възстановяване и подобряване на компонентите на природната среда (земи, води, биоразнообразие, атмосфера, климат, услуги на екосистемите) и на природата като цяло, хуманно отношение към стопанските и диви животни и т.н.

Фигура 1. Устойчивост на фермата

Източник: авторът

В зависимост от комбинацията на тези измерения устойчивостта на дадено стопанство може да бъде *висока*, *добра*, *незадоволителна* или стопанството да е *неустойчиво*. Така например фермата може да има висока управленческа и икономическа устойчивост и ниска екологическа и социална устойчивост. При всички случаи обаче, ниската или липсата на устойчивост на стопанството, в който и да е от аспектите, (пред)определя общото равнище на устойчивост на фермата.

Равнището на устойчивост на фермата следва да се оценява в *краткосрочен* (програмен период), *средносрочен* (текущо поколение фермери) и *дългосрочен* (следващо поколение) план.

Оценката на устойчивостта на фермите трябва винаги да се прави в специфичния социално-икономически и екологически, а не в нереалистичен (желан, “нормативен”, идеален) контекст. В този смисъл използването на какъвто и да е “нирвана подход” при определянето на критериите за устойчивост (откъснати от

конкретната среда “научни” норми за агротехника; моделът на фермерство в други райони или страни; допускания за перфектно дефинирани и санкционирани права и ограничения; ефективно работеща държавна машина; ситуация без липсващи пазари и обществена интервенция и др.) е неправилен.

Отчитането на външните социално-икономически и природни фактори позволява да се определят и основните фактори, които допринасят за устойчивостта на даденото стопанство - конкурентоспособност, адаптивност, развитие на фермерски и аграрни организации, достъп до обществени програми, степен на държавна подкрепа, институционална уредба, екстремен климат, болести по животните и растенията и т.н.

В дългосрочен план не съществува икономическа организация, която не е ефективна, тъй като в противен случай тя ще бъде заменена от по-ефективна организация. Следователно, проблемът за оценка на устойчивостта на фермите е непосредствено свързан с оценката на равнището на управленческа, производствена и екологическа ефективност на фермите.

На следващо място, трябва да се оцени потенциала на фермата за адаптация към еволюиращата пазарна, икономическа, институционална и природна среда чрез ефективни промени на управленческите форми, размер, производствена структура, технологии и поведение. Ако фермата няма потенциал да стои на или да се адаптира към ново по-високо устойчиво ниво(а), тя ще понижава сравнителните си предимства и своята устойчивост, и в края на краищата ще бъде или ликвидирана, или трансформирана в друг тип организация.

Така например, ако дадена ферма среща големи трудности при спазване на институционалните норми и ограничения (нови качествени и екологични стандарти на ЕС; по-високи социални норми; нови потребности на селските общности и т.н.) и използване на институционалните възможности (достъп до обществените програми за подкрепа) то тя: или има сериозни проблеми в снабдяването на мениджърски капитал (когато в индивидуална ферма на възрастен предприемач няма наследник желаещ или можещ да продължи бизнеса); или при снабдяване със земеделска земя (наличие на голямо търсене на земи от други предприемачи или за неселскостопански цели); или за финансиране на дейността (недостатъчни собствени средства, невъзможност да се продаде дял

или купи кредит); или за маркетинг на продукта и услугите (промени в пазарното търсене на определени продукти или на потребностите на членовете-кооператори, силна конкуренция с вносна продукция); или не е в състояние да се адаптира към съществуващите екологически предизвикателства и рискове (затопляне, екстремен климат, вкисляване на почвите, замърсяване на водите и т.н.) и тогава тя няма да бъде устойчива, независимо от високата историческа или текуща ефективност. Ето защо адаптивността на фермата характеризира в голяма степен нейната устойчивост и трябва да се използва като основен критерий и показател за нейната оценка.

2. Подход за оценка на устойчивостта на земеделските стопанства в България

2.1. Основни дефиниции

Земеделско стопанство (ферма): Фермата е основната организационно обособена производствено-управленческа единица в селското стопанство, която произвежда селскостопански продукти и услуги (храни за човека и животните, суровини за преработка, биоенергия, услуги на агроекосистемите и т.н.) и/или поддържа земеделските земи в добро земеделско и екологическо състояние.

Производството на многообразни селскостопански продукти и услуги, и организационно-управленческата обособеност (самостоятелност) са съществените признаци за идентифициране на фермата. Едно стопанство може да е диверсифицирано в разнообразни производства и разположено в множество земища, ако е управлявано от един фермер. Даден предприемач може да има няколко различни ферми (собствена ферма и участие в партньорско сдружение, биологична и за традиционно производство, и т.н.), които да са самостоятелно регистрирани и управлявани. Дадена ферма може да не бъде напълно автономна, ако е част от хоризонтално или вертикално интегрирана организация/собственост - част от цялостната дейност на фамилна фирма, кооперация, научно-изследователска или образователна институция, поделение на преработвателно предприятие, ресторант, търговец на дребно или износител.

Устойчивост на фермата: Устойчивостта на фермата характеризира способността (вътрешния потенциал) на дадено стопанство да съществува във времето и да поддържа в дългосрочен план своите управленчески, икономически, екологически и социални функции в специфичната социално-икономическа и природна среда, в която то функционира.

2.2 Аспекти на устойчивостта на фермата

Устойчивостта на фермата има четири аспекта, които са еднакво важни и следва винаги да се отчитат:

- *управленческа устойчивост* – да има добра или висока абсолютна и сравнителна ефективност при организация и управление на дейността и (вътрешните и външни) отношения на фермата и висока адаптивност към променящата се социално-икономическа и природна среда, в съответствие с конкретните предпочитания (тип на фирмата, характер на производството, дългосрочни цели, и т.н.) и възможности (образование, опит, налични ресурси, връзки, силови позиции и т.н.) на собствениците на стопанството;

- *икономическа устойчивост* – да има добра или висока продуктивност от използване на природните, трудови, материални и финансови ресурси, достатъчна икономическа ефективност и конкурентоспособност, и необходимата финансова стабилност на дейността;

- *социална устойчивост* – да има добра или висока социална отговорност по отношение на фермерите, работещите, другите агенти, общностите и потребителите, и да допринася за съхранение на аграрните ресурси и традициите, подобряване на благосъстоянието и начина на живот на фермерските домакинства, и за развитието на селските общности и обществото като цяло;

- *екологическа устойчивост* – да има добра или висока природосъобразност на дейността, която да е съпроводена с необходимото съхраняване, възстановяване и подобряване на компонентите на природната среда (ландшафт, земи, води, биоразнообразие, атмосфера, климат, услуги на екосистемите, др.) и на природата като цяло, хуманно отношение към стопанските животни и т.н.

2.3. Нива на оценка

Оценката на равнището на устойчивост на стопанствата се прави на различни нива:

- отделна ферма;
- ферми от даден тип и вид;
- ферми от дадено екосистема;

- ферми от даден район;
- ферми от даден подотрасъл на селското стопанство;
- всички ферми в страната.

Оценката на по-високите стопански и пространствени нива е агрегатна от тези на индивидуалните стопанства.

За бърза диагностика на фермерската устойчивост на по-високите нива, може да се използва и система от избрани показатели, които адекватно отразяват основните аспекти на устойчивостта на индивидуалните стопанства.

Също така е необходимо да се оцени и значимостта на отделните (видове и типове) стопанства в използването на ресурсите, социално-икономическия живот, въздействието върху природата и т.н. на съответните екосистеми, райони, подотрасли и селското стопанство като цяло. Последното „установява“ връзката с аграрната устойчивост като цяло и дава възможност да се вземат решения за усъвършенстване на държавните политики и на стратегиите на фермите и аграрните организации за устойчиво развитие на отрасъла и селските райони.

2.4. Класификация на фермите

Равнището на устойчивост на стопанствата и техният принос към аграрната устойчивост обикновено зависи от техния тип и вид, което налага категоризацията им в зависимост от редица критерии.

Основните типове ферми по юридически статут в нашата страна са: Физическо лице; Едноличен търговец; Търговско дружество и Земеделска кооперация, категоризирани съгласно националното законодателство.

В зависимост от пазарната ориентация фермите биват: стопанства за самозадоволяване и обслужване на членовете, „полупазарни“ стопанства и комерсиални стопанства.

В зависимост от размера на земеделските стопанства те се класифицират на малки, средни по размер и големи, като се използват различни критерии за категоризация - размер на стопанисваната земя, брой на отглежданите животни, брой на заетите, общ доход, „икономически размер“ и др.

В зависимост от производствената специализация фермите в страната се категоризират на по-общи или по-детайлни групи:

растителни култури (полски, градинарство, трайни насаждения и др.), животновъдни (тревопасни животни, свине, птици и зайци и др.), смесени (смесени култури, смесено животновъдство растениевъдно-животновъдни и т.н.).

В зависимост от екологическата си сертификация стопанствата биват биологични или в преход към биологично производство, с конвенционално производство, смесено производство и т.н.

В зависимост от месторазположението си фермите се класифицират в зависимост от това какви екосистеми включват или са част от (равнинна, полупланинска, планинска, крайречна, воден басейн, крайморска, защитени зони и резервати, с повишен еко-риск и т.н.) или в кой административен (област, община), географски (крайграничен, северна България и т.н.) или социално-икономически (силно развит, развиващ се, недоразвит, ненаселен, отмиращи дейности) район попадат.

2.5. Отчитане на „фактора време“

Оценката на устойчивостта на фермата винаги се прави в определен конкретно исторически момент от времето (определена дата, период), който отразява специфичното ни познание за състоянието на стопанството и нейното въздействие, възможностите за отчитане на различните аспекти от устойчивостта и резултатността на стопанството, наличната информация и достъпа до първични данни от стопанствата, потребностите на фермерските мениджъри и аграрната политика и т.н.

За оценка на много от измеренията на устойчивостта на стопанството следва да се използват (осреднени) годишни или многогодишни данни. Това се налага от необходимостта да се елиминира голямата вариацията на значенията на моментните състояния („снимки“), обусловени от „естественя“ стопански, инвестиционен, агрономически, биологически или климатичен цикъл (например рентабилност, финансова задлъжнялост, продуктивност, брой животни, вложения на химикали, обем напояване, сеитбооборот и др.), или пък не е налична друга отчетна, статистическа, първична и др. информация.

Различаваме два вида оценки на устойчивостта на стопанството:

- *историческа* (ретроспективна) – за равнището и динамиката през определен „минал“ период от развитието на стопанството;

- *настояща* – даваща представа за „текущото“ състояние на стопанството и вероятното ниво на устойчивост в близка или по-далечна перспектива.

Следва да се разграничават и правят оценки на *краткосрочната, средносрочна и дългосрочна устойчивост* на стопанствата.

Най-често устойчивостта на фермата не е неизменна във времето, което налага определяне на нейното реализирано или вероятно ниво за определен хоризонт от време:

- *краткосрочен* – текущия програмен период или 5-7 години;

- *средносрочен* – сравнително по-дълги периоди от време (например 5-10 години), като за текущите оценки е необходимо отчитане на оставащото активно време на настоящето поколение фермери. Болшинството от фермерите в нашата страна са в напреднала възраст и им предстои да се пенсионират в близките години като е подходящо да се използва 8-10 години;

- *дългосрочен* – в обзрим дългосрочен план 10-15 и повече години, който в голяма степен следва да свърже и съхранението, и трансфера на стопанствата, и ресурсите в бъдещите поколения.

2.6. Йерархически нива и формулиране на системата от показатели за оценка

Йерархическите нива, които улесняват формирането на системата за оценка на устойчивостта на фермите включват правилно формулирани и селектирани *принципи, критерии, показатели и референтни стойности* (Фигура 2).

Фигура 2. Йерархически нива на системата за оценка на устойчивостта на фермите

Източник: авторът

Принципи – най-високо йерархическо ниво, свързано в многостранните функции на земеделските стопанства, които са универсални и изразяват състояние на устойчивост, които следва да се постигнат в четирите основни аспекта - управленчески, икономически, социален и екологически.

Критерии – те са по-конкретни от принципите и лесни за свързване с показателите, като изразяват резултативно състояние на оценяваната ферма, когато съответният принцип се реализира.

Показатели – количествени и качествени променливи от различен тип (поведение, дейност, вложение, резултат,

въздействие), които е възможно да се оценяват в специфичните условия на оценяваните стопанства, и позволяват измерването на съответствието с определен критерий, като в съвкупност дават представа за фермерската устойчивост във всички ѝ аспекти.

Референтни стойности – това са желаните значения (абсолютни, относителни, качествени) на всеки от показателите за специфичните условия на оценяваните стопанства, които подпомагат оценката на равнището и дават насока за постигане (поддържане, подобряване) на устойчивостта на фермата. Те са определени по научен, експериментален, статистически или законодателен път.

Като референтна стойност може да се използва:

- *специфично правило или стандарт* – например прилагане на добри земеделски и екологически практики; стандарти за безопасност на труда; стандарти за благосъстояние на животните и др.;

- *нормативно ограничение* - например норма за допустимо замърсяване на водите, почвата и въздуха; екологически праг на замърсяване на земите и водите с нитрати и др.;

- *норма за сравнение* - например оптимална доза на торене с химикали, третиране с пестициди, за напояване; степен на съхранение на традициите и т.н.;

- *минимално или максимално изискване* - например липса на неразрешими трудности при осигуряване на необходимата земеделска земя, труд и т.н.; оптимална степен за задлъжнялост на стопанството и т.н.;

- *граница на вариация* - например брой животни на единица пасищна площ; разнообразие на популациите на диви птици и животни и др.;

- *средни стойности за сходни стопанства* - например производителност и рентабилност на фермите в района или отрасъла; разнообразие на културните видове и т.н.;

- *тренд* - например равнище на доходите и благосъстоянието на селските домакинства, емисии на парникови газове от фермите; ниво на разнообразие от насекоми и растения и др.

- *лично или колективно предпочитание* - например удовлетвореност от фермерска дейност, съхранение на традициите, породите и технологиите и т.н.

По голямата част от референтните стойности показват нивото, което гарантира дългосрочната стопанска устойчивост, и в зависимост от това доколко то се достига или превъзхожда фермите могат да бъдат с висока, добра или ниска устойчивост, или да са неустойчиви. Например стопанства с по-висока рентабилността от средните за отрасъла или киселинност на почвите са по-високо устойчиви от останалите, а тези съответно с по-ниски или по-високи стойности са с ниска икономическа или екологическа устойчивост или (икономически, екологически) неустойчиви.

Друга част от референтните стойности характеризират условието за устойчивост, отклонението което характеризира състоянието на незадоволителна устойчивост, или неустойчивост. Например ферми несъблюдаващи нормативно определените условията за труд, благосъстояние на животните, използващи забранени химикали и технологии, произвеждащи забранени продукти (канабис и др.) и т.н.

Съдържанието и значимостта на принципите, критериите, показателите и референтните стойности се формулира от водещи експерти по фермерска устойчивост и следва постоянно да се актуализира за конкретните условия на оценяваните стопанства, и в съответствие с развитието на науката, методите на измерване и мониторинг, наличната информация, отрасловите стандарти, обществените норми и т.н.

За нуждите на настоящата разработка се направи обстойно проучване на специалната литература, официалните документи и практиката у нас и в други страни и се проведеха многочислени консултации с водещи национални и международни експерти в тази област. На тази основа се разработи система с потенциални принципи, критерии, показатели и референтни стойности за съвременните условия на развитие на нашите ферми.

След това се организира специална експертиза с 10 водещи учени, работещи по проблемите на устойчивостта на фермите от Института по аграрна икономика, Университета за национално и световно стопанство и Аграрния университет в Пловдив. Те обсъдиха, допълниха и оцениха значимостта на предложената от нас система от принципи, критерии, показатели и референтни стойности като селектираха най-подходящите за съвременните условия за развитие на земеделските стопанства в нашата страна 12

Принципи, 21 Критерии и 44 Показатели и Референтни стойности (Таблица 1).

Таблица 1. Принципи, критерии, показатели и референтни стойности за оценка на устойчивостта на земеделските стопанства

Принципи	Критерии	Показатели	Референтна стойност
<i>Управленчески аспект</i>			
Приемлива управленска ефективност	Ефективност за управление на дейността по отношение на друга възможна организация	Сравнителна ефективност на снабдяването и управлението на трудови ресурси	Подобна на алтернативна организация
		Сравнителна ефективност на снабдяването и управлението на природни ресурси	Подобна на алтернативна организация
		Сравнителна ефективност на снабдяването и управлението на материални ресурси	Подобна на алтернативна организация
		Сравнителна ефективност на снабдяването и управлението на иновации	Подобна на алтернативна организация
		Сравнителна ефективност на управлението на реализацията на продукта	Подобна на алтернативна организация
		Сравнителна ефективност на снабдяването и управлението на финанси	Подобна на алтернативна организация

Достатъчна адаптивност	Адаптивност на стопанството	адаптивност към пазарната среда	Добро
		Равнище на адаптивност към институционалната среда	Добро
		Равнище на адаптивност към природната среда	Добро
<i>Икономически аспект</i>			
Висока икономическа ефективност	Икономическа ефективност на използване на ресурсите	Равнище на производителност на труда	Подобно на средната за отрасъла
		Продуктивност на земята	Подобна на средната за отрасъла
		Продуктивност на животните	Подобно на средната за отрасъла
	Икономическа ефективност на дейността	Рентабилност на производството	Подобна на средната за отрасъла
		Доходност на стопанството	Приемлива от собственика
Добра финансова стабилност	Финансови възможности	Рентабилност на собствения капитал	Средна за отрасъла
		Обща ликвидност	Средна за отрасъла
		Финансова автономност	Средна за отрасъла
<i>Социален аспект</i>			
Добра социална ефективност за фермера и фермерските домакинства	Благосъстояние на фермерите	Доход на член от фермерското домакинство	Подобно на другите сектори в района
		Удовлетвореност от дейността	Приемлива за фермера
	Условия на труд	Съответствие на нормативните изчисления	Стандарти за условия на труд в

			отрасъла
Приемлива социална ефективност за нефермерите	Запазване на селските общности	Доколко допринася	Реално допринася
	Съхранение на традициите	Доколко допринася	Реално допринася
Екологически аспект			
Опазване на земеделските земи	Химическо качество на почвите	Органичен състав	Подобен на типичния за района
		Киселинност	Подобна на средната за района
		Засоляване	Подобно на средното за района
	Почвена ерозия	Степен на ветрова ерозия	Подобна типичната за района
		Степен на водна ерозия	Подобна на типичната за района
	Агротехника	Сеитбооборот	Научно-обоснован за района
		Брой на животните на единица площ	В границите за допустимия брой
		Норма на торене с натрий	В границите за допустимо количество
		Норма на торене с калий	В границите за допустимо количество
		Норма на торене с фосфор	В границите за допустимо количество
		Степен на прилагане на добрите земеделски практики	Утвърдени правила
	Управление на	Начин на	Правила за

	отпадъците	съхранение на оборската тор	съхранение на оборска тор
	Напояване	Степен на напояване	Научно препоръчана норма за района
Опазване на водите	Качество на наземните води	Съдържание на нитрати	Подобно на средното за района
		Съдържание на пестициди	Подобно на средното за района
	Качество на подпочвените води	Съдържание на нитрати	Подобно на средното за района
		Съдържание на пестициди	Подобно на средното за района
Опазване на въздуха	Качество на въздуха	Степен на замърсяване на въздуха	Приемливост от селската общност
Опазване на биоразнообразието	Многообразие на културните видове	Брой на културите	Подобна на средните за района
	Многообразие на дивите видове	Брой на видовете	Подобна на средните за района
Благосъстояние на животните	Хуманно отношение към животните	Степен на спазване	Стандарти за отглеждане на животните
Опазване на услугите на екосистемите	Качество на услугите на екосистемите	Степен на съхранение	Приемливост от общностите

Източник: авторът

За избор на показателите за оценка се ползваха няколко критерия: значимост при отразяване на аспектите на устойчивостта,

възможност за отразяване на промените във времето и пространството, аналитична сила, разбираемост и еднозначност, измеряемост, значимост за управлението и политиките, и практическа приложимост. За валидация на показателите за устойчивост се използва широко прилагания подход за Мултикритериална Експертна Оценка, подробно описан в литературата (Иванов и др.; Sauvenier et al.). Целта беше да се селектира балансирана система с достатъчно (около 10 за всеки аспект), но не прекалено много показатели (не повече от 50), което да гарантира ефективността на използване.

2.7. Изчисляване, представяне, интерпретация, и интеграция на оценките

За определяне на равнището на устойчивост на индивидуалните стопанства е необходимо да се ползва първична информация, предоставена от мениджърите на ферми (за поведение, дейност, резултати, цели), налична отчетна и статистическа информация, експертни оценки от специалисти в дадената област и т.н.

На тази основа се определят съответните количествени или качествени значения за всеки от показателите и се сравняват със съответните референтни стойности. Ниво на определен показател на/или близко до референтната стойност означава добра или висока устойчивост. Показатели, които не са адекватни за конкретното стопанство не се включват – например “хуманно отношение към животните” са стопанства без животновъдна дейност, “запазване на селските общности” за единични и отдалечени от населените места високопланински стопанства и т.н.

Обикновено съществува “състояние на устойчивост” на стопанството при различни значения на даден показател. Ето защо експертите определиха и различните качествени състояния на устойчивост (висока, добра, ниска, незадоволителна) и състояние на неустойчивост при определени отклонения на значенията на показателите от тези на референтните стойности (Таблица 2).

Таблица 2. Нива на устойчивост в зависимост от степента на достигане на референтната стойност за показателя

Показатели	Референтна стойност	Нива на устойчивост				Неустойчивост
		Висока	Добра	Ниска	Незадоволителна	
1. Сравнителна ефективност на снабдяването и управлението на трудови ресурси	Подобна на алтернативна организация	>PC	= PC	PC	<< PC	<<< PC
2. Сравнителна ефективност на снабдяването и управлението на природни ресурси	Подобна на алтернативна организация	>PC	= PC	PC	<< PC	<<< PC
3. Сравнителна ефективност на снабдяването и управлението на материални ресурси	Подобна на алтернативна организация	>PC	= PC	PC	<< PC	<<< PC
4. Сравнителна ефективност на снабдяването и управлението на иновации	Подобна на алтернативна организация	>PC	= PC	PC	<< PC	<<< PC
5. Сравнителна ефективност на управлението на реализацията на продукта	Подобна на алтернативна организация	>PC	= PC	PC	<< PC	<<< PC
6. Сравнителна ефективност на снабдяването и управлението на финанси	Подобна на алтернативна организация	>PC	= PC	PC	<< PC	<<< PC
7. Равнище на адаптивност към пазарната среда	Добро	>PC	= PC	PC	<< PC	<<< PC

8. Равнище на адаптивност към институционалната среда	Добро	>PC	= PC	PC	<< PC	<<< PC
9. Равнище на адаптивност към природната среда	Добро	>PC	= PC	PC	<< PC	<<< PC
10. Равнище на производителност на труда	Подобно на средната за отрасъла	>PC	= PC	PC	<< PC	<<< PC
11. Продуктивност на земята	Подобна на средната за отрасъла	>PC	= PC	PC	<< PC	<<< PC
12. Продуктивност на животните	Подобно на средната за отрасъла	>PC	= PC	PC	<< PC	<<< PC
13. Рентабилност на производството	Подобна на средната за отрасъла	>PC	= PC	PC	<< PC	<<< PC
14. Доходност на стопанството	Приемлива от собственик	>PC	= PC	PC	<< PC	<<< PC
15. Рентабилност на собствения капитал	Средна за отрасъла	>PC	= PC	PC	<< PC	<<< PC
16. Обща ликвидност	Средна за отрасъла	>PC	= PC	PC	<< PC	<<< PC
17. Финансова автономност	Средна за отрасъла	>PC	= PC	PC	<< PC	<<< PC
18. Доход на член от фермерското домакинство	Подобно на другите сектори в района	>PC	= PC	PC	<< PC	<<< PC
19. Удовлетвореност от дейността	Приемлива за фермера	>PC	= PC	PC	<< PC	<<< PC
20. Съответствие на нормативните изисквания	Стандарти за условия на труд в отрасъла	>PC	= PC	PC	<< PC	<<< PC
21. Доколко допринася	Реално допринася	>PC	= PC	PC	<< PC	<<< PC
22. Доколко	Реално					

допринася	допринася	>PC	= PC	PC	<< PC	<<< PC
23. Органичен състав	Подобен на типичния за района	>PC	= PC	PC	<< PC	<<< PC
24. Киселинност	Подобна на средната за района	<PC	= PC	PC	>>PC	>>>PC
25. Засоляване	Подобно на средното за района	<PC	= PC	PC	>>PC	>>>PC
26. Степен на ветрова ерозия	Подобна типичната за района	<PC	= PC	PC	>>PC	>>>PC
27. Степен на водна ерозия	Подобна на типичната за района	<PC	= PC	PC	>>PC	>>>PC
28. Сеитбооборот	Научно-обоснован за района	= PC	PC	>PC	>>>PC	>>>>PC
29. Брой на животните на единица площ	В границите за допустимия брой	= PC	PC<	>PC< <	>>>PC<< <	>>>>PC< <<<
30. Норма на торене с натрий	В границите за допустимо количество	= PC	PC<	>PC< <	>>>PC<< <	>>>>PC< <<<
31. Норма на торене с калий	В границите за допустимо количество	= PC	PC<	>PC< <	>>>PC<< <	>>>>PC< <<<
32. Норма на торене с фосфор	В границите за допустимо количество	= PC	PC<	>PC< <	>>>PC<< <	>>>>PC< <<<
33. Степен на прилагане на добрите земеделски практики	Утвърдени правила	= PC	PC	>PC	>>>PC	>>>>PC
34. Начин на съхранение на оборската тор	Правила за съхранение на оборска тор	= PC	PC	>PC	>>>PC	>>>>PC
35. Степен на напояване	Научно-препоръчана норма за района	= PC	PC<	>PC< <	>>>PC<< <	>>>>PC< <<<

36. Съдържание на нитрати в наземни води	Подобно на средното за района	>PC	= PC	PC	<< PC	<<< PC
37. Съдържание на пестициди в наземни води	Подобно на средното за района	>PC	= PC	PC	<< PC	<<< PC
38. Съдържание на нитрати в подпочвени води	Подобно на средното за района	>PC	= PC	PC	<< PC	<<< PC
39. Съдържание на пестициди в подпочвени води	Подобно на средното за района	>PC	= PC	PC	<< PC	<<< PC
40. Степен на замърсяване на въздуха	Приемливост от селската общност	>PC	= PC	PC	<< PC	<<< PC
41. Брой на културите	Подобна на средните за района	>PC	= PC	PC	<< PC	<<< PC
42. Брой на видовете	Подобна на средните за района	>PC	= PC	PC	<< PC	<<< PC
43. Степен на спазване	Стандарти за отглеждане на животните	>PC	= PC	PC	<< PC	<<< PC
44. Степен на съхранение	Приемливост от общностите	>PC	= PC	PC	<< PC	<<< PC

Източник: авторът

Това позволява да се определи и анализира равнището на устойчивост по съответния показател, а така също и да се предприемат мерки за нейното повишаване при тези от показателите с ниски значения.

За да се могат да се представят по-нагледно в графичен вид различните аспекти и измерения на устойчивостта на дадено стопанство, и за да се интегрират разнородните показатели за съответния критерий, принцип и аспект на устойчивост за едно или група стопанства, качествените равнища за всеки показател се

превръщат в безмерен Индекс на устойчивост ($IУ_{и}$) като се ползва Таблица 3.

Таблица 3. Скала за преобразуване на качествените равнища в Индекс на устойчивост за отделен показател

Равнища на устойчивост	Индекс на устойчивост ($IУ_{и}$)
Високо	1
Добро	0,75
Ниско	0,50
Незадоволително	0,25
Неустойчивост	0

Източник: авторът

На Фигура 3 е представен пример с оценка на равнището на устойчивост на примерно стопанство с растениевъдно-животновъдна дейност (Фигура 3). Тук се вижда добре, че за да се повиши общата устойчивост на фермата следва да се подобрят значително природозащитните дейности на стопанството. Това предполага както промяна на стратегията на фермата, така и целенасочена политика за подкрепа от страна на държавата за да се стимулират еко функциите на стопанството.

Най-често отделните показатели по даден критерий и/или по различни критерии, принципи и аспекти на устойчивостта са с нееднакви, а често и с противоположни равнища. Това силно затруднява общата оценка и налага интеграция на показателите.

Интегралният индекс за отделен критерий ($IУ_{к}$), принцип ($IУ_{п}$), аспект на устойчивост ($IУ_{а}$) или общо равнище на фермата ($IУ_{о}$) се получава като средноаритметично от индексите на съставните показатели, критерии и принципи:

$$IУ_{(к)} = \sum IУ_{(п)} / n \quad \text{където } n \text{ е брой на показатели по дадения критерий}$$

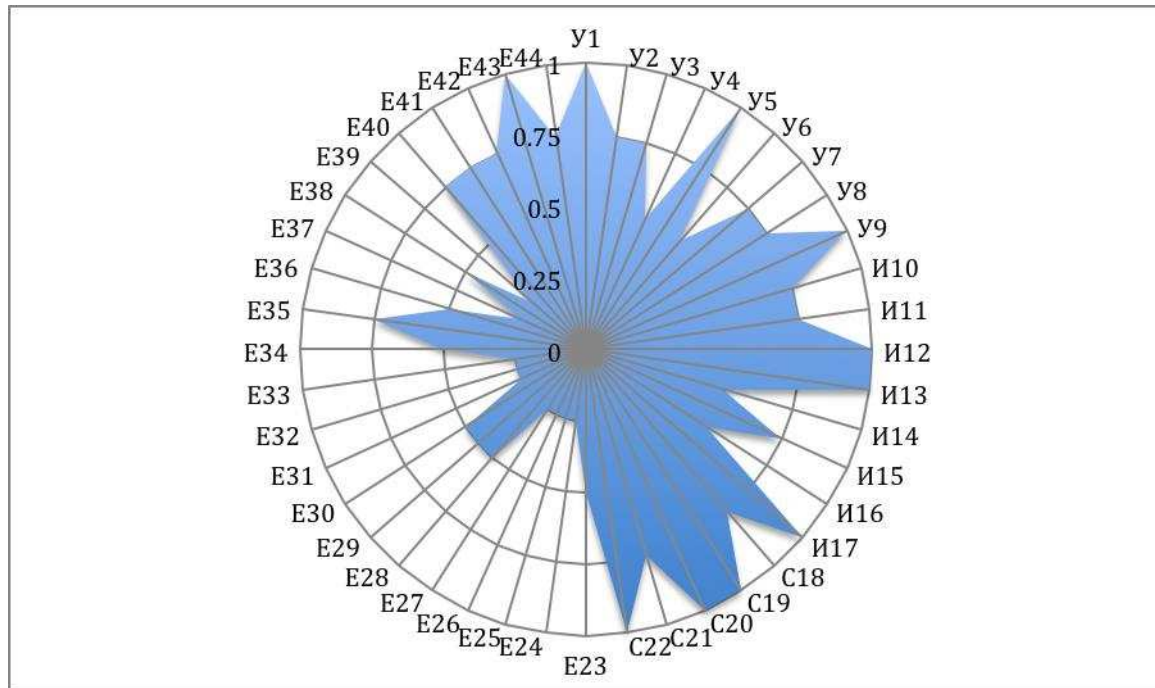
$$IУ_{(п)} = \sum IУ_{(к)} / n \quad \text{където } n \text{ е брой на критериите по дадения принцип}$$

$$ИУ_{(a)} = \sum ИУ_{(n)} / n$$

където n е брой на принципите по дадения аспект

$$ИУ_{(o)} = \sum ИУ_{(a)} / 4$$

Фигура 3. Равнище на устойчивост на примерно стопанство по всички показатели

Източник: авторът

В зависимост от целите на анализа и специфичните условия на фермата, могат да се прилагат еднакви или различни тежести на различните показатели, критерии и принципи в процеса на интеграцията. Така например при отрицателна рентабилност на производството, високата продуктивност на земята и животните не може да издигне икономическата ефективност, ниската икономическа ефективност не може да се компенсира с висока екологическа устойчивост и т.н..

Интегрален индекс 1 или близко до единица означава висока устойчивост, индекс около 0.75 означава добра, а индекс 0 или близо до нула - състояние на неустойчивост. За интерпретиране на интегралните оценки се ползва Таблица 4.

Таблица 4. Граници за категоризиране на интегралните оценки на устойчивост

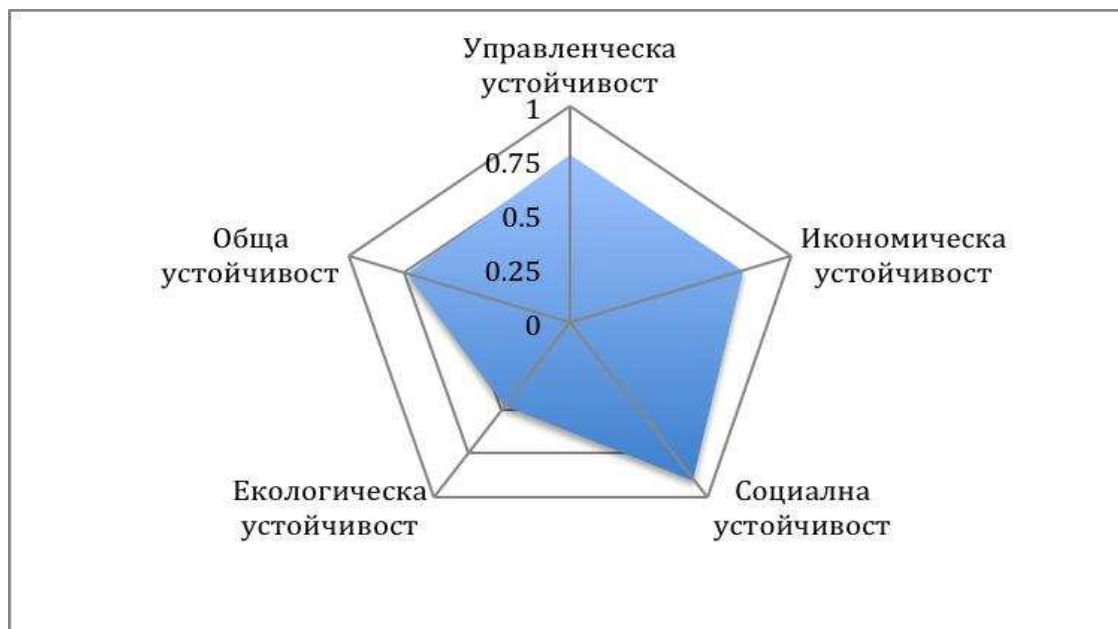
Интегрален индекс на устойчивост (ИУ_{п,а,о})	Равнища на устойчивост
0,86 - 1	Високо
0,63 - 0,85	Добро
0,36 - 0,62	Ниско
0,13 - 0,37	Незадоволително
0 - 0,12	Неустойчивост

Източник: авторът

На Фигура 4 е представена интегралната оценка на примерното стопанство по основните аспекти на устойчивост. Очевидно е, че оценяваната ферма има добра обща устойчивост, обусловена от високата социална устойчивост и добрата икономическа и управленческа устойчивост. В същото време стопанството е с ниска интегрална екологическа устойчивост, което налага предприемането на мерки за нейното подобряване.

Общозвестно е, че всяка интеграция на разнотипни показатели е свързана с доста условности, като предполага “еднаква значимост” и известна “взаимна заменяемост“ на отделните характеристики на устойчивостта. В частност тя допуска, че ниско равнище на устойчивост или дори неустойчивост по един (няколко) показател(и) може да се “компенсира” с по-високо значение на друг(и) показател(и), без да променя интегралното равнище на устойчивост. Последното обаче не винаги е вярно за болшинството от показателите за управленческа и икономическа устойчивост в краткосрочен план, а в по-дългосрочен план и за много от показателите за социална и екологическа устойчивост. Например липсата на управленческа или икономическа устойчивост бързо прави неустойчиво стопанството като цяло (преобразуване, фалит), независимо от социалните и екологическите показатели.

Фигура 4. Интегрално равнище на управленческа, икономическа, социална и екологическа устойчивост на примерно стопанство

Източник: авторът

Според панелът от експерти най-често не е необходимо да се дава различна тежест на частните показатели при изчисляване на Интегралния индекс за даден критерий, принцип, аспект или общо равнище на устойчивост. При незадоволително или нулево значение, на който и да е показател обаче, следва да се анализира значимостта му за конкретното стопанство. В по-дългосрочни периоди на анализ най-ниското равнище на устойчивост, по който и да е показател (критерий) ще (пред)определя и интегралното ниво на съответния аспект, и общото равнище на устойчивост на фермата.

Общата и частна (аспект, принцип, критерий, показател) устойчивост на стопанствата от даден тип, вид и месторазположение е средноаритметична от тази на индивидуалните ферми.

Интеграцията на показателите не намалява аналитичната им сила, тъй като прави възможно сравнението на устойчивостта на различните аспекти на индивидуалното стопанство, и на стопанствата от различен вид или отрасъла като цяло. Освен това, тъй като оценката на равнищата по отделните показатели е условие

за самата интеграция, първичната информация винаги е налична и може подробно да се анализира.

В зависимост от крайния ползвател и целите на анализа, степента на интеграция на показателите следва да се различава. Докато фермерските менажери, научните работници и др. предпочитат детайлна информация за всеки от показателите, за вземането на управленчески решения на най-високо ниво са необходими по-агрегирани данни за фермите като цяло, основните страни на устойчивостта и т.н.

Разработената от нас система за оценка на устойчивостта на стопанствата се тества и прецени високо от фермери, професионални организации, държавна администрация и експерти в дадената област. Резултатите от тази първа широкомащабна апробация се представят в следващата част на книгата.

Предложената система следва да се експериментира, дискутира, коригира, допълни и подобри, след което ще може да се препоръча за (по)широко използване във фермерската и управленческа практика.

ЧАСТ 2. РАВНИЩЕ НА УСТОЙЧИВОСТ НА БЪЛГАРСКИТЕ ФЕРМИ

1. Методика на изследването

За да се оцени равнището на устойчивост на земеделските стопанства в страната се проведе анкета с менажери на „представителни“ пазарно ориентирани ферми от различен юридически тип, размер, специализация, екологическо и географско разположение. Анкетата се проведе през лятото на 2016 г., със съдействието на Национална служба за съвети в земеделието, Национален съюз на земеделските кооперации, Национална асоциация на зърнопроизводителите, Асоциация на производителите на декоративни растения, Асоциация за развъждане на българска млечна порода овце и др. Професионалните организации бяха помолени да идентифицират „типични“ стопанства от различен тип и месторазположение, за да се получи и представителна картина за устойчивостта на фермите.

Равнището на устойчивост на индивидуалните ферми се определи на базата на оценки на мениджърите за всеки показател на четири нива – “високо/по-високо или по-добро от средното за отрасъла/в района” – “подобно/добро” – “ниска/по-ниска или по-лошо от средното за отрасъла/в района” – “негативно/неприемлива/незадоволителна”.

Качествените значения се квантифицираха с коефициенти 1, 0,66, 0,33 и 0. При интеграцията всеки от показателите, по даден критерий, се прие с еднаква тежест, всеки от критериите в даден принцип с еднаква тежест, всеки от принципите в даден аспект на устойчивост с еднаква тежест и всеки от аспектите в интегралния индекс е по дефиниция с еднаква тежест.

Съгласно препоръките на експертите за интерпретация на количествените оценки се разграничиха четири равнища на устойчивост – „Висока“ - за индекс в границите 0,84 – 1, „Добра“ - за индекс в границите от 0,5 до 0,83, „Ниска“ - за индекс в границите 0,22 – 0,49, и „Неустойчивост“ - за индекс в границите от 0 до 0,21.

За класификацията на фермите по юридически тип, специализация, географско и екологическо (планински или

непланински район с природни ограничения, земища в защитени зони или територии) разположение се използва официалната категоризация на земеделските стопанства в страната.

Освен това всеки от анкетиранияте мениджъри самоопределя своята ферма като: предимно за самозадоволяване, по-скоро с малки, средни или големи за отрасъла размери, разположена в предимно равнинен, равнинно-планински или планински район. Подобен подход гарантира адекватна оценка, тъй като мениджърите на стопанствата най-добре познават спецификата и сравнителните характеристики на фермите си по отношение на останалите в района и (под)отрасъла.

Най-напред се прави обща характеристика на анкетиранияте стопанства. След това се прави оценка на интегралната, икономическата, социалната, и екологическата устойчивост на земеделските стопанства като цяло и от различен тип и месторазположение. Накрая се прави оценка на факторите за подобряване на устойчивостта на фермите и перспективите за развитие на стопанствата.

2. Обща характеристика на анкетиранияте стопанства

В анкетата участват 190 регистрирани земеделски производители, които представляват около 0,2% от регистрираните по реда на Наредба № 3 от 1999 г. за създаване и поддържане на регистър на земеделските производители⁸.

Анкетирани бяха менажери на „представителни“ ферми от всички групи юридически тип, размер, специализация и местонахождение (Таблица 5). Типовата структура и значимостта на анкетиранияте стопанства приблизително съответства на реалната структура на фермите в страната.

---

⁸ По данни на МЗХ през 2014/15 стопанска година се наблюдава съществено увеличение на броя на регистрираните земеделски стопани, които към края на месец юни 2015г. достигат 94815 (Аграрен доклад, 2015).

**Таблица 5. Характеристика на анкетираните стопанства
(процент, брой*)**

Тип и разположение на стопанствата	Физическо лице	Едноличен търговец	Кооперация	Търговско и др. дружество	Общо
Общо	80,00	4,21	6,84	8,95	190*
Предимно за самозадоволяване	11,18	0,00	0,00	0,00	8,95
По-скоро малък за отрасъла	57,89	37,50	0,00	5,88	48,42
Със средни размери за отрасъла	28,95	37,50	92,31	70,59	37,37
Голям за отрасъла	1,32	25,00	7,69	23,53	4,74
Полски култури	10,53	25,00	69,23	29,41	16,84
Зеленчуци, цветя и гъби	13,82	12,50	0,00	0,00	11,58
Трайни насаждения	24,34	25,00	0,00	11,76	21,58
Тревопасни животни	17,76	25,00	0,00	5,88	15,79
Свине, птици и зайци	0,66	0,00	7,69	0,00	1,05
Растениевъдно-животновъдни	14,47	0,00	23,08	23,53	15,26
Смесени растениевъдни	13,82	12,50	0,00	29,41	14,21
Смесени животновъдни	4,61	0,00	0,00	0,00	3,68
Предимно равнинен район	51,97	50,00	53,85	64,71	53,68
Равнинно-планински район	19,74	50,00	38,46	17,65	22,11
Предимно планински	14,47	0,00	7,69	17,65	13,68
Със землища в защитени зони и територии	6,58	0,00	0,00	17,65	6,84
Планински район	15,13	0,00	7,69	11,76	13,68

с природни ограничения					
Непланински район с природни ограничения	1,97	0,00	7,69	0,00	2,11
Северозападен район	15,79	37,50	7,69	11,76	15,79
Северен централен район	21,05	0,00	23,08	23,53	20,53
Североизточен район	15,13	12,50	38,46	11,76	16,32
Юго-западен район	14,47	0,00	7,69	11,76	13,16
Южен централен район	19,74	12,50	15,38	29,41	20,00
Юго-източен район	13,82	37,50	7,69	11,76	14,21

Източник: анкета с менажери на земеделски стопанства, юли 2016г.

Болшинството от участниците в анкетата са Физически лица, ферми с Малки и Средни за отрасъла размери, специализирани в Полски култури и Трайни насаждения и разположени предимно в Равнинни райони на страната. Най-голям брой анкетирани стопанства са от Северен централен и Южен-централен район на страната.

Болшинството от анкетираните стопанства на Физическите лица се самоопределят с “Малки” и “Средни” за отрасъла размери, една немалка част са Предимно за самозадоволяване и малък дял са с “Големи за отрасъла размери”. Основната част от Физическите лица са специализирани в Трайни насаждения, Тревопасни животни, Растениевъдно-животновъдство, в Смесено растениевъдство, в Зеленчуци, цветя и гъби, и Полски култури, а малка част в Смесено животновъдство и в Свине, птици и зайци.

Физическите лица са разположени предимно в Равнинни и Равнинно-планински райони, като по-малък дял са в Планински райони, в Планински райони с природни ограничения, Със землища в защитени зони и територии, и в Непланински райони с природни ограничения. Сравнително по-голяма част от анкетираните Физически лица са разположени в Северен централен район и

Южен централен район, докато участниците от Северозападен, Североизточен, Юго-западен и Юго-източен район са по-малко.

По около 37% от Едноличните търговци са съответно с малки или средни за отрасъла размери, а всеки четвърти се самоопределя като едромашабен. По една четвърт от този тип фирми са специализирани в Полски култури, в Трайни насаждения и в Тревопасни животни, а по 12% в Зеленчуци, цветя и гъби и в Смесено растениевъдство.

Половината от Едноличните търговци са разположени в предимно Равнинни райони, а другата половина са в Равнинно-планински райони, като нито един от анкетираните не е в Планински район или в райони с Природни ограничения и в Защитени зони и територии. Най-голямата част от този тип стопанства са от Северозападен и Юго-източен райони, а останалите са разположени в Североизточен и Юго-западен райони на страната.

В групата на “Търговските и др. дружества” преобладават Търговските дружества, като са анкетирани и 5,88% Събирателни дружества.

Болшинството от Търговските и др. дружества се самоопределят със Средни за отрасъла размери, почти една четвърт са едри стопанства, а под 6% са с Малки размери. Мнозинството от този тип стопанства са специализирани в Полски култури или са със Смесено растениевъдно производство, друга основна част са Смесено растениевъдно-животновъдни, а по-малки части са специализирани в Трайни насаждения и в Тревопасни животни.

Основната част от Търговските и др. дружества са разположени в предимно Равнинни райони, а останалата част е равномерно разпределена в Равнинно-планински и Планински райони. Немалка част от тези стопанства имат Землища в защитени зони и територии или са в Планински райони с природни ограничения.

По-голямата част от този тип фирми са разположени в Южен централен и Северен централен райони, а останалите са равномерно разпределени в другите административни райони на страната.

Голямата част от анкетираните Кооперации са със Средни за отрасъла размери, а останалите са едри стопанства. Болшинството от тях са специализирани в Полски култури, значителен дял са

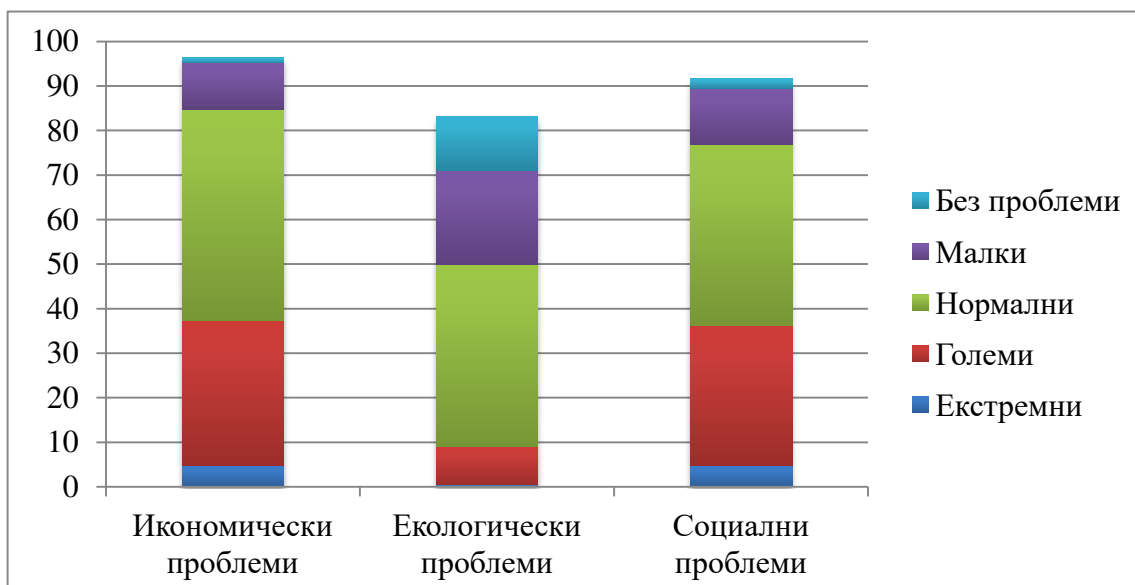
Растениевъдно-животновъдни, а останалите са със Свине, птици и зайци.

Повечето от половината от Кооперативните стопанства са разположени в предимно Равнинни райони, голям брой са в Равнинно-планински райони, а малцинството са в предимно Планински райони и в Планински и Непланински райони с природни ограничения. Най-голям брой от Кооперациите са разположени в Североизточен и Северен централен район, немалка част са в Южен централен район, а останалите са равномерно разпределени в другите три административни райони на страната.

Анкетата установи, че мнозинството от стопанствата са разположени в райони с „Нормални“ икономически, социални и екологически проблеми (Фигура 5). Значителна част от тях обаче са в райони с Големи или Екстремни икономически, социални и екологически предизвикателства. Една трета от мениджърите посочват, че стопанството им е разположено в район с Малки или Без екологически проблеми, докато делът на стопанствата с подобни икономически и социални проблеми е по-малък. Немалък е делът на мениджърите, които не са запознати с характера или не могат да оценят равнището на социално-икономическите и екологическите проблеми в района, в който е разположено стопанството им. В най-голяма степен това касае компетентността на фермерите по отношение на екологическите проблеми в района, следвано от социалните и икономическите предизвикателства.

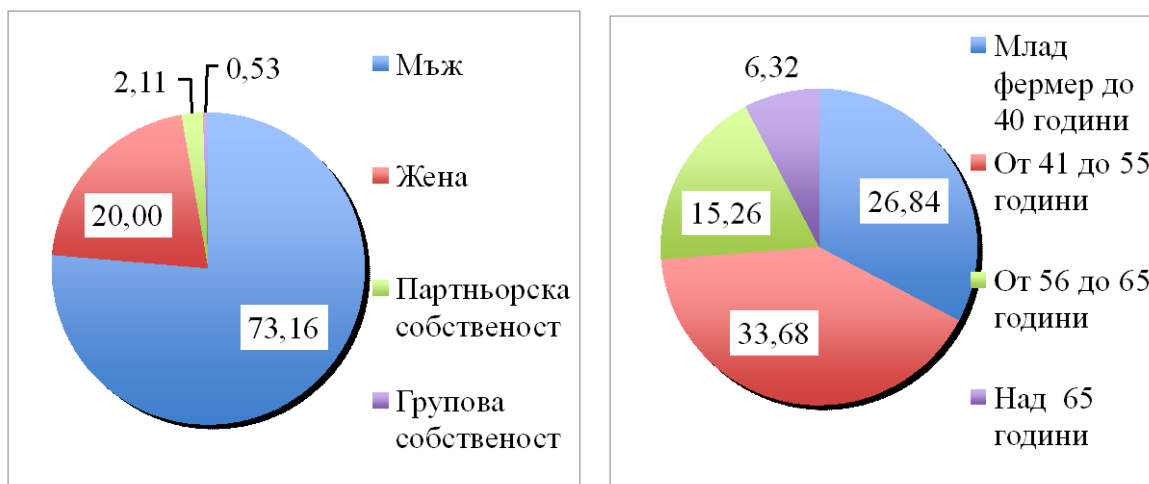
Собствениците и/или мениджърите на преобладаващата част от анкетираните стопанства са мъже, като повечето са на възраст до 55 години (Фигура 6). Подобна полова и възрастова структура на мениджърите (собствениците) ще управлява болшинството от българските стопанства в близките 10-15 и повече години и ще допринесе за едно или друго равнище на устойчивостта им.

Фигура 5. Характер на проблемите в района, в който е разположена фермата (процент)

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

Фигура 6. Собственикът (менажерът) на стопанството е: (процент)

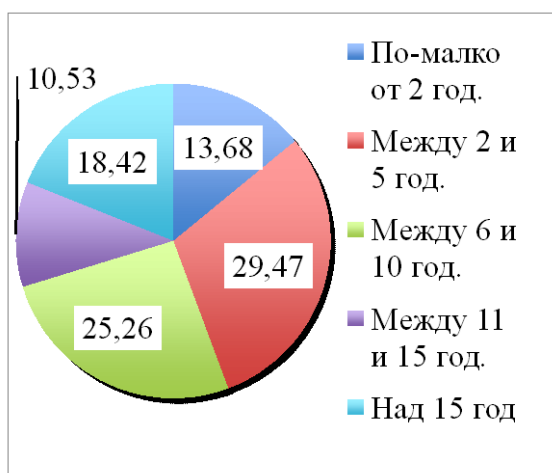
Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

Голяма част от анкетираните стопанства са със сравнително кратък период на съществуване до пет години, в това число почти 30% от тях с “по-малко от две години” (Фигура 7). Болшинството от

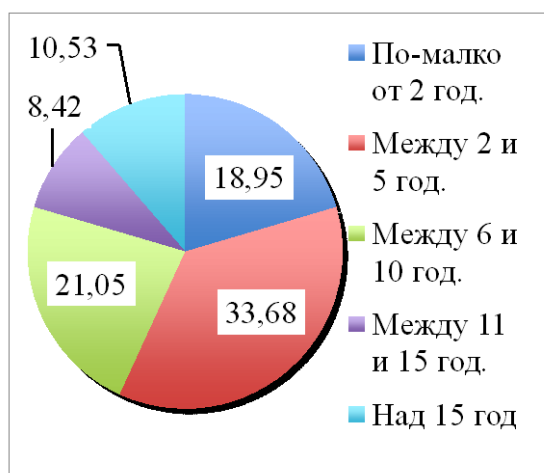
фермите обаче са с продължителен период на съществуване, в това число около 29% от тях с 11 и повече години ефективен опит в управление на стопанска устойчивост.

Фигура 7. Период, през който: (процент)

Съществува стопанството

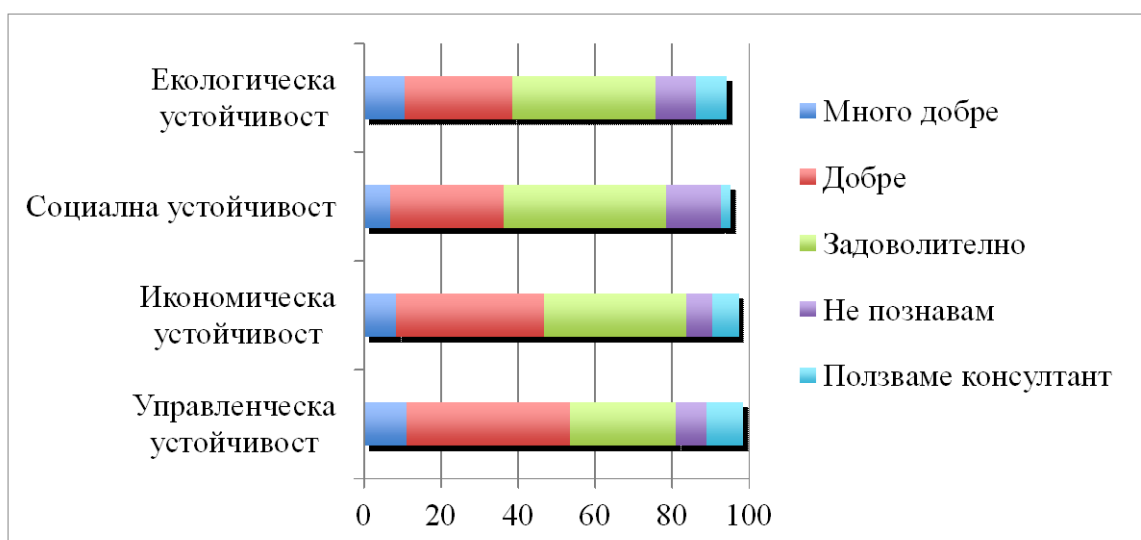

Полагате грижи за подобряване на устойчивостта на фермата

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

Фигура 8. Доколко познавате принципите на управленческа, икономическа, социална и екологическа устойчивост (процент)

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

Малко повече от половината от анкетирани фермери (посочват, че периодът през който те полагат грижи за подобряване на устойчивостта на фермата е до пет години (Фигура 7). Останалата голяма част от тях обаче са с дългогодишен опит по подобряване на устойчивостта на фермата, включително 19% с 11 и повече години.

Съществува силна корелация между продължителността на периода на съществуване на стопанствата и периода, през който фермите полагат грижи за подобряване на устойчивостта си. Нещо повече, с нарастване на продължителността на съществуване на стопанството нараства и делът на фермите с ефективни грижи за подобряване на устойчивостта. Всичко това показва, че практическят проблем “управление на устойчивостта” не е нов за повечето стопанства в страната. Стои обаче въпросът доколко стопанствата познават, а така също и в каква степен спазват принципите на устойчиво земеделие.

Познаването и спазването на основните принципи на устойчиво земеделие е основа за ефективно управление на фермерската устойчивост.

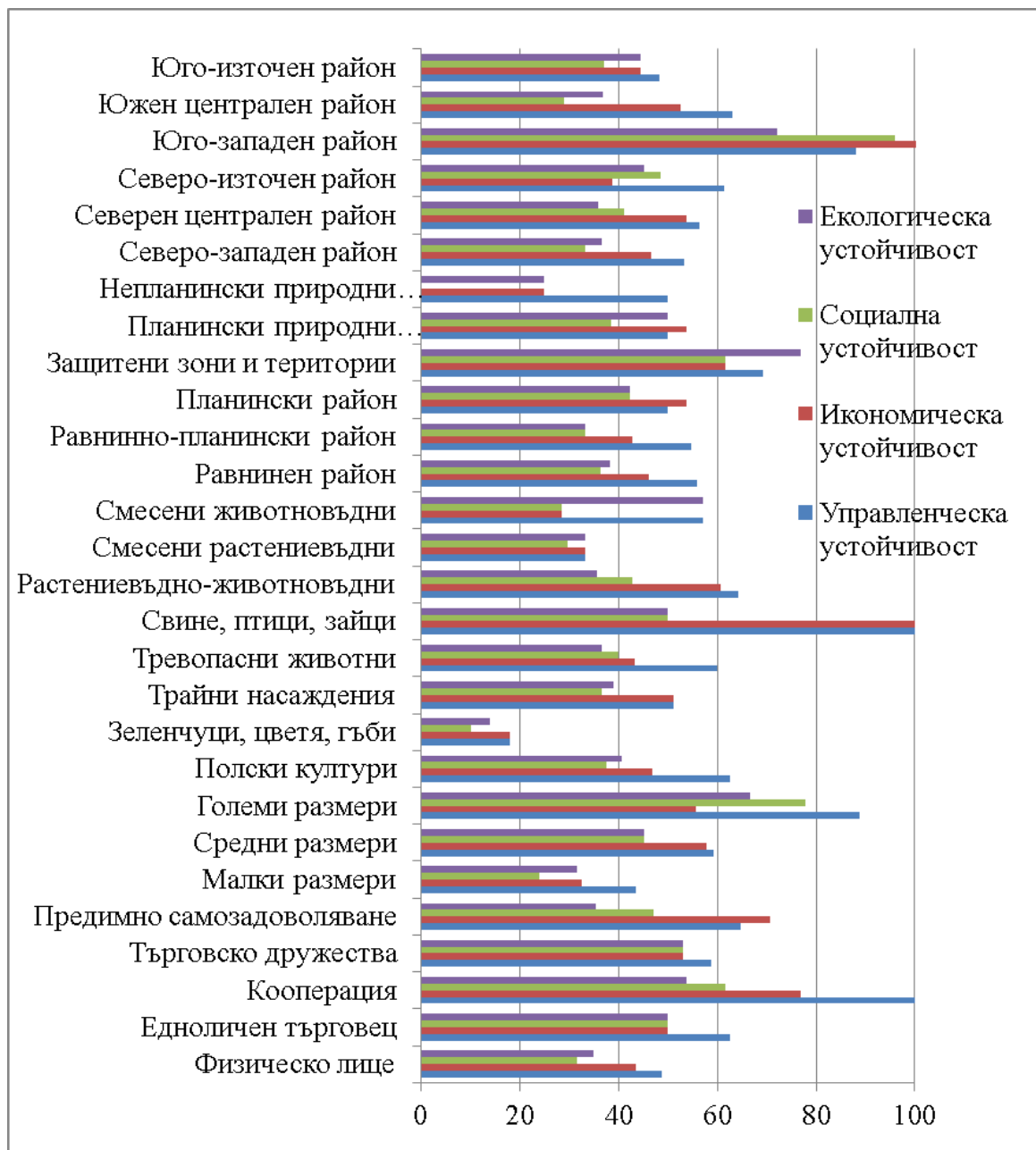
Преобладаващата част от стопанствата познават Добре и Много добре принципите на управленческа и икономическа устойчивост (Фигура 8). В същото време болшинството от фермите признават, че познанията им на принципите на социална и екологическа устойчивост са Задоволителни или изобщо Липсват.

Немалка част от анкетирани стопанства повишават капацитета си за управление на устойчивостта чрез наемане на консултант, като най-голям е този дял по отношение на опознаване на принципите на управленческа, екологическа и икономическа устойчивост.

Със сравнително най-висок собствен (вътрешен) потенциал за управление на различните аспекти на устойчивостта са Кооперациите, при които значителен дял познават Много добре или Добре принципите на управленческа, икономическа, социална и екологическа устойчивост (Фигура 9). Тези стопанства не ползват консултанти за подобряване на компетентността си по отношение на устойчивостта.

Фигура 9. Много добро или добро познаване на принципите на аграрна устойчивост при различните типове стопанства (процент)

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

Вътрешната компетентност по отношение на принципите на устойчивостта е също така висока при Едноличните търговци и Търговските и др. дружества, докато при Физическите лица тя е сравнително по-ниска. В най-голяма степен се използват

консултанти за повишаване на познанията за икономическа и екологическа устойчивост от Едноличните търговци (по 12%) и Физическите лица (съответно 12% и 9%).

Компетентността на принципите на устойчивост расте заедно с размерите на фермите и като правило по-големите стопанства познават по-добре управленческата, икономическата, социалната и екологическа устойчивост. Изключение правят стопанствата, които са Предимно за самозадоволяване, при които делът на фермите, които познават принципите на управленческа, икономическа и социална устойчивост е по-висок от тези с Малки и Средни размери.

Съществува и диференциация на компетентността в зависимост от специализацията на стопанствата, като тези в Полски култури, Тревопасни животни, Свине, птици и зайци и Смесено растениевъдно-животновъдни са с по-висока компетентност на управленческата устойчивост, специализираните в Свине, птици и зайци и Смесено растениевъдно-животновъдни са с най-високо познание на икономическата устойчивост, а тези в Смесено животновъдство са с най-висока компетентност по отношение на екологическата устойчивост. Подобно, делът на стопанства с висока компетентност върху принципите на устойчивостта е най-голям при тези Със земища в защитени зони и територии и фермите, разположени в Юго-западен район на страната.

Следователно, в бъдеще следва да се насочат повече усилия за подобряване на компетентността на фермерите в групите с ниска култура по отношение на принципите на аграрна устойчивост чрез обучения, консултации, съвети, обмяна на положителен опит и т.н.

Компетентността по отношение на принципите на устойчивостта е необходимо, но не и достатъчно условие за ефективното ѝ управление. Поради непълни знания и различни други икономически, технологически, агрономически, поведенчески и т.н. причини, и в различни периоди от време, фермерите не винаги прилагат стриктно принципите за устойчиво земеделие.

Според голямата част от мениджърите в стопанствата се спазват Стриктно или Добре принципите на управленческа, икономическа, екологическа и социална устойчивост (Фигура 10). Значителна част от стопанствата обаче, спазват принципите на социална, икономическа, екологическа и управленческа

устойчивост само Задоволително. Нещо повече, част от стопанствата посочват, че изобщо не спазват подобни принципи (достигащи до 6% от общия брой по отношение на социална устойчивост), или ги спазват единствено при наличие на санкции (достигащи до 8% при екологическа устойчивост).

В най-голяма степен се интегрират (прилагат) принципите на аграрна устойчивостта в общото управление на фермата при Кооперациите и Търговско и др. дружества (Фигура 11). Около 8% от Кооперациите прилагат принципите на екологическа устойчивост, само ако има санкции. Сравнително по-малка част от Едноличните търговци и Физическите лица прилагат принципите на социална устойчивост във висока степен. Немалка част от Физическите лица спазват принципите на устойчиво земеделие само при наличие на санкции – 9% от тях за екологическа устойчивост, 5% за икономическа устойчивост и по 5% за управленческа и социална устойчивост.

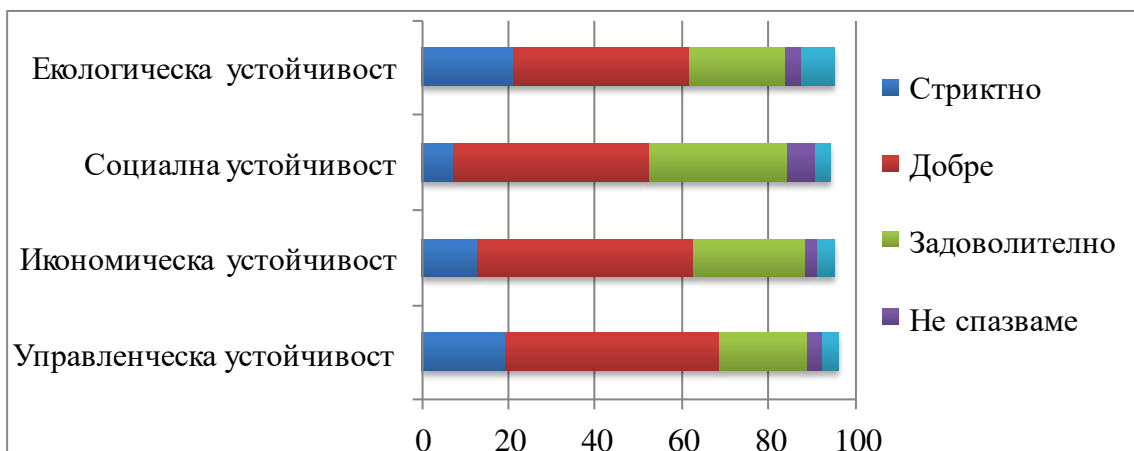
Тези данни показват, че санкциите от страна на държавата, местната власт, собствениците, членовете и т.н. предизвикват стопанско поведение за подобряване на екологическата устойчивост при определени групи ферми като Кооперации и Физически лица.

Прилагането на принципите на устойчивост расте заедно с размерите на фермите и като правило по-големите стопанства спазват по-добре управленческата, икономическата, социалната и екологическа устойчивост.

Спазването на многообразните принципи на устойчивост е най-масово при стопанствата, специализирани в Полски култури, Тревопасни животни и Смесено растениевъдно-животновъдни и Смесено растениевъдни, и фермите Със земища в защитени зони и територии, и разположените в Непланински райони с природни ограничения, и в Юго-западен район на страната.

При всички групи стопанства делът на тези, които спазват добре или стриктно принципите на аграрна устойчивост превишава частта на тези, които познават добре или много добре тези принципи. Следователно, стои въпросът доколко някои от стопанствата прилагат ефективно принципи, които те самите не познават добре.

Фигура 10. Доколко във фермата ви спазвате принципите за устойчиво земеделие (процент)

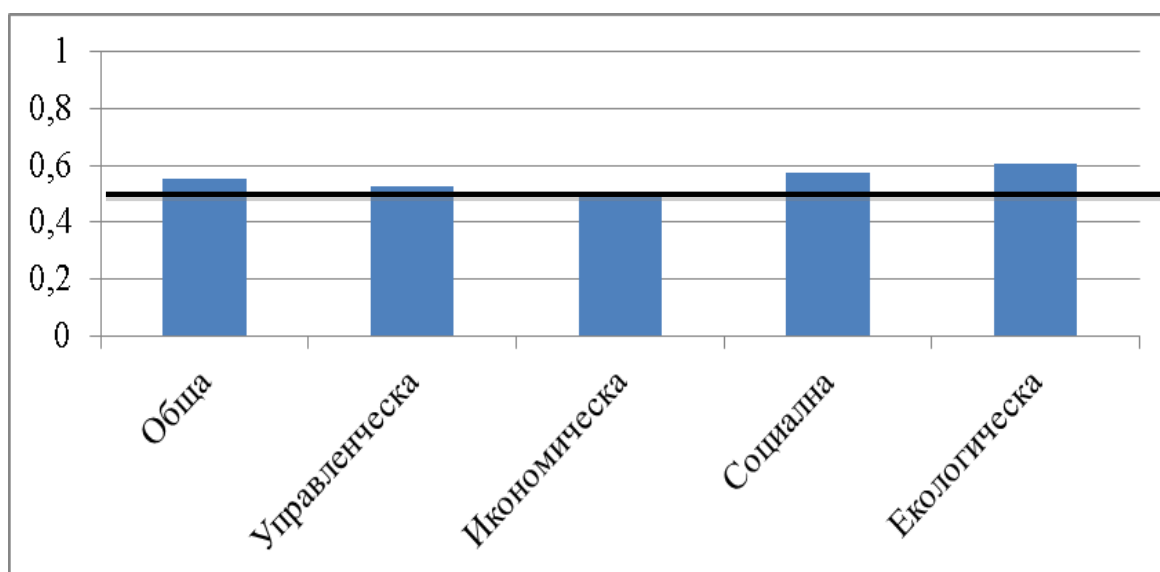
Фигура 11. Стриктно или добро спазване на принципите на аграрна устойчивост в различните типове стопанства (процент)

3. Равнище на устойчивост на земеделските стопанства

Мулти-индикаторната оценка на равнището на устойчивост на анкетираните земеделски стопанства показва, че интегралният Индекс на обща устойчивост на фермите е 0,55, което изразява *добро* равнище на устойчивост на фермите в страната (Фигура 12 и 13). С най-високи значения са Индексите на екологическа (0,61) и социална (0,57) устойчивост на стопанствата, докато Индексите на управленческа (0,52) и икономическа (0,5) устойчивост са на долната граница на доброто ниво. Това показва, че подобряването на последните два е критично за поддържане на добрата устойчивост на стопанствата в страната.

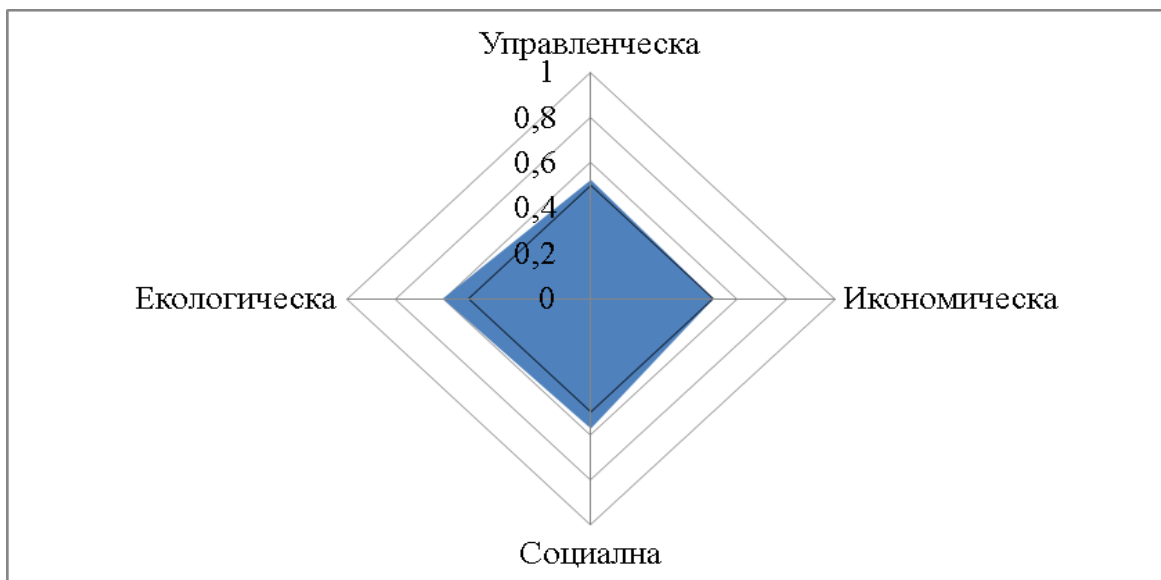
Фигура 12. Индекс на обща, управленческа, икономическа, социална и екологическа устойчивост на земеделските стопанства в България

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

Анализът на частните индекси по основни принципи, критерии и показатели на устойчивост дава възможност да се идентифицират компонентите, които допринасят за равнищата по отделните аспекти на устойчивост на стопанствата в страната.

Фигура 13. Равнище на управленческа, икономическа, социална и екологическа устойчивост на земеделските стопанства в България

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

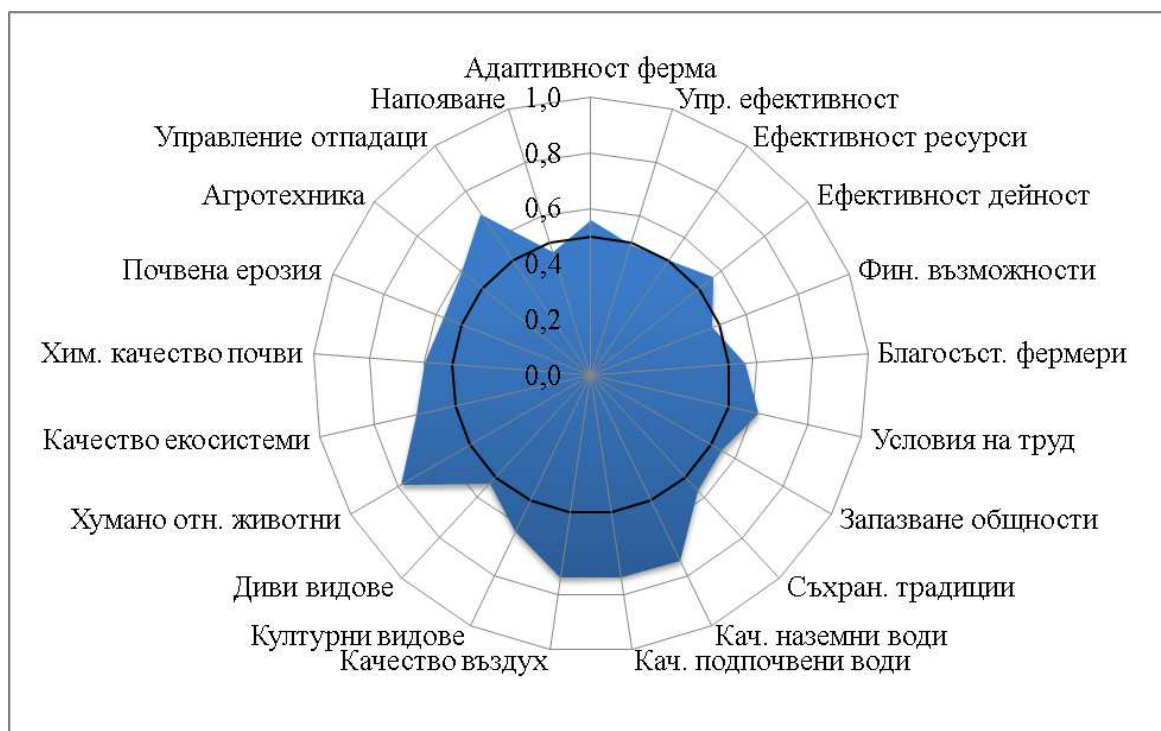
Фигура 14. Индекси на устойчивост на фермите по основни принципи на управленческа, икономическа, социална и екологическа устойчивост

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

Така например управленческата и икономическата устойчивост на фермите са сравнително ниски поради факта, че Индексът на управленческа ефективност (0,49) и Индексът на финансова стабилност (0,47) на фермите са ниски (Фигура 14). Също така става ясно, че въпреки общата екологическа устойчивост, която е сравнително висока, Индексът опазване на земеделски земи (0,52) и Индексът опазване на биоразнообразието (0,56) са сравнително ниски и критични за поддържане на достигнатото ниво.

Фигура 15. Равнище на устойчивост на фермите по отделни критерии за управленческа, икономическа, социална и екологическа устойчивост

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

Задълбоченият анализ по отделни критерии и показатели предоставя възможност за детайлен анализ на елементите, които допринасят за/или понижават равнището на устойчивост на стопанствата. Така например ниските нива на Сравнителна управленческа ефективност и на Финансови възможности (Фигура 15) са детерминирани, съответно от ниската Сравнителна

фермите към промените в природната среда (климат, екстремни явления и др.) е сравнително ниска (0,5). Следователно, следва да се предприемат мерки за подобряване на този тип адаптивност на стопанствата чрез обучения, информация, подобряване на агротехниката, структурата на производство и сортовете, технологически и организационни иновации и т.н.

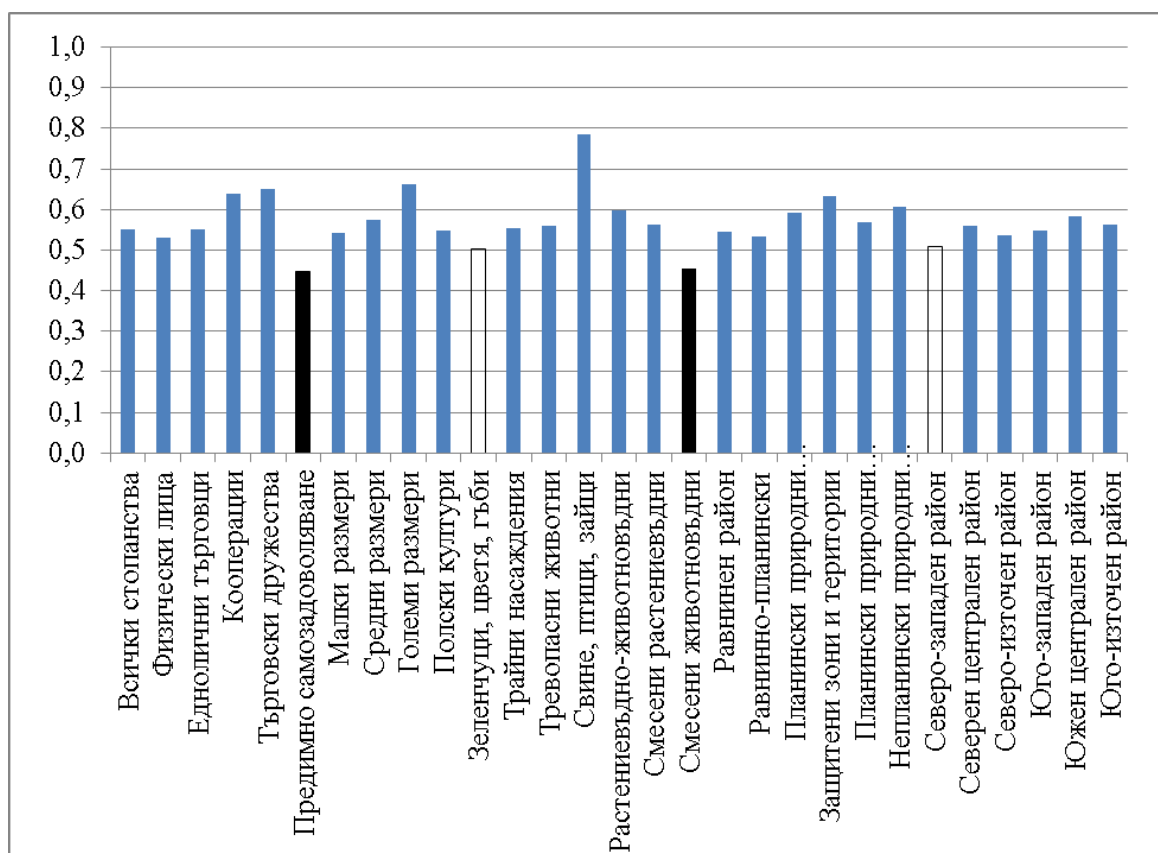
От друга страна, високите равнища на определени показатели изразяват абсолютните и сравнителни предимства на българските стопанствата по отношение на устойчивото развитие. На съвременния етап те се изразяват в доброто спазване на Хуманно отношение към животните, Опазването на качеството на наземните и подземните води по отношение на съдържание на нитрати и пестициди, Опазването на качеството на въздуха, прилагането на Добри земеделски практики, минималния Брой на животни на единица площ, приемливите Условия на труд и сравнителната Удовлетвореност от фермерство, оптималната Продуктивност на животните, добрата Адаптивност към пазара (цени, конкуренция, търсене и др.) и Сравнителната ефективност на управлението на реализацията на продукцията.

Съществува голяма вариация в равнищата на устойчивост на фермите от различен тип и местонахождение (Фигура 17). Единствено стопанствата, които са Предимно за самозадоволяване и със Смесено животновъдство са с ниска устойчивост (съответно индекси от 0,44 и 0,45). Икономическата, управленческата и социалната устойчивост на първите е особено ниска – съответно индекси на устойчивост 0,31, 0,41 и 0,46 (и сравнително висок индекс на екологическа устойчивост) (Фигура 18). Втората група са с особено ниска икономическа, екологическа и управленческа устойчивост (съответно индекси от 0,4, 0,41 и 0,48) и маргинална социална устойчивост (0,5).

Друга категория ферми са с добра устойчивост, но с индекс на/или близо до долната граница с ниско равнище на устойчивост. В тази група са стопанствата, които са специализирани в Зеленчуци, цветя и гъби (0,5), чиято управленческа и икономическа устойчивост е ниска (0,47), а социалната и екологическа устойчивост не особено добра (съответно 0,5 и 0,52). Към тази група спадат също така Физическите лица (0,53) и стопанствата, разположени в Северозападен район на страната (0,5). Първите са с ниска икономическа устойчивост (0,47) и гранична социална (0,5) и

управленческа (0,51) устойчивост (и сравнително добра екологическа устойчивост). Вторите са също с ниска икономическа устойчивост (0,44) и не особено добри социална (0,52), управленческа (0,53) и екологическа (0,54) устойчивост. За тези типове ферми следва да се предприемат мерки за издигане на всички аспекти на устойчивостта.

Фигура 17. Индекс на устойчивост на земеделските стопанства от различен тип и местоположение

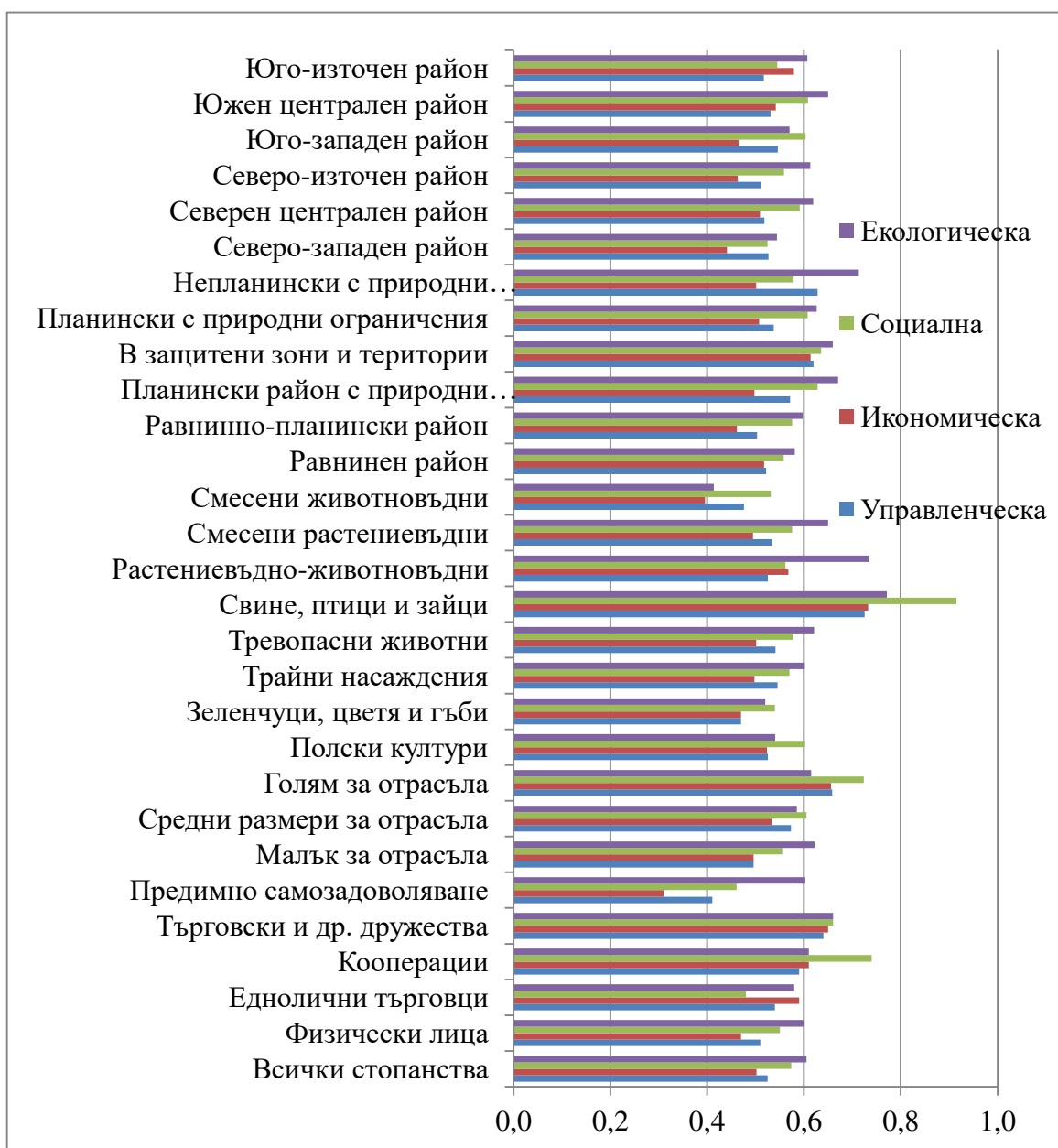

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

С ниска икономическа устойчивост са и стопанствата с Малки размери (0,496), специализираните в Смесено растениевъдство (0,49) и Трайни насаждения (0,498) и тези, разположени в Равнинно-планински (0,46) и в Планински (0,498) райони, и в Североизточен (0,46) и Юго-западен (0,46) район на страната. В резултат на това, тяхната обща устойчивост е също близка до границата с ниско равнище. Тези данни показват, че за тези типове стопанства следва да се предприемат мерки за издигане на

икономическата устойчивост за да се подобри и общото ниво на дългосрочна устойчивост.

Фигура 18. Равнище на управленческа, икономическа, социална и екологическа устойчивост на фермите от различен тип и местоположение

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

С ниска социална устойчивост (0,48) са единствено стопанствата на Едноличните търговци, за които следва да се

предприемат адекватни мерки за подобряване на този аспект от тяхната дейност като обучение, стимули, регулации, подпомагане и др.

С най-добра обща устойчивост са Търговските и др. дружества, Кооперациите и стопанствата с Големи за отрасъла размери, които имат високи равнища на Индексите за управленческа, икономическа, социална и екологическа устойчивост.

Фермите, специализирани в Свине, птици и зайци са с най-висок Индекс на устойчивост (0,79), като имат много добри равнища на управленческа, икономическа и екологическа устойчивост. Те са и единственият тип стопанства, които са с високо равнище на устойчивост по определен аспект - висока социална устойчивост (0,9).

Стопанствата Със земища в защитени зони и територии и тези, разположени в Непланински район с природни ограничения и в Южен централен район, са с най-високи индекси за устойчивост. Първата група са с висока управленческа, икономическа, социална и екологическа устойчивост.

От друга страна, стопанствата в Непланински район с природни ограничения и в Южен централен район са единствено със сравнително добри равнища за определени аспекти на устойчивостта - управленческа и екологическа за първите и екологическа и социална за последните. В същото време останалите аспекти на устойчивостта на тези групи стопанства са със сравнително ниски нива – съответно за първите по отношение на икономическата и социална устойчивост, а за последните за управленческа и икономическа устойчивост.

Подобно, Смесените растениевъдно-животновъдни стопанства са със сравнително висока екологическа устойчивост, но с по-ниско равнище на управленческа устойчивост. Това налага да се предприемат мерки за издигане на устойчивостта в аспектите с критични ниски нива на всички тези типове стопанства.

4. Анализ на показателите за устойчивост по типове стопанства

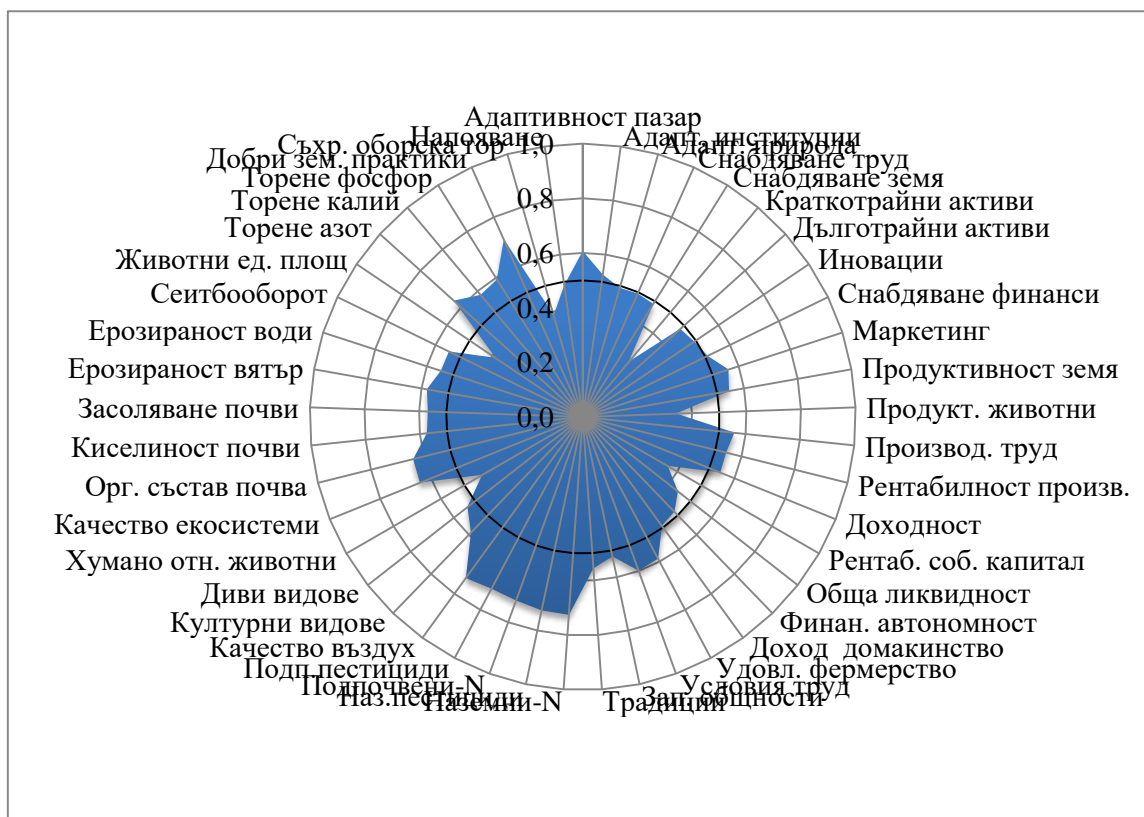
При стопанствата от различен юридически тип съществува голяма вариация на равнищата на отделните показатели за устойчивост.

При Физическите лица голяма част от показателите за устойчивост са с ниски значения и водят до намаляване на устойчивостта по отделни аспекти и общата устойчивост на стопанствата (Фигура 19). За управленческия аспект на устойчивостта при тези стопанства са ниски Адаптивността към природна среда (0,49) и сравнителната ефективност на Снабдяването и управлението на трудови ресурси (0,49), земя (0,49), дълготрайни активи (0,48) и иновации (0,49), а особено ниско за краткотрайни активи (0,26).

В икономически аспект устойчивостта на Физическите лица е особено ниска по отношение на Продуктивност на животните (0,34), Рентабилност на собствения капитал (0,36), Обща ликвидност (0,44) и Финансова автономност (0,48). В социален план устойчивостта е единствено ниска по отношение на Доход на член от фермерско домакинство (0,49), а в екологически - по отношение на допустимия Брой на животните на единица площ (0,39), Начин на съхранение на оборска тор (0,39), Спазване на принципите за хуманно отношение към животните (0,43) и Степен на напояване (0,49). В горните области следва да се предприемат адекватни мерки от мениджърите на стопанствата и от държавата за да се подобри аспектната и цялостна устойчивост на този тип стопанства.

В същото време за част от индикаторите за екологическа устойчивост Физическите лица имат сравнително високи положителни значения в границите на доброто равнище като: Съдържание на нитрати и пестициди в наземните води, Съдържание на нитрати и пестициди в подпочвените води, Степен на замърсяване на въздуха и Степен на прилагане на добрите земеделски практики. Тези предимства на Физическите лица следва да се запазят и подобряват, а останалите показатели за еко-ефективност - повишат, за да се поддържа и издига аспектната и обща устойчивост на този тип стопанства.

Фигура 19. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата на Физически лица

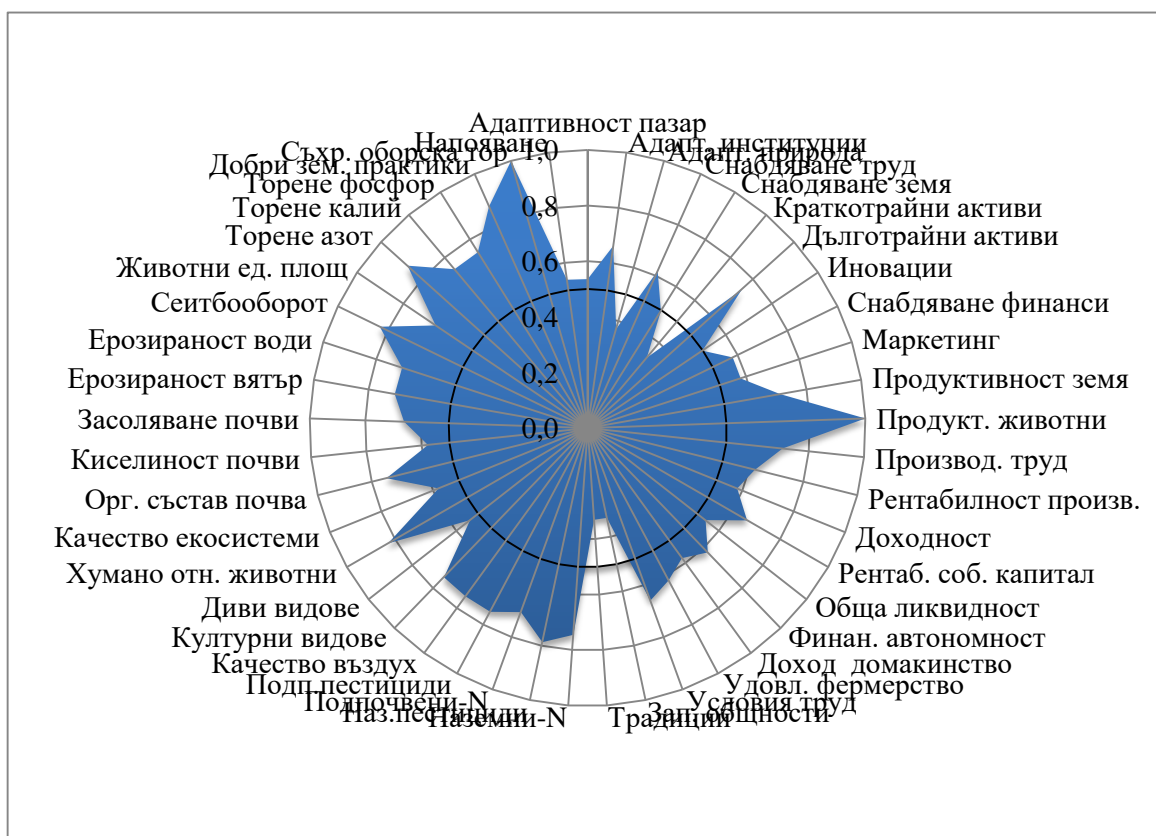
Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

Едноличните търговци имат ниски значения в областта на управленческата устойчивост по отношение на Адаптивността им към природната среда (0,37) и Сравнителната ефективност на управлението на снабдяването с краткотрайни активи (0,33) и за социална устойчивост по отношение на Приноса им за съхранение на селските общности и Съхранение на традициите (по 0,33) (Фигура 20).

В същото време Едноличните търговци имат висока устойчивост за еко-аспектите от дейността по отношение на прилагане на Начин на съхранение на оборска тор, Норми за торене с азот и Степен на прилагане на добрите земеделски практики, и гранично на високото ниво равнище за прилагане на ефективен Сеитбооборот. Освен това стопанствата от този вид, които отглеждат животни, са с висока устойчивост по отношение на Продуктивността на животните и гранично на най-високото

равнище (в границите на доброто ниво) за Спазване на принципите за хуманно отношение към животните. Нещо повече, много от показателите за екологическа устойчивост на Едноличните търговци са със високи положителни значения в границите на доброто ниво като: Съдържание на нитрати и пестициди в наземните води, Съдържание на нитрати и пестициди в подпочвените води, Степен на замърсяване на въздуха, Брой на културите, Органичен състав на почвата, Степен на ветрова и водна ерозия и прилагане на Нормите за торене с калий и фосфор.

Фигура 20. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата на Еднолични търговци

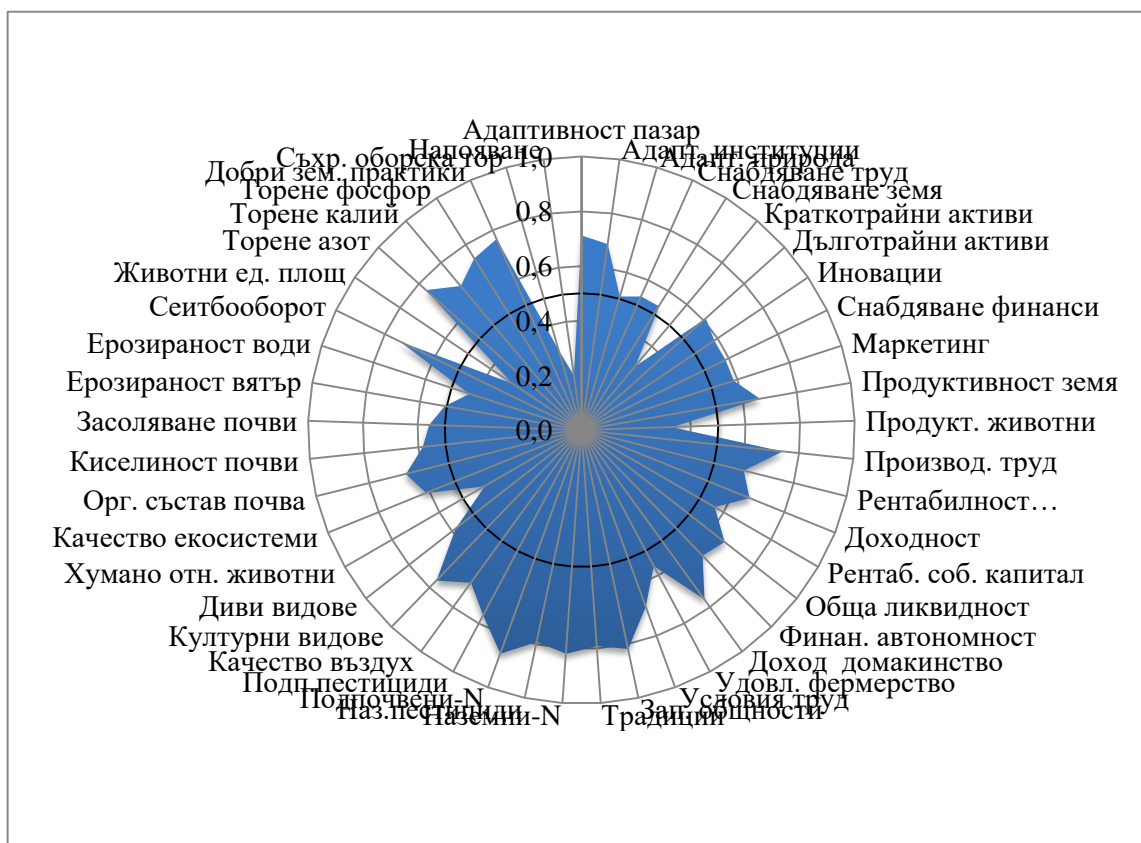
Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

Едноличните търговци са също така с високо значение в границите на доброто ниво на Сравнителната ефективност на снабдяването и управлението на дълготрайни активи, Производителността на труда и Продуктивността на земята. Всичко

това допринася за издигане и на тяхната управленческа и икономическа устойчивост.

За Кооперациите, в рамките на доброто ниво на устойчивост, най-високи са значенията на показателите за управленческа и социално-икономическа устойчивост: Адаптивност към пазара, Производителност на труда, Доход на член от фермерско домакинство, Принос за съхранение на селските общности и на традициите (Фигура 21).

Фигура 21. Показатели за оценка на устойчивостта на Кооперациите

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

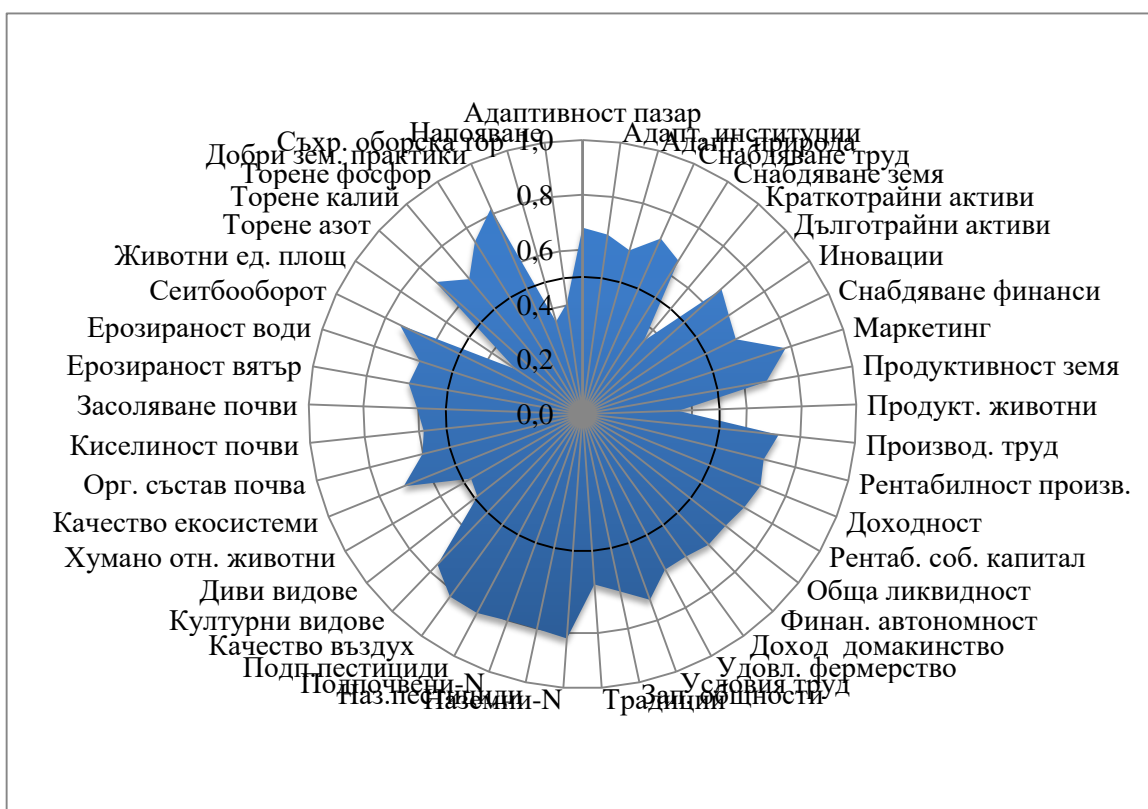
Множество от екологически индикатори за устойчивост на кооперативните стопанства са също с добри равнища – на ниво за висока еко-устойчивост за Съдържание на нитрати в подпочвените води и на ниво за добра еко-устойчивост за Съдържание на нитрати и пестициди в наземните води, Съдържание на пестициди в подпочвените води, Брой на културите, Степен на прилагане на

добрите земеделски практики, ефективен Сеитбооборот и прилагане на Нормите за торене с азот и фосфор. Всички тези положителни аспекти от дейността на Кооперациите следва да се поддържат и разширяват.

От друга страна, Кооперациите са екологически неустойчиви по отношение на Степен на напояване (0,2) и с нива за ниска устойчивост за Сравнителната ефективност на снабдяването и управлението с краткотрайни активи (0,3), Продуктивност на животните (0,33), допустим Брой на животните на единица площ (0,31), Начин на съхранение на оборска тор (0,31), Спазване на принципите за хуманно отношение към животните (0,41) и Степен на водна ерозия (0,43). Тези аспекти от дейността на Кооперациите трябва съществено да се подобрят за да се повиши управленческата, икономическата, екологическата и интегралната устойчивост на тези организации.

Фигура 22. Показатели за оценка на устойчивостта на Търговски и др. дружества

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

За Търговски и др. дружества, в границите за добра устойчивост, най-високи са значенията на показателите за управленческа устойчивост Сравнителната ефективност на снабдяването и управлението на трудови ресурси и Сравнителна ефективност на управлението на реализацията на продукта (Фигура 22). По отношение на икономическа устойчивост с най-добри значения са Производителност на труда и Доходност на стопанството, а за социална устойчивост - Съответствие на нормативните изисквания за условия на труд. За екологическа устойчивост върхови са индикаторите за Съдържание на нитрати и пестициди в наземните и в почвените води, Степен на замърсяване на въздуха, Степен на прилагане на добрите земеделски практики, ефективен Сеитбооборот, Брой на културите, прилагане на Нормите за торене с азот и фосфор и Степен на съхранение на качеството на екосистемите.

С най-ниски значения при Търговските и др. дружества са показателите за управленческа и икономическа устойчивост Сравнителната ефективност на снабдяването и управлението с краткотрайни активи (0,35) и Продуктивност на животните (0,35) и показателите за еко-устойчивост: допустим Брой на животните на единица площ (0,29), Начин на съхранение на оборска тор (0,35), Спазване на принципите за хуманно отношение към животните (0,41), Степен на напояване (0,41) и Брой на диви видове на територията на фермата (0,49). Тези аспекти от дейността на корпоративните стопанства следва да се подобрят за да се повиши тяхната управленческа, икономическа, екологическа и интегрална устойчивост.

Стопанствата с различни размери се характеризират с голяма диференциация на равнищата устойчивост като цяло и за индивидуалните показатели.

Стопанствата, които са Предимно за самозадоволяване имат ниска Адаптивност към пазарната (0,47), институционалната (0,45) и природна (0,45) среда, ниска Ефективност на снабдяването и управлението на трудови (0,39) и природни (0,39) ресурси, дълготрайни активи (0,37), иновации (0,41), финанси (0,39) и на реализацията на продукцията (0,45), и са неустойчиви по отношение на Снабдяването и управлението на краткотрайни активи (0,19) (Фигура 23).

Освен това, тези ферми са с ниски Продуктивност на земята (0,39), Производителност на труда (0,41), Рентабилност на производството (0,35), Доходност на стопанството (0,43), Общата ликвидност (0,31) и Финансова автономност (0,35), и са неустойчиви по отношение на Продуктивност на животните (0,17) и Рентабилност на собствения капитал (0,17). Те имат и ниски показатели за социална устойчивост като Доход на член от фермерско домакинство (0,33) и Принос за запазване на селските общности (0,41) и за съхранение на традициите (0,49). Някои от показателите за еко-устойчивост също са на ниски равнища като Степен на ветрова (0,41) и водна (0,47) ерозия, и Киселинност на почвите (0,49), Начин на съхранение на оборска тор (0,35), и Брой на животните на единица площ (0,37).

Фигура 23. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата предимно за самозадоволяване

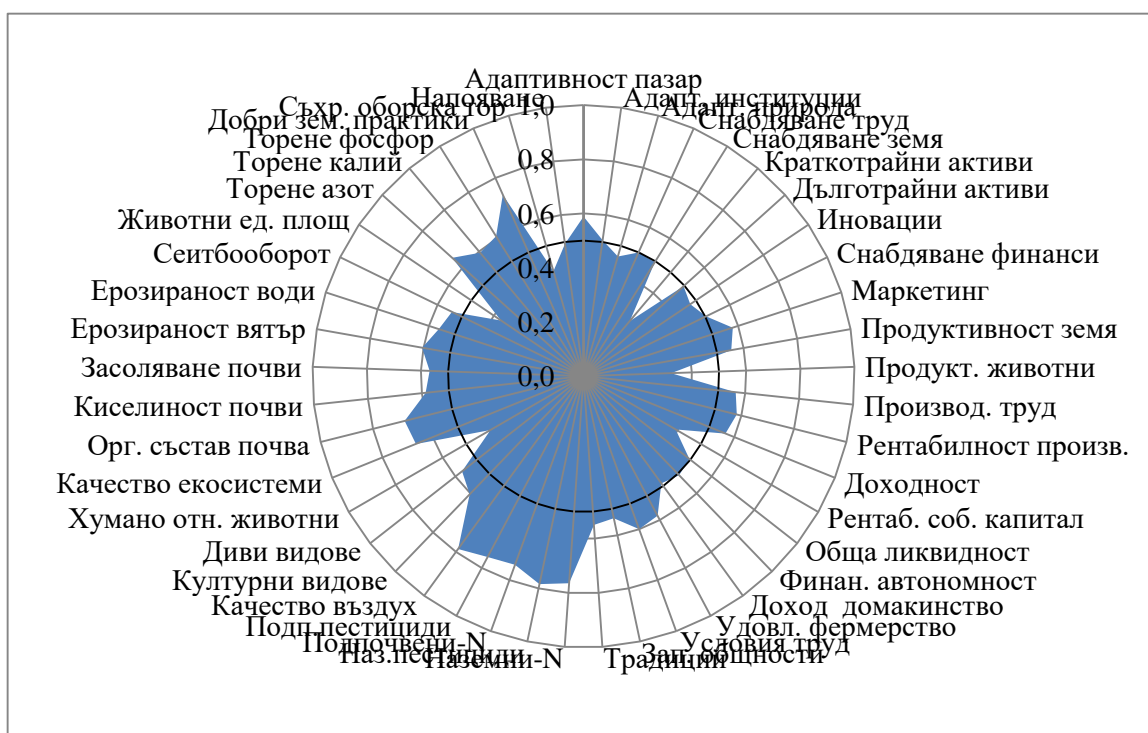
Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

Същевременно полу-пазарните стопанства имат сравнително високи значения в рамките на доброто ниво на устойчивост, за

Съдържание на нитрати в наземните и в подпочвените води, Съдържание на пестициди в подпочвените води, Степен на замърсяване на въздуха, ефективен Сеитбооборот, Брой на културите и Брой на диви видове на територията на фермата.

Стопанствата с Малки за отрасъла размери имат ниска Адаптивност към природна среда (0,46) и ниска Ефективност на снабдяването и управлението на краткотрайни активи (0,27) и иновации (0,47), ниска Продуктивност на животните (0,32) и Рентабилност на собствения капитал (0,39) и Доход на член от фермерско домакинство (0,49) (Фигура 24).

Фигура 24. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата с малки размери

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

Нещо повече, редица основни показатели за управленческа и икономическа устойчивост са на граничното с ниска устойчивост ниво (по 0,5) - Ефективност на снабдяването и управлението на трудови и природни ресурси, дълготрайни активи, финанси и Обща ликвидност. Някои показатели за еко-устойчивост са също така на ниски нива като Спазване на принципите за хуманно отношение

към животните (0,4), Брой на животните на единица площ (0,37), Начин на съхранение на оборска тор (0,4) и Степен на напояване (0,49).

Друга част от показателите за екологическа устойчивост на сравнително добри равнища, като Степен на замърсяване на въздуха, Съдържание на нитрати и пестициди в наземните и в почвените води, Степен на прилагане на добрите земеделски практики, Органичен състав на почвата, Степен на съхранение на качеството на екосистемите и прилагане на Нормите за торене с азот.

Стопанствата със Средни за отрасъла размери имат ниска Ефективност на снабдяването и управлението на краткотрайни активи (0,3), ниска Продуктивност на животните (0,37), недостатъчна Рентабилност на собствения капитал (0,47), а Обща ликвидност е на граничното с ниска устойчивост ниво (0,5) (Фигура 25).

Фигура 25. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата със средни размери

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

Някои показатели за еко-устойчивост са също така на ниски нива като Начин на съхранение на оборска тор (0,33), Брой на животните на единица площ (0,35), Спазване на принципите за хуманно отношение към животните (0,4) и Степен на напояване (0,41), и Брой на диви видове на територията на фермата (0,48).

Най-високи, при средноразмерните ферми, са показателите Съдържание на нитрати и пестициди в наземните и в подпочвените води, Степен на прилагане на добрите земеделски практики, прилагане на Нормите за торене с азот, Степен на замърсяване на въздуха, прилагане на Нормите за торене с фосфор и Адаптивност към пазара.

Стопанствата с Големи за отрасъла размери са високо устойчиви по отношение на Степен на прилагане на добрите земеделски практики и имат високи значения, в рамките на доброто ниво за устойчивост, за показателите Ефективност на снабдяването и управлението на реализацията на продукцията, Производителност на труда, Удовлетвореност от фермерство, Адаптивност към институционалната и пазарна среда, Ефективност на снабдяването и управлението на дълготрайни активи и трудови ресурси, Доходност на стопанството и Рентабилност на производството, Съответствие на нормативните изисквани условия на труд и Доход на член от фермерското домакинство, Принос за запазване на селските общности, Съдържание на нитрати в наземните води, Степен на замърсяване на въздуха и Степен на съхранение на качеството на екосистемите (Фигура 26).

В същото време големите ферми са ниско устойчиви по отношение на Ефективност на снабдяването и управлението на краткотрайни активи (0,37) и редица еко-показатели като: Органичен състав на почвата (0,44), Степен на напояване (0,44), Брой на животните на единица площ (0,44), Брой на културите (0,48), Брой на диви видове на територията на фермата (0,48) и Киселинност на почвата (0,48).

Фигура 26. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата с големи размери

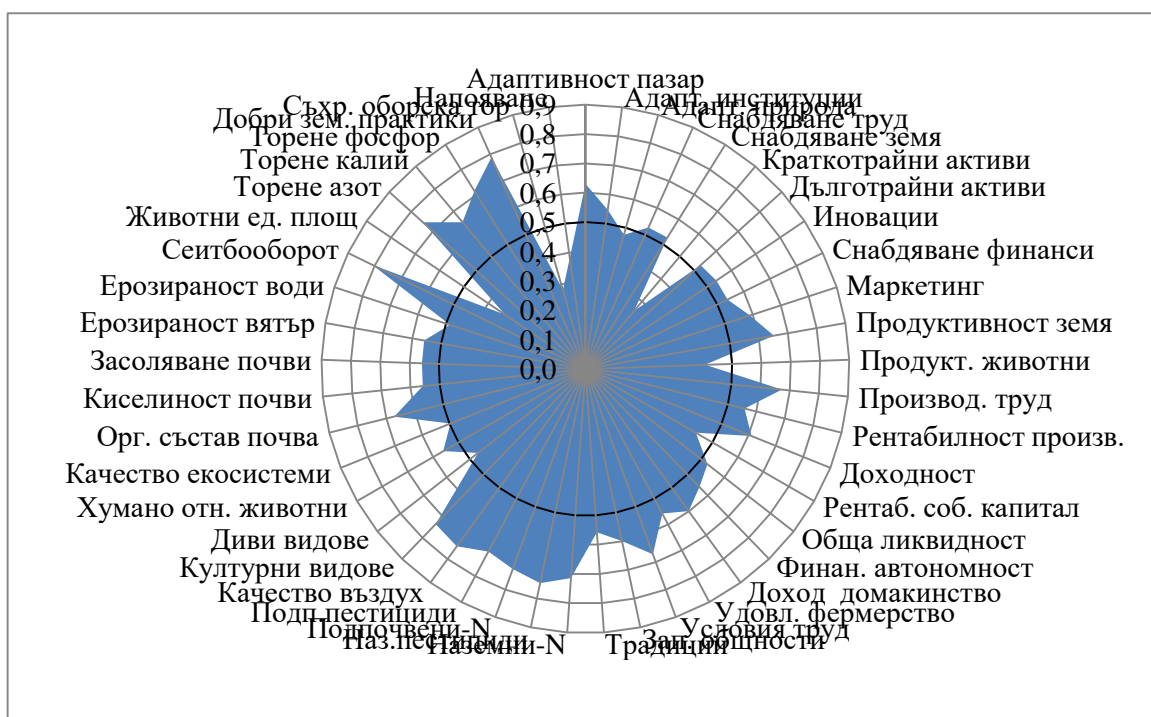

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

Съществуват и значителни различия в равнищата на отделните показатели за устойчивост при фермите с различна специализация.

За стопанствата, специализирани в Полски култури най-високи социално-икономически показатели, в рамките на доброто ниво на устойчивост, са за Производителност на труда, Продуктивност на земята, Доходност на стопанството, Съответствие на нормативните изисквани условия на труд, Доход на член от фермерското домакинство и Принос за съхранение на селските общности (Фигура 27).

Фигура 27. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата специализирани в полски култури

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

В същото време тези типове стопанства са ниско устойчиви по отношение на Адаптивност към природната среда (0,48), Ефективност на снабдяването и управлението на краткотрайни активи (0,26), Рентабилност на собствения капитал (0,43) и тези от тях с животни за Продуктивност на животните (0,41).

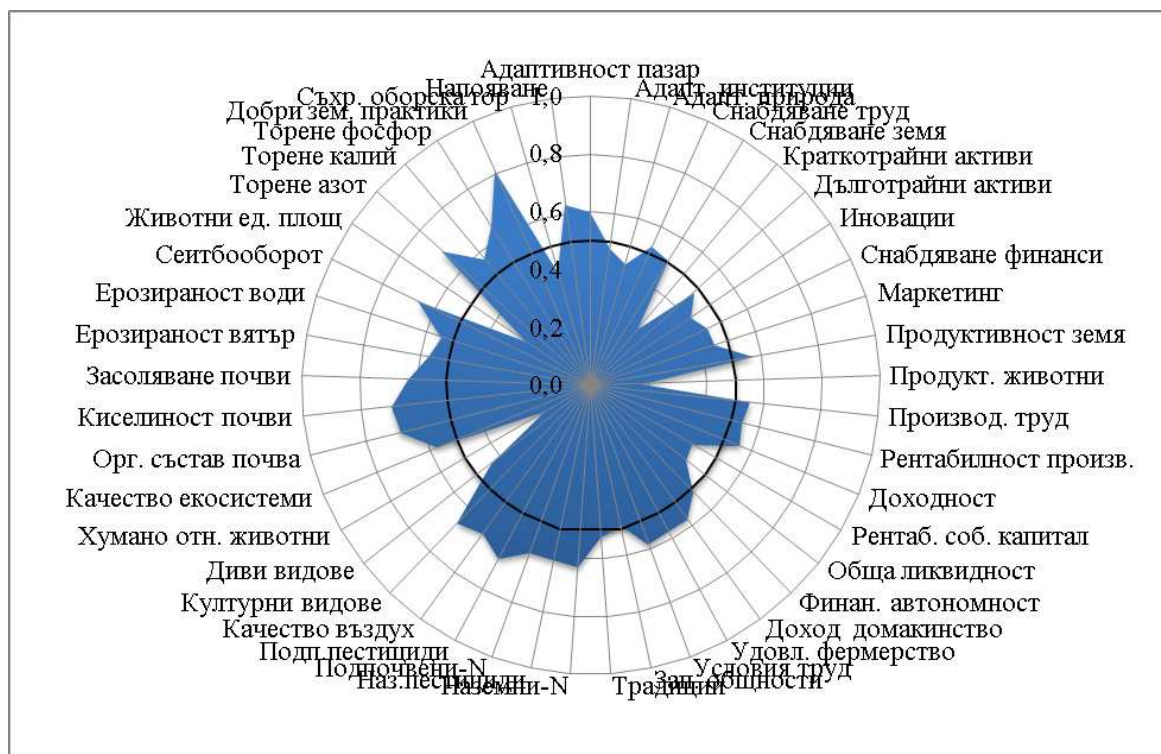
Фермите с полски култури са с най-добри значения на еко-устойчивостта по отношение на равнище за прилагане на ефективен Сеитбооборот, Степен на прилагане на добрите земеделски практики, Степен на замърсяване на въздуха, Брой на културите, Съдържание на нитрати и пестициди в наземните и в подпочвените води и прилагане на Нормите за торене с азот и с фосфор.

От друга страна, тези ферми са ниско устойчиви по отношение и Степен на напояване (0,38), Брой на диви видове на територията на фермата (0,47) и Степен на водна ерозия (0,49), а тези от тях с животни и за Начин на съхранение на оборска тор (0,28) и Брой на животните на единица площ (0,33).

Стопанствата, специализирани в Зеленчуци, цветя и гъби са с ниска управленческа устойчивост по отношение на Адаптивност към природната (0,44) и институционалната (0,48) среда, Ефективност на снабдяването и управлението на краткотрайни (0,26) и дълготрайни (0,48) активи, иновации (0,42), финанси (0,45) и на реализацията на продукцията (0,45) (Фигура 28).

Фигура 28. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата специализирани в зеленчуци, цветя и гъби

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

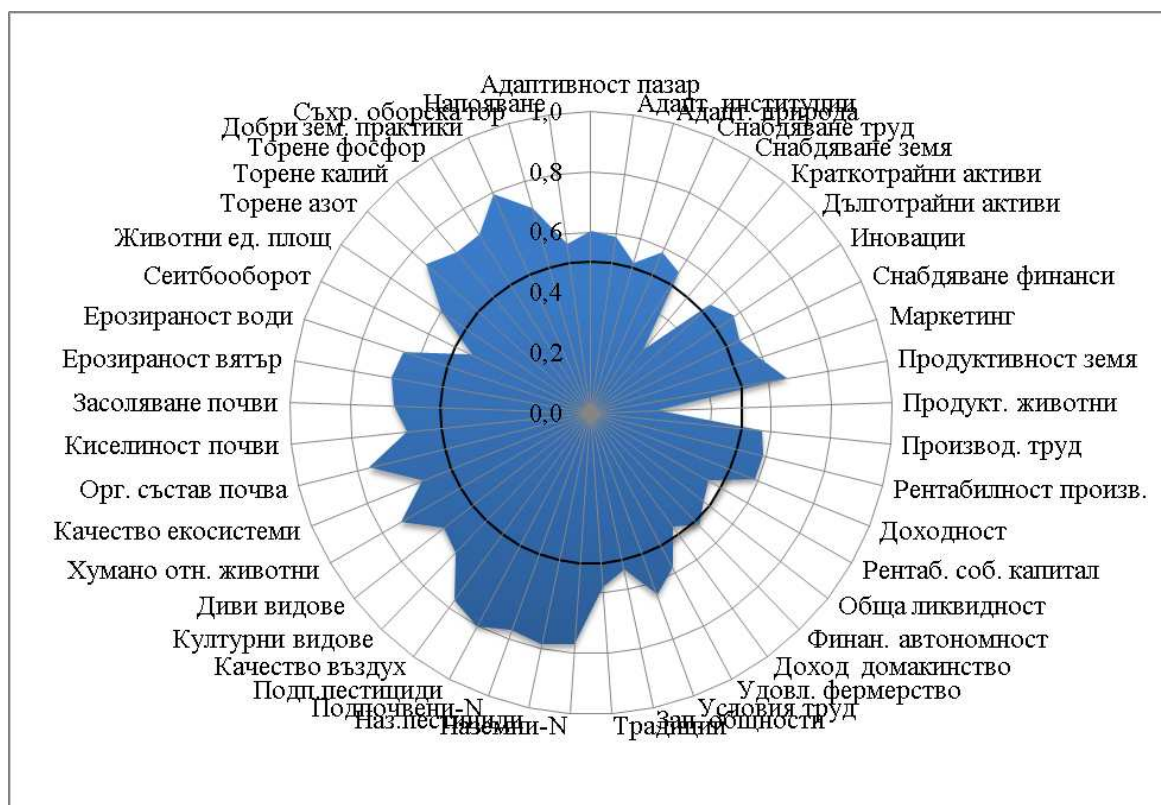
Освен това те са и с ниска икономическа устойчивост за Рентабилност на собствен капитал (0,41) и Обща ликвидност (0,42), а на тези с животни - Продуктивността на животните е на граничното с ниското ниво (0,5). Еко-устойчивостта е единствено ниска за Брой на диви видове на територията на фермата (0,44).

При тези стопанства най-високи са значенията за ред показатели за екологическа устойчивост като Степента на прилагане на добрите земеделски практики е на граничното с високо ниво на устойчивост, а при други е на сравнително добри нива - Киселинност на почвите, прилагане на Нормите за торене с

азот, Органичен състав на почвата и Съдържание на пестициди в подпочвените води, прилагане на ефективен Сеитбооборот и Брой на културите. Фермите с животни в тази група имат висока устойчивост при Начин на съхранение на оборска тор и сравнително добра за Брой на животните на единица площ.

Стопанствата, специализирани в Трайни насаждения са ниско устойчиви по отношение на Ефективност на снабдяването и управлението на краткотрайни (0,27), Рентабилност на собствен капитал (0,45), Обща ликвидност (0,48), Доход на член от фермерското домакинство (0,47), прилагане на ефективен Сеитбооборот (0,44), а тези с животни и по отношение на Продуктивност на животните (0,22) (Фигура 29).

Фигура 29. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата специализирани в трайни насаждения

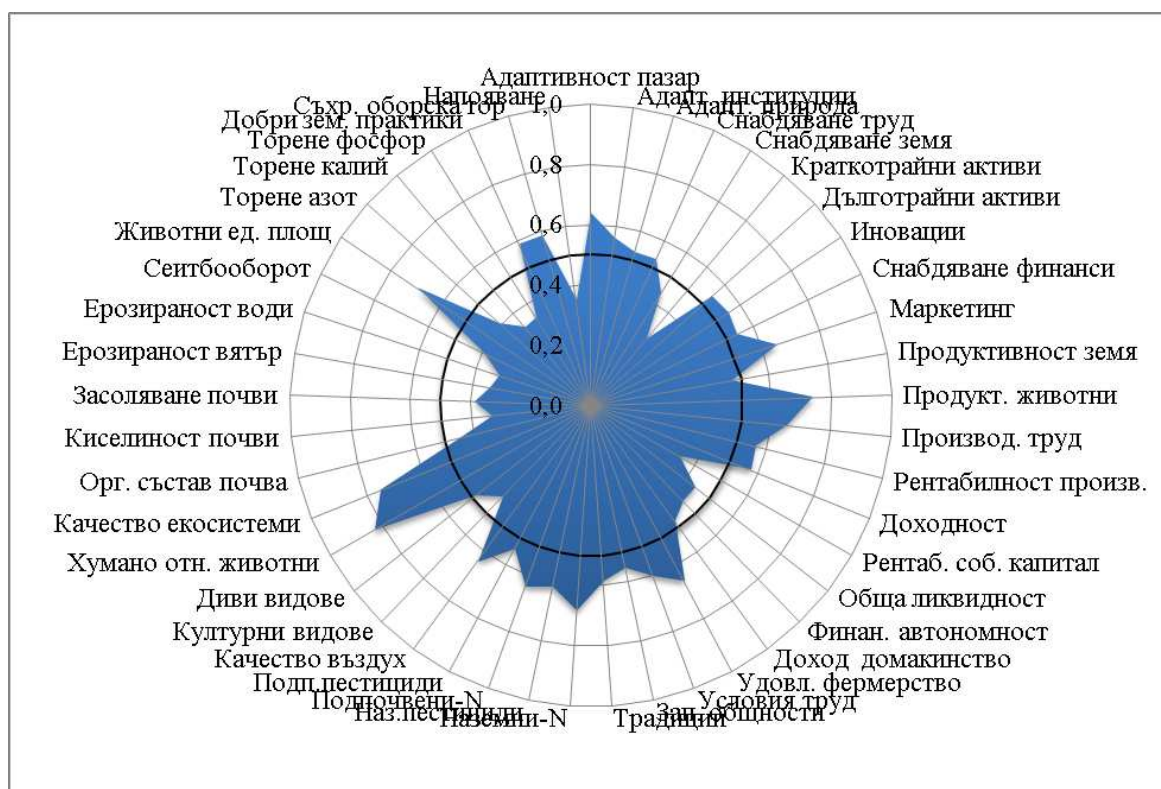

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

Същевременно тази група стопанства има сравнително добри значения за редица показатели за еко-устойчивост като: Степен на прилагане на добрите земеделски практики, Съдържание на нитрати

и пестициди в наземните и в подпочвените води, Степен на замърсяване на въздуха, Органичен състав на почвата, прилагане на Нормите за торене с азот, калий и фосфор. Фермите с животни от този вид имат и добри стойности за Спазване на принципите за хуманно отношение към животните и Начин на съхранение на оборска тор.

Фигура 30. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата специализирани в тревопасни животни

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

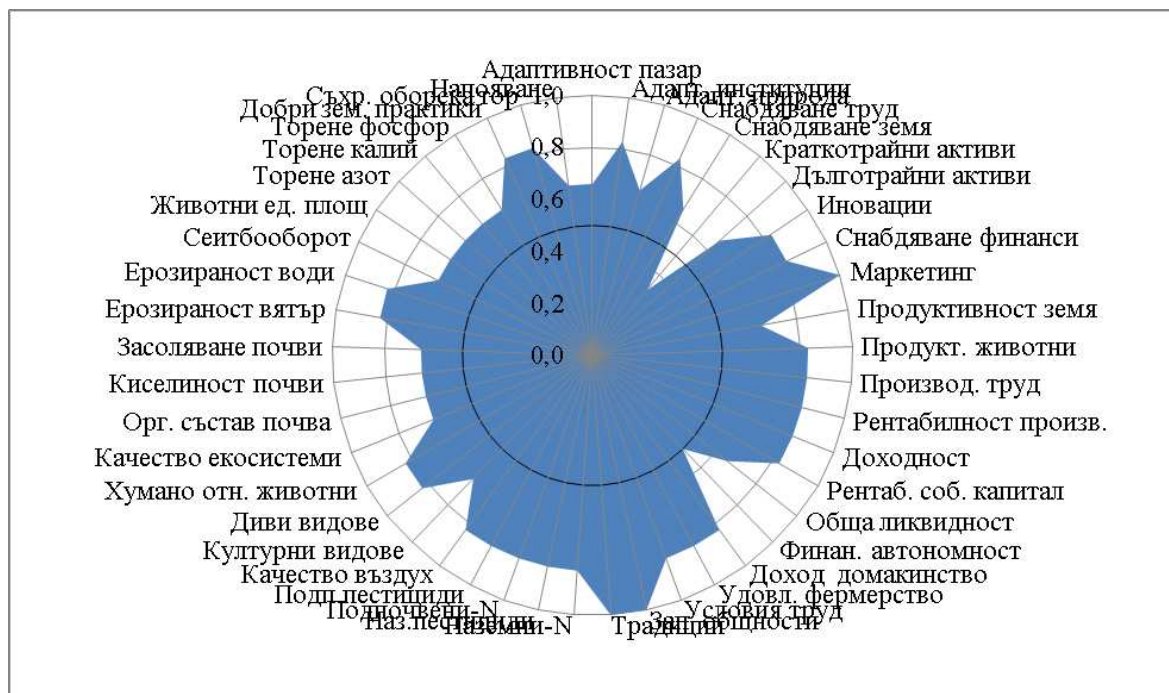
Стопанствата, специализирани в Тревопасни животни имат ниски значения за устойчивост по много показатели: Ефективност на снабдяването и управлението на краткотрайни активи (0,29), природни ресурси (0,44), Продуктивност на земята (0,47), Рентабилност на собствен капитал (0,34), Обща ликвидност (0,44), Финансова автономност (0,44), Доход на член от фермерското домакинство (0,47), Брой на културите (0,42), Брой на диви видове на територията на фермата (0,49), Киселинност (0,33), Засоляване (0,39) и Органичен състав (0,45) на почвата, Степен на ветрова

(0,34) и водна (0,32) ерозия, прилагане на Нормите за торене с азот (0,41), калий (0,34) и фосфор (0,34), Степен на напояване (0,35) и прилагане на ефективен Сеитбооборот (0,4) (Фигура 30).

Същевременно тези стопанства имат сравнително добри значения на показателите: Продуктивност на животните, Удовлетвореност от фермерска дейност, Степен на съхранение на качеството на екосистемите, Брой на животните на единица площ и Съдържание на нитрати в неземните води, а Спазването на принципите за хуманно отношение към животните е на граничното с високо ниво на устойчивост.

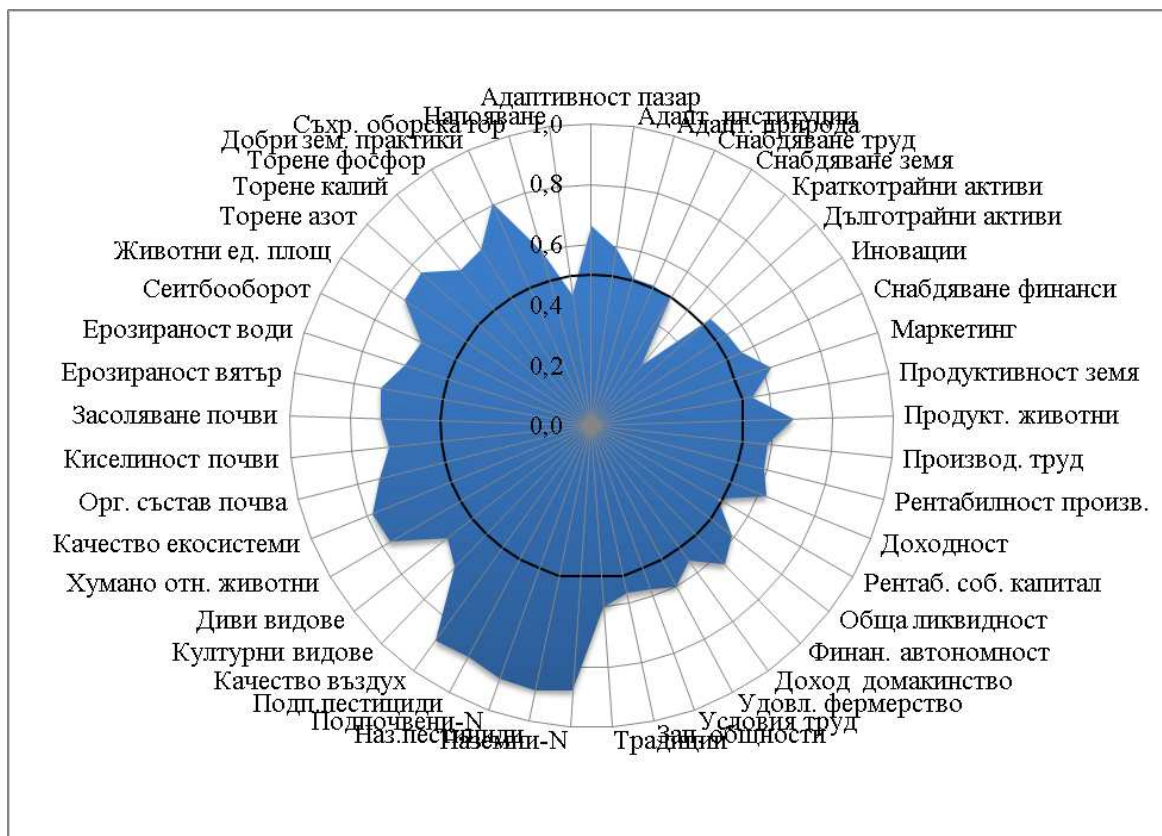
Стопанствата, специализирани в Свине, птици и зайци са ниско устойчиви единствено по отношение на Ефективност на снабдяването и управлението на краткотрайни активи (0,33), а равнището на тяхната Финансова автономност (0,5) е на граничното с ниско ниво (Фигура 31).

Фигура 31. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата, специализирани в свине, птици и зайци

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

Фигура 32. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата, специализирани в растениевъдно-животновъдство

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

От друга страна, тази група стопанства са високо устойчиви по отношение на сравнителната Ефективност на управление на реализацията на продукцията и в Приноса за запазване на селските общности и за съхранение на традициите. Нещо повече, те имат гранични до високото ниво на устойчивост значения на множество показатели - Адаптивност към институционалната среда, Ефективност на снабдяването и управлението на трудови ресурси, иновации и финанси, Продуктивност на животните, Производителност на труда, Рентабилност на производството, Доходност на стопанството, Рентабилност на собствения капитал, Доход на член от фермерското домакинство, Удовлетвореност от фермерска дейност, Съответствие на нормативните изисквани условия на труд, Съдържание на нитрати и пестициди в наземните и в подпочвените води, Степен на замърсяване на въздуха, Брой на

диви видове на територията на фермата, Спазването на принципите за хуманно отношение към животните, Степен на ветрова и водна ерозия, Степен на прилагане на добрите земеделски практики и Начин на съхранение на оборска тор.

Стопанствата, специализирани в Растениевъдство и животновъдство са неустойчиви в Ефективност на снабдяването и управлението на краткотрайни активи (0,26), Рентабилност на собствения капитал (0,49) и Степен на напояване (0,44), а за Ефективност на снабдяването и управлението на природни ресурси е на граничното с ниското равнище (Фигура 32).

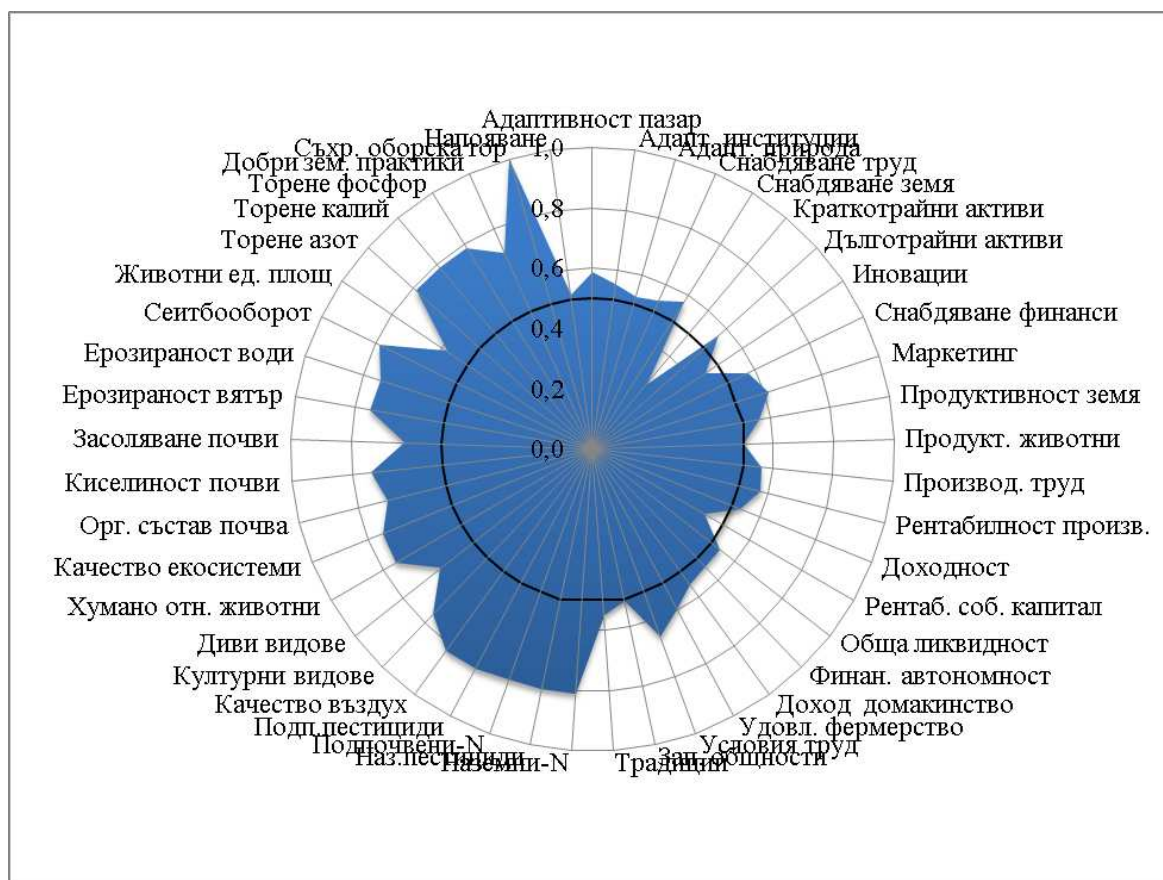
Същевременно тази група стопанства са високо устойчиви в екологически аспект по отношение Съдържание на нитрати и пестициди в наземните и в подпочвените води и Степен на замърсяване на въздуха. Тези ферми имат и много добри значения за Степен на прилагане на добрите земеделски практики, Степен на съхранение на качеството на екосистемите, Спазването на принципите за хуманно отношение към животните, прилагане на Нормите за торене с азот, Брой на животните на единица площ, Органичен състав на почвата, Степен на ветрова ерозия и Засоляване на почвите.

Стопанствата, специализирани в Смесено растениевъдство са ниско устойчиви по отношение на Ефективност на снабдяването и управлението на краткотрайни активи (0,28) и иновации (0,45) и Рентабилност на собствения капитал (0,43), а тези от тях с животни и по отношение на Продуктивност на животните (0,5) (Фигура 33).

Същевременно за този тип ферми най-добри са показателите за еко-устойчивост: Съдържание на нитрати и пестициди в наземните и в подпочвените води, Степен на замърсяване на въздуха, прилагане на Нормите за торене с азот, калий и фосфор, прилагане на ефективен Сеитбооборот, Брой на културите, Степен на съхранение на качеството на екосистемите и Степен на ветрова ерозия, а за тези с животни и Спазването на принципите за хуманно отношение към животните. Нещо повече, последната категория са силно устойчиви по отношение на Начин на съхранение на оборска тор.

Стопанствата, специализирани в Смесено животновъдство са неустойчиви по отношение на Рентабилност на собствения капитал (0,19) и Брой на културите (0,19) (Фигура 34).

Фигура 33. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата, специализирани в смесено растениевъдство

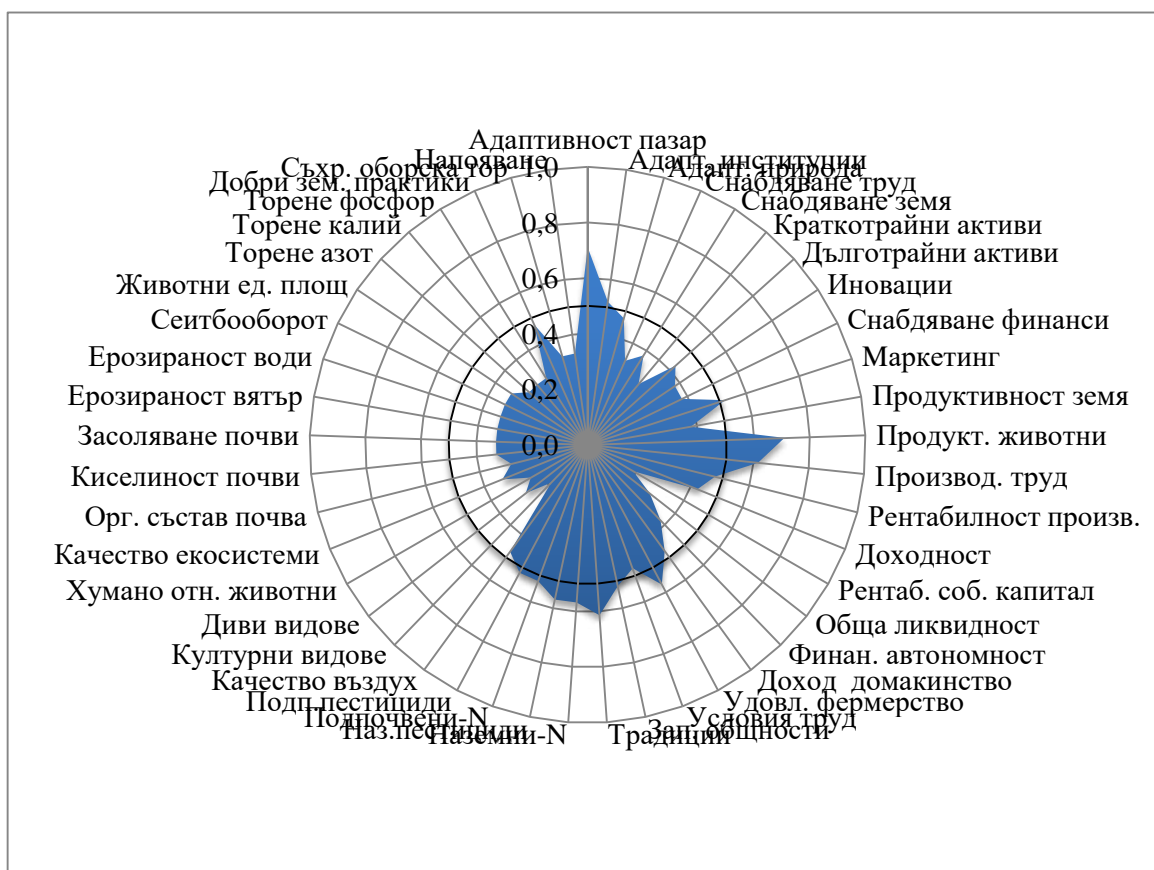
Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

Нещо повече тази група ферми са ниско устойчиви по отношение на редица важни социално-икономически и управленчески показатели като: Адаптивност към природната среда (0,47), Ефективност на снабдяването и управлението на краткотрайни (0,28) и дълготрайни (0,43) активи, трудови (0,33) и природни (0,38) ресурси, иновации (0,38) и финанси (0,38), Продуктивност на земята (0,38), Обща ликвидност (0,28), Финансова автономност (0,38), Доходност на стопанството (0,43), Рентабилност на производството (0,47), Доход на член от фермерското домакинство и Удовлетвореност от фермерска дейност (по 0,47).

Освен това, смесените животновъдни стопанства са с ниска еко-устойчивост по множество показатели като: Спазването на принципите за хуманно отношение към животните (0,24), Брой на

диви видове на територията на фермата (0,28), Органичен състав на почвата (0,28), прилагане на Нормите за торене с азот, калий и фосфор (по 0,28), Степен на съхранение на качеството на екосистемите (0,33), Киселинност и Засоляване на почвите (0,33), Степен на ветрова и водна ерозия (по 0,33), прилагане на ефективен Сеитбооборот (0,33), Брой на животните на единица площ (0,33), Начин на съхранение на оборска тор (0,33), Степен на напояване (0,33), Степен на замърсяване на въздуха (0,47), и Степен на прилагане на добрите земеделски практики (0,47).

Фигура 34. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата, специализирани в смесено животновъдство

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

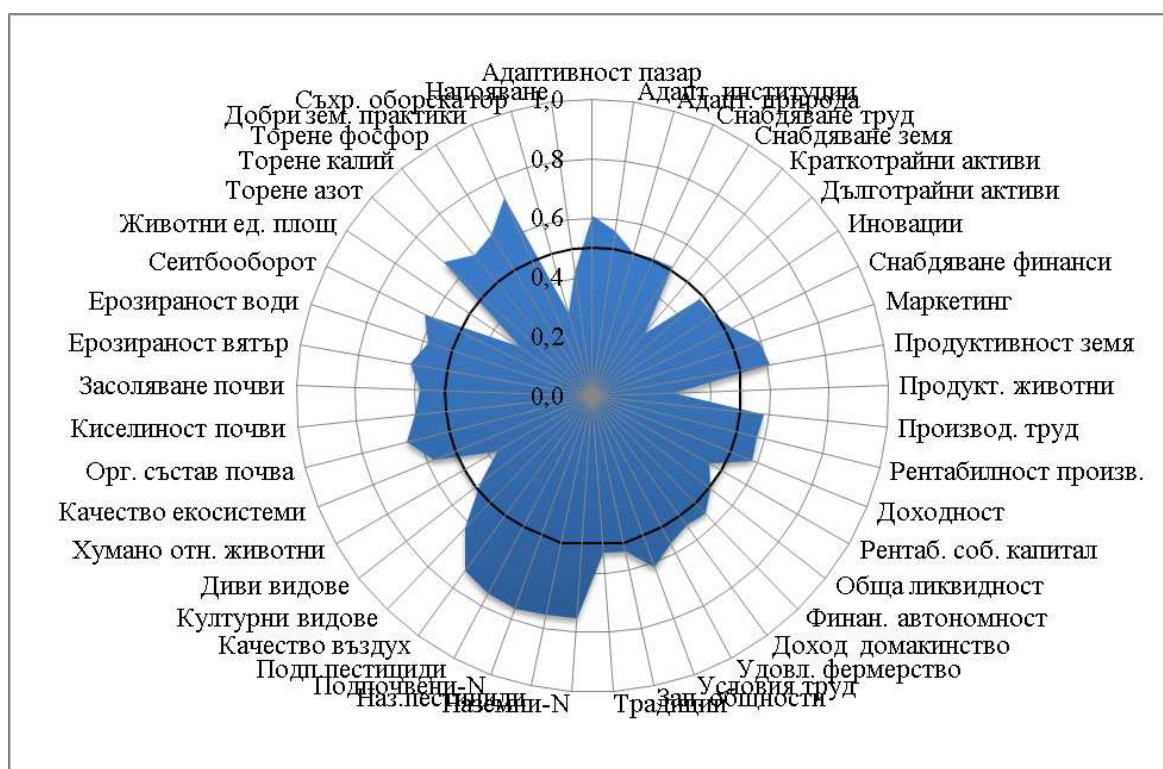
От друга страна за тази група стопанства най-добри са показателите за: Адаптивност към пазара, Продуктивност на животните, Производителност на труда и Принос за съхранение на традициите.

Съществува също така голяма вариация в равнищата на отделните показатели за устойчивост за стопанствата, разложени в различни типове екосистеми и райони на страната.

Стопанствата, разположени в Предимно равнинни райони на страната са ниско устойчиви по отношение на Ефективност на снабдяването и управлението на краткотрайни (0,28) и дълготрайни (0,49) активи и на иновации (0,49), Продуктивност на животните (0,28), Рентабилност на собствения капитал (0,45), Начин на съхранение на оборска тор (0,29), Брой на животните на единица площ (0,3), Спазването на принципите за хуманно отношение към животните (0,37), Степен на напояване (0,42), Брой на диви видове на територията на фермата (0,48), и с гранично на ниското ниво Адаптивност към природната среда (0,5) (Фигура 35).

Фигура 35. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата, разположени в предимно равнинни райони

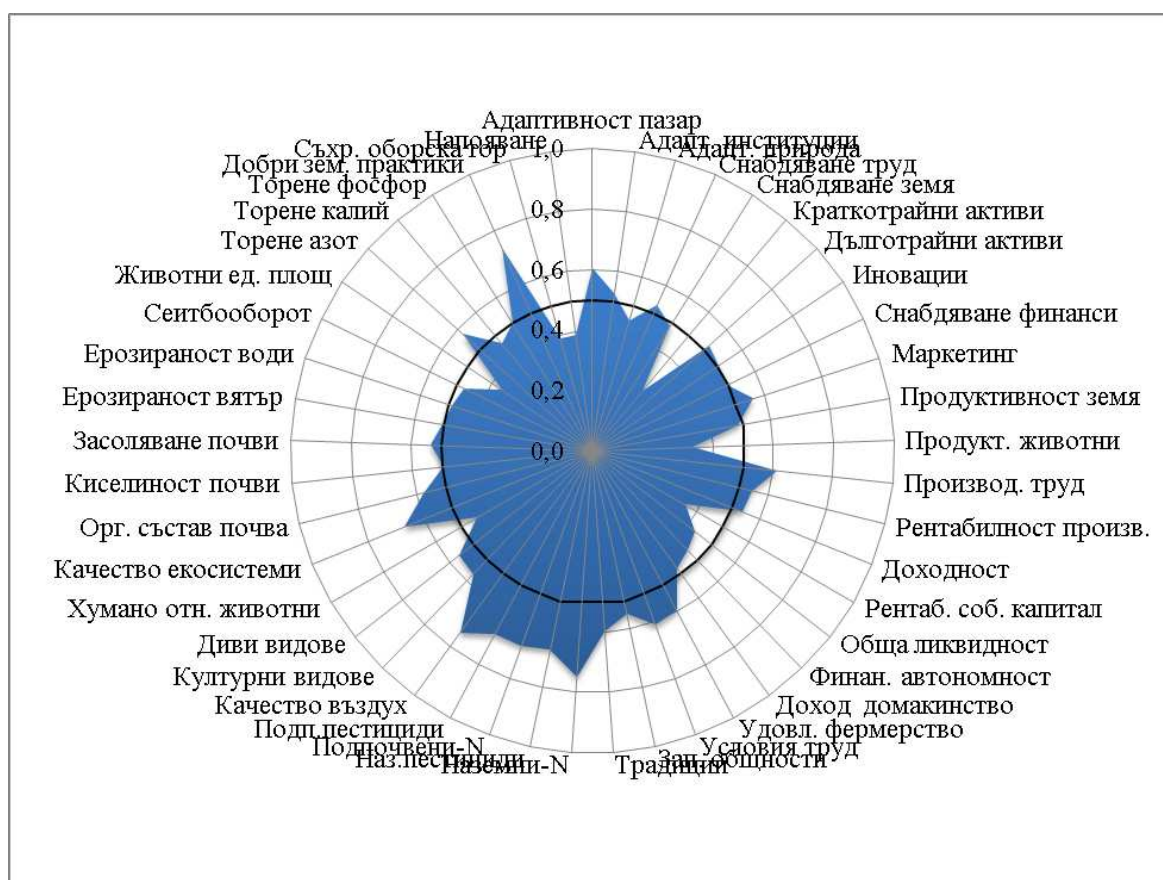
Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

Най-добри за тази група ферми са показателите за еко-устойчивост Съдържание на нитрати и пестициди в наземните и в подпочвените води, Степен на замърсяване на въздуха, Степен на

прилагане на добрите земеделски практики и прилагане на Нормите за торене с азот.

Стопанствата, разположени в Равнинно-планински райони на страната са ниско устойчиви по отношение на Адаптивност към природната среда (0,45), Ефективност на снабдяването и управлението на краткотрайни активи (0,26) и на природни ресурси (0,49), Продуктивност на животните (0,33) и на земята (0,49), Рентабилност на собствения капитал (0,35), Обща ликвидност (0,43), Финансова автономност (0,48), Доход на член от фермерското домакинство (0,48), Брой на животните на единица площ (0,36), Начин на съхранение на оборска тор (0,39), Степен на напояване (0,39), прилагане на Нормите за торене с калий (0,47), прилагане на ефективен Сеитбооборот (0,47), Степен на водна ерозия (0,49) и Спазването на принципите за хуманно отношение към животните (0,44) (Фигура 36).

Фигура 36. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата, разположени в равнинно-планински райони

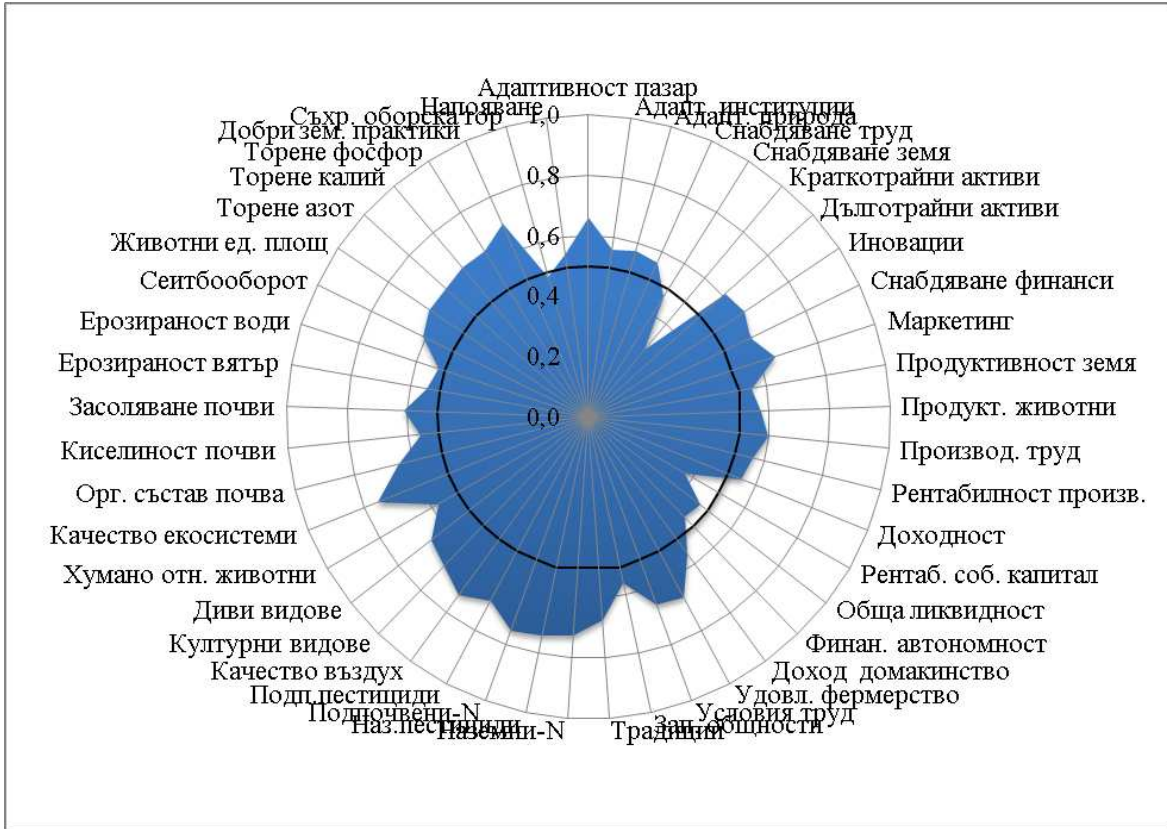

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

Освен това някои от показателите на този вид ферми са на границата с ниското ниво на устойчивост - Ефективност на снабдяването и управлението на финанси и иновации, Киселинност на почвата, прилагане на Нормите за торене с фосфор и Степен на ветрова ерозия.

Най-добри за тази група стопанства са показателите за еко-устойчивост: Съдържание на нитрати и пестициди в наземните и в подпочвените води, Степен на прилагане на добрите земеделски практики, Степен на замърсяване на въздуха и Степен на съхранение на качеството на екосистемите.

Фигура 37. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата, разположени в планински райони

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

Стопанствата, разположени в Предимно планински райони на страната са ниско управленчески и икономически устойчиви по отношение на Ефективност на снабдяването и управлението на краткотрайни активи (0,29) и на природни ресурси (0,47),

Рентабилност на собствения капитал (0,37), Обща ликвидност (0,47) и Финансова автономност (0,46), и недостатъчно еко-устойчиви за Начин на съхранение на оборска тор (0,48) (Фигура 37).

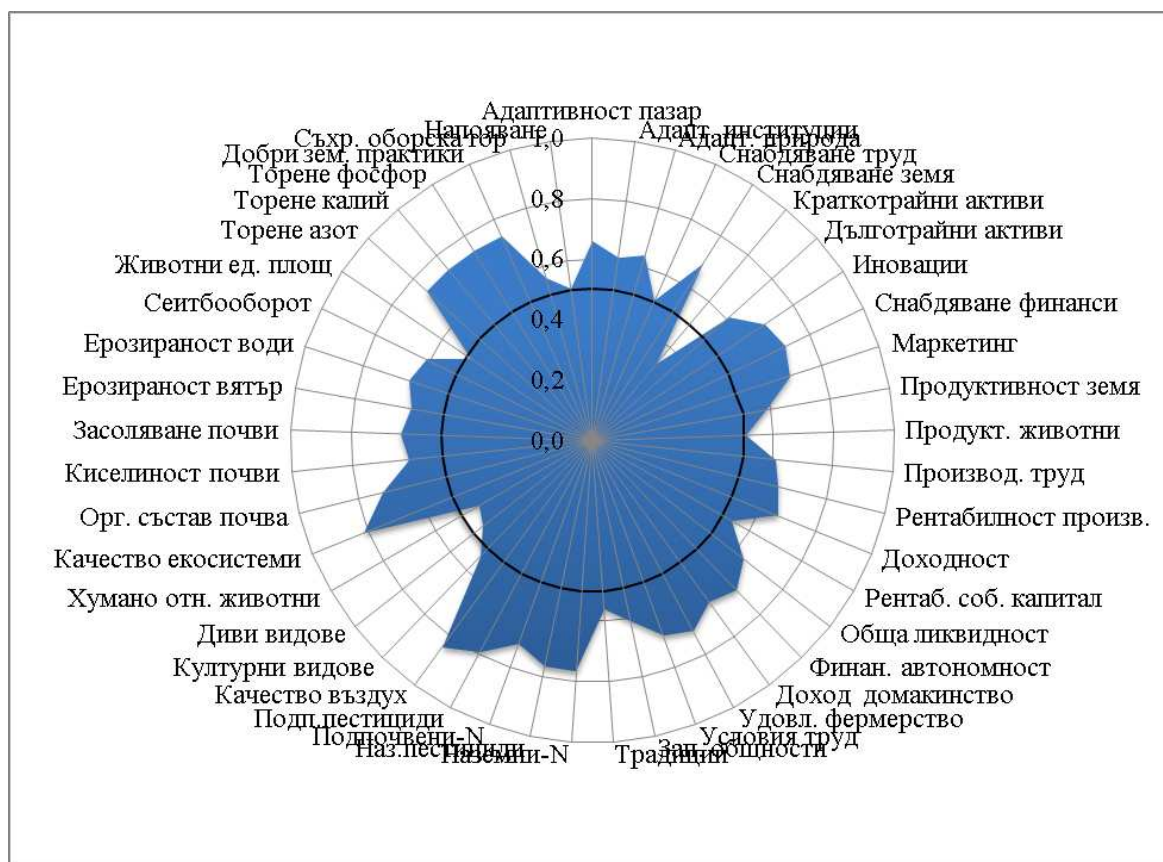
Същевременно най-добри значения на планинските ферми са за показатели за социална устойчивост като: Удовлетвореност от фермерска дейност, Принос за съхранение на традициите и Съответствие на нормативните изисквани за условия на труд. Тези стопанства имат и сравнително високи равнища на еко-устойчивост, особено що се касае за: Степен на съхранение на качеството на екосистемите, Съдържание на нитрати и пестициди в наземните и в подпочвените води, Степен на замърсяване на въздуха, Степен на прилагане на добрите земеделски практики, Брой на културите и Брой на диви видове на територията на фермата.

Стопанствата Със земи в защитени зони и територии имат редица сравнително добри показатели за управленческа и социално-икономическа устойчивост – Адаптивност към пазара, Ефективност на снабдяването и управлението на природни ресурси, иновации и финанси, на реализацията на продукцията, Доходност на стопанството, Финансова автономност, Доход на член от фермерското домакинство, Удовлетвореност от фермерска дейност и Съответствие на нормативните изисквани условия на труд (Фигура 38).

Стопанствата, в подобни зони и територии, са високо екологически устойчиви по отношение на Степен на замърсяване на въздуха, като същевременно имат и добри стойности за Степен на съхранение на качеството на екосистемите, Съдържание на нитрати и пестициди в наземните и в подпочвените води, Степен на прилагане на добрите земеделски практики, прилагане на Нормите за торене с азот, фосфор и калий и Органичен състав на почвата.

От друга страна, тази категория ферми са сравнително ниско устойчиви само по отношение на Ефективност на снабдяването и управлението на краткотрайни активи (0,33), Спазването на принципите за хуманно отношение към животните (0,43), Брой на диви видове на територията на фермата (0,46) и Брой на животните на единица площ (0,48).

Фигура 38. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата със земи в защитени зони и територии

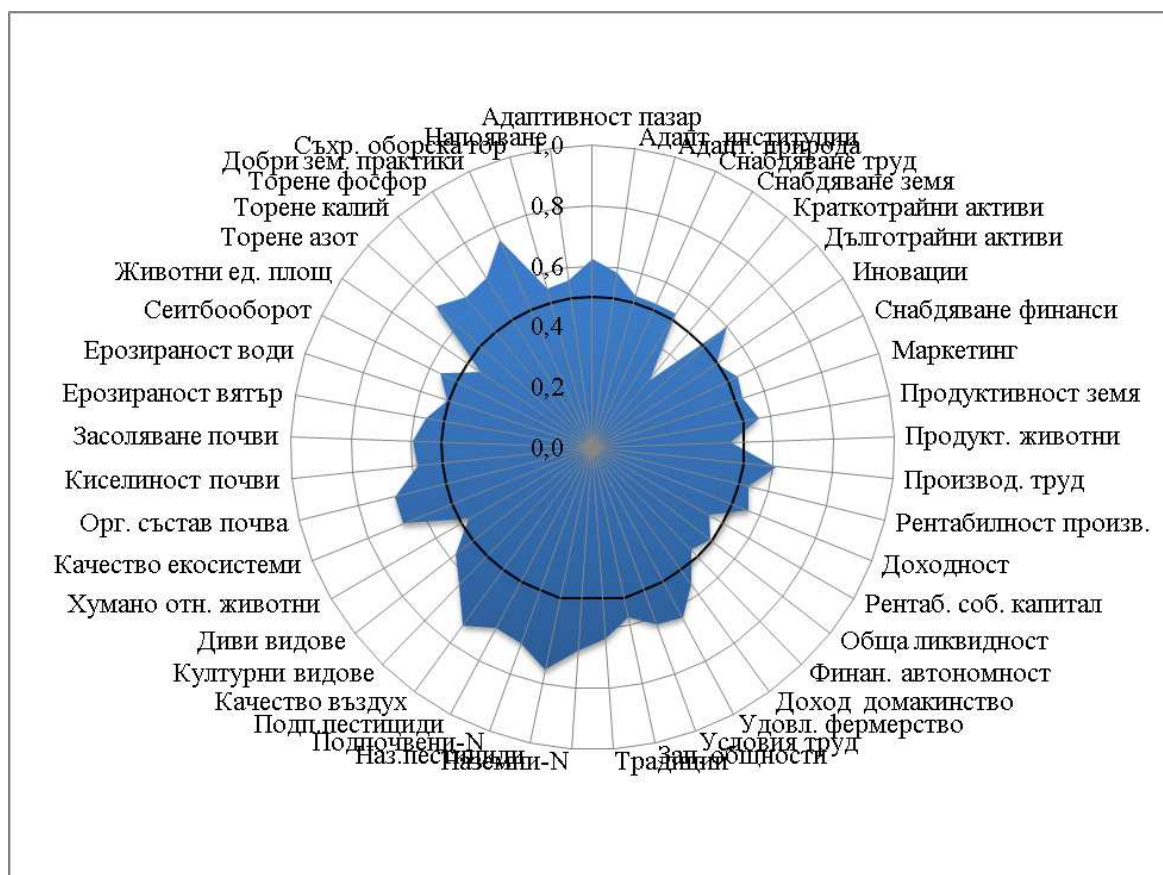
Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

Стопанствата, разположени в Планински райони с природни ограничения имат ниска устойчивост по отношение на Ефективност на снабдяването и управлението на краткотрайни активи (0,29), Рентабилност на собствения капитал (0,45), Брой на животните на единица площ (0,45), Продуктивността на животните (0,46), Финансова автономност (0,47) и Спазването на принципите за хуманно отношение към животните (0,47), а така също и на граничното с ниско ниво (0,5) за Ефективност на снабдяването и управлението на иновации и Обща ликвидност (Фигура 39).

Същевременно стопанствата в тези райони имат най-добри положителни стойности за екологическа устойчивост за: Степен на прилагане на добрите земеделски практики, Степен на замърсяване на въздуха, Съдържание на нитрати и пестициди в наземните и в подпочвените води, прилагане на Нормите за торене с азот, Степен

на съхранение на качеството на екосистемите и Органичен състав на почвата.

Фигура 39. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата, разположени в планински райони с природни ограничения

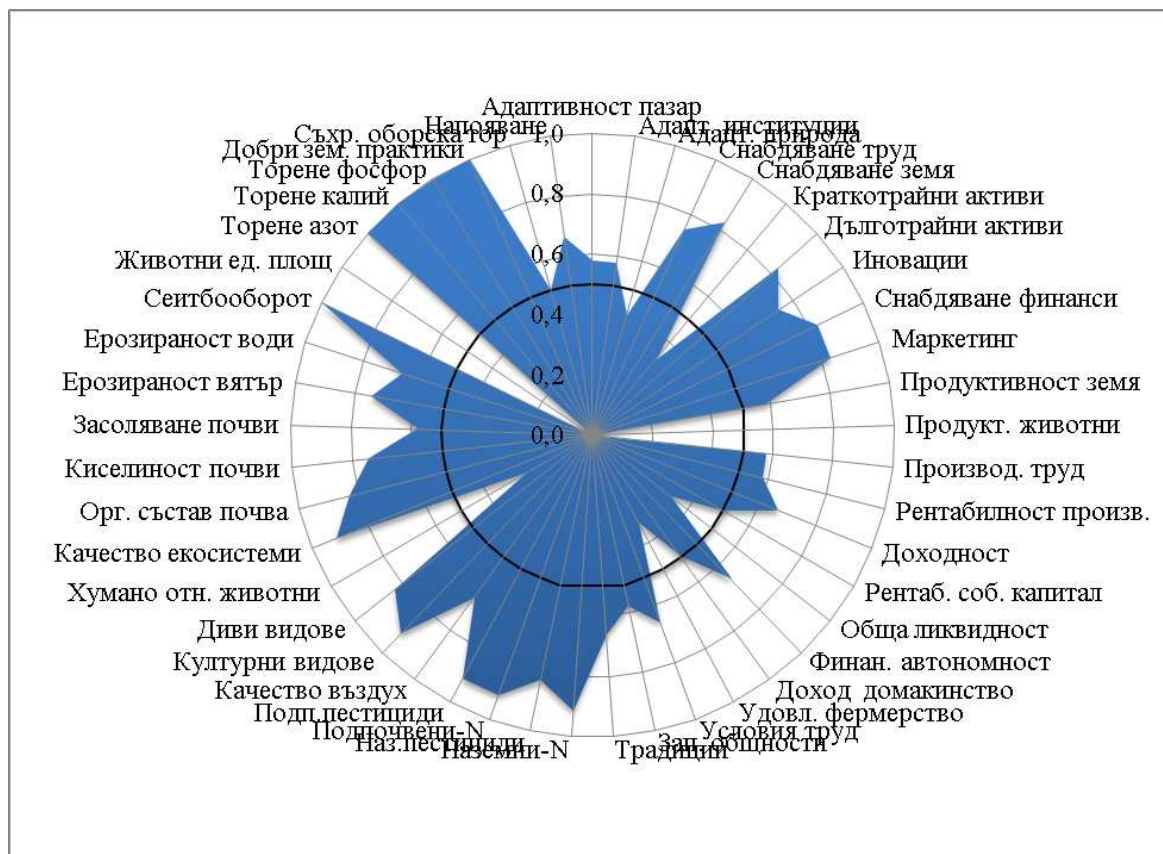
Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

Стопанствата, разположени в Непланински райони с природни ограничения са с ниска устойчивост по отношение на Адаптивността към природната среда (0,41), Ефективност на снабдяването и управлението на краткотрайни активи (0,33), Продуктивност на животните (0⁹), Обща ликвидност (0,33), Удовлетвореност от фермерска дейност (0,33) и Спазването на принципите за хуманно отношение към животните (0,25), и Брой на животните на единица площ (0¹⁰) (Фигура 40).

⁹ “0” означава неприемлива за фермера/собственика.

¹⁰ “0” означава незадоволителна.

Фигура 40. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата, разположени в непланински райони с природни ограничения

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

За редица показатели равнищата на устойчивост на този тип ферми са на граничното с ниското ниво - Рентабилност на собствения капитал, Доход на член от фермерското домакинство и Начин на съхранение на оборска тор.

От друга страна, тази група стопанства са с максимални или високи значения за устойчивост по множество еко-индикатори: прилагане на ефективен Сеитбооборот, прилагане на Нормите за торене с азот, фосфор и калий, Степен на прилагане на добрите земеделски практики, Съдържание на нитрати в наземните води и Съдържание на нитрати и пестициди в подпочвените води, Брой на културите и Степен на съхранение на качеството на екосистемите.

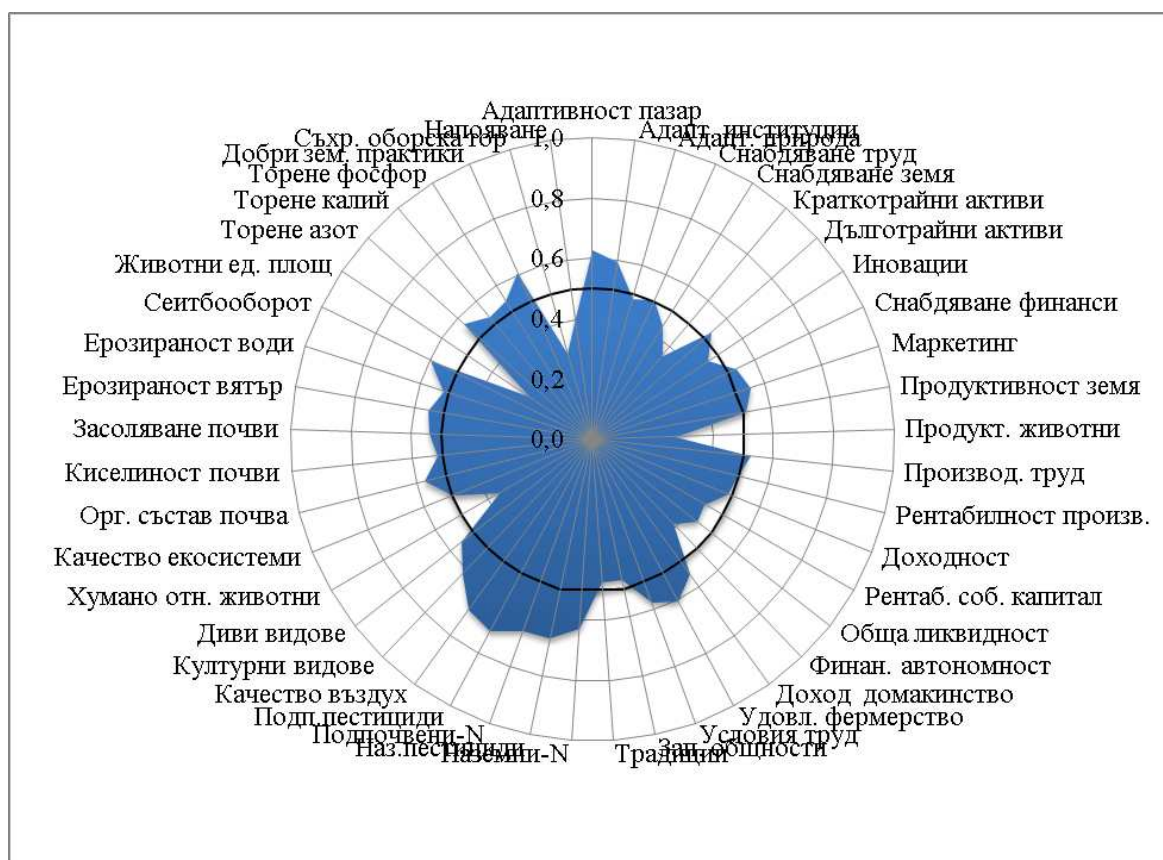
Нещо повече, по редица други показатели равнищата на устойчивост на тези стопанства са на граничното с високо ниво - Ефективност на снабдяването и управлението на природни ресурси,

дълготрайни активи, финанси и на реализацията на продукцията, Съдържание на пестициди в наземните води, Брой на диви видове на територията на фермата и Органичен състав на почвата. Тези стопанства имат и добри положителни значения за Ефективност на снабдяването и управлението на трудови ресурси и иновации, Киселинност на почвата и Степен на ветрова ерозия.

Най-накрая, се наблюдава и диференциация на равнищата на показателите за устойчивост на стопанствата в различните административни райони на страната.

За стопанствата, разположени в Северозападен район на страната най-добри са значенията на показателите за устойчивост: Адаптивност към пазара, Съдържание на нитрати и пестициди в наземните и в подпочвените води, Степен на замърсяване на въздуха и Брой на културите (Фигура 41).

Фигура 41. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата, разположени в Северозападен район на страната

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

В същото време устойчивостта на фермите в този район е ниска по отношение на Адаптивност към природната среда (0,48), Ефективност на снабдяването и управлението на краткотрайни активи (0,36), природни ресурси (0,44) и иновации (0,46), Продуктивност на животните (0,28), Доходност на стопанството (0,45), Рентабилност на собствения капитал (0,43), Обща ликвидност (0,44), Финансова автономност (0,39), Принос за запазване на селските общности и за съхранение на традициите (по 0,47), Спазването на принципите за хуманно отношение към животните (0,35), Брой на животните на единица площ (0,25), Начин на съхранение на оборска тор (0,3) и Степен на напояване (0,4). Нещо повече, два от показателите са на граничното с ниското ниво - Рентабилност на производството и Степен на съхранение на качеството на екосистемите.

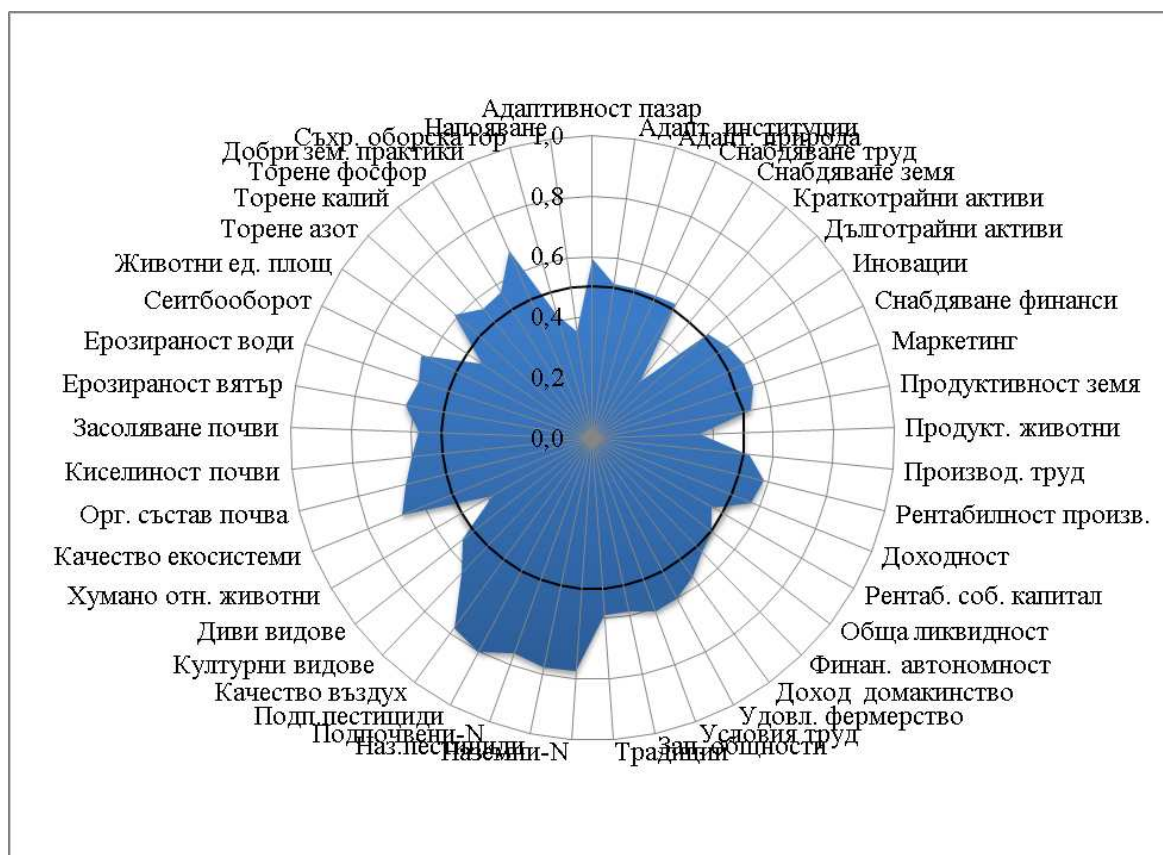
Стопанствата, разположени в Северен централен район на страната са ниско устойчиви по отношение на Ефективност на снабдяването и управлението на краткотрайни активи (0,25), Продуктивност на животните (0,36), Рентабилност на собствения капитал (0,46), Спазването на принципите за хуманно отношение към животните (0,38), Брой на животните на единица площ (0,44), Начин на съхранение на оборска тор (0,42) и Степен на напояване (0,36), а по Обща ликвидност са на граничното с ниското ниво (Фигура 42).

Най-добри за фермите в този район на страната са показателите за еко-устойчивост: Съдържание на нитрати и пестициди в наземните и в почвените води, Степен на замърсяване на въздуха, Степен на съхранение на качеството на екосистемите и Степен на прилагане на добрите земеделски практики.

Стопанствата, разположени в Североизточен район на страната са ниско устойчиви по отношение на Адаптивност към природната среда (0,43), Ефективност на снабдяването и управлението на краткотрайни (0,27) и дълготрайни (0,45) активи, трудови ресурси (0,48), Продуктивност на животните (0,4), Рентабилност на собствения капитал (0,27), Обща ликвидност (0,42) и Финансова автономност (0,49), Доход на член от фермерското домакинство (0,46), Брой на животните на единица площ (0,41), Степен на водна ерозия (0,47) и Засоляване на почвите (0,49) (Фигура 43). Нещо повече, Ефективността на снабдяването и

управлението на финанси и Степента на напояване са на граничното с ниското ниво.

Фигура 42. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата, разположени в Северен централен район на страната

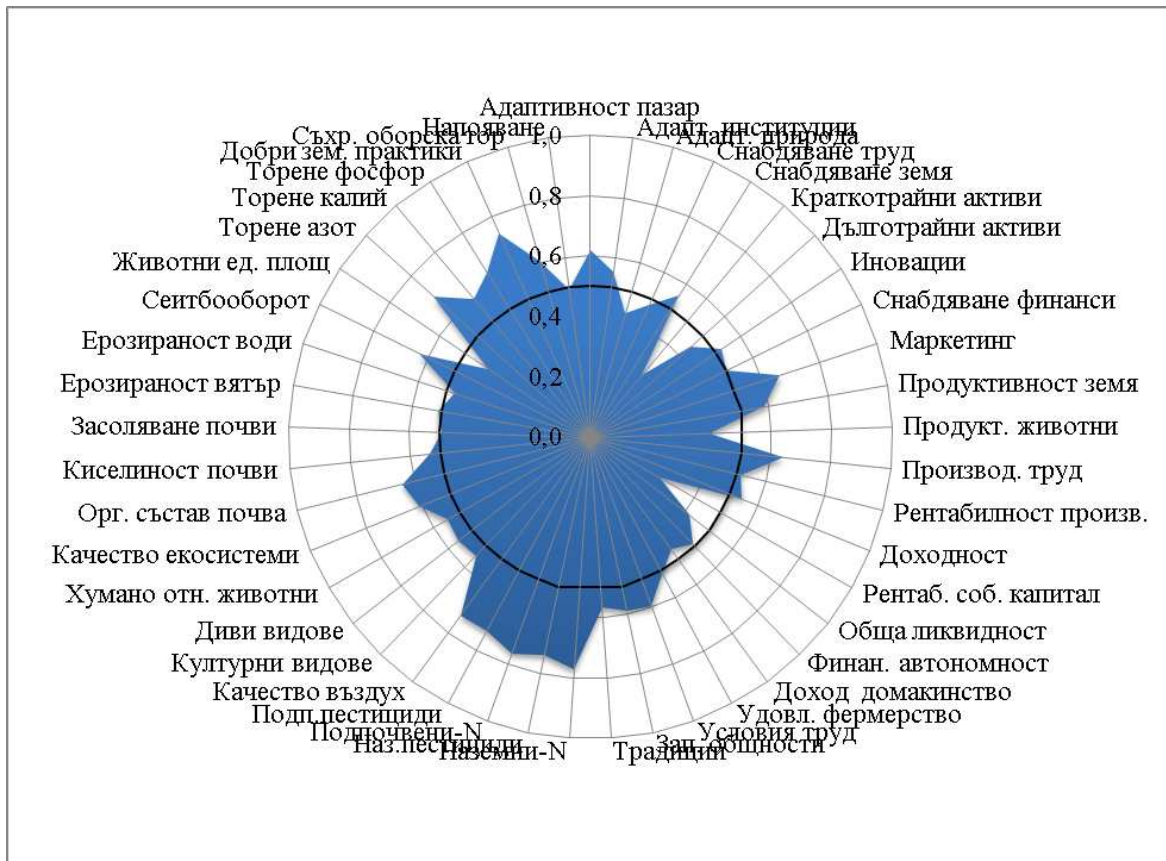
Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

В същото време, най-добрите показатели за устойчивост на фермите в този район на страната са Съдържание на нитрати и пестициди в наземните и в подпочвените води, Степен на прилагане на добрите земеделски практики, Степен на замърсяване на въздуха и прилагане на Нормите за торене с азот.

Стопанствата, разположени в Югозападен район на страната са с ниска управленческа, икономическа и екологическа устойчивост по отношение на Ефективност на снабдяването и управлението на краткотрайни активи (0,26) и на природни ресурси (0,44), Продуктивност на животните (0,48), Рентабилност на собствения капитал (0,37), Обща ликвидност (0,4) и Финансова

автономност (0,42), Брой на диви видове на територията на фермата (0,42), Степен на ветрова (0,49) и водна (0,48) ерозия и Начин на съхранение на оборска тор (0,45) (Фигура 44).

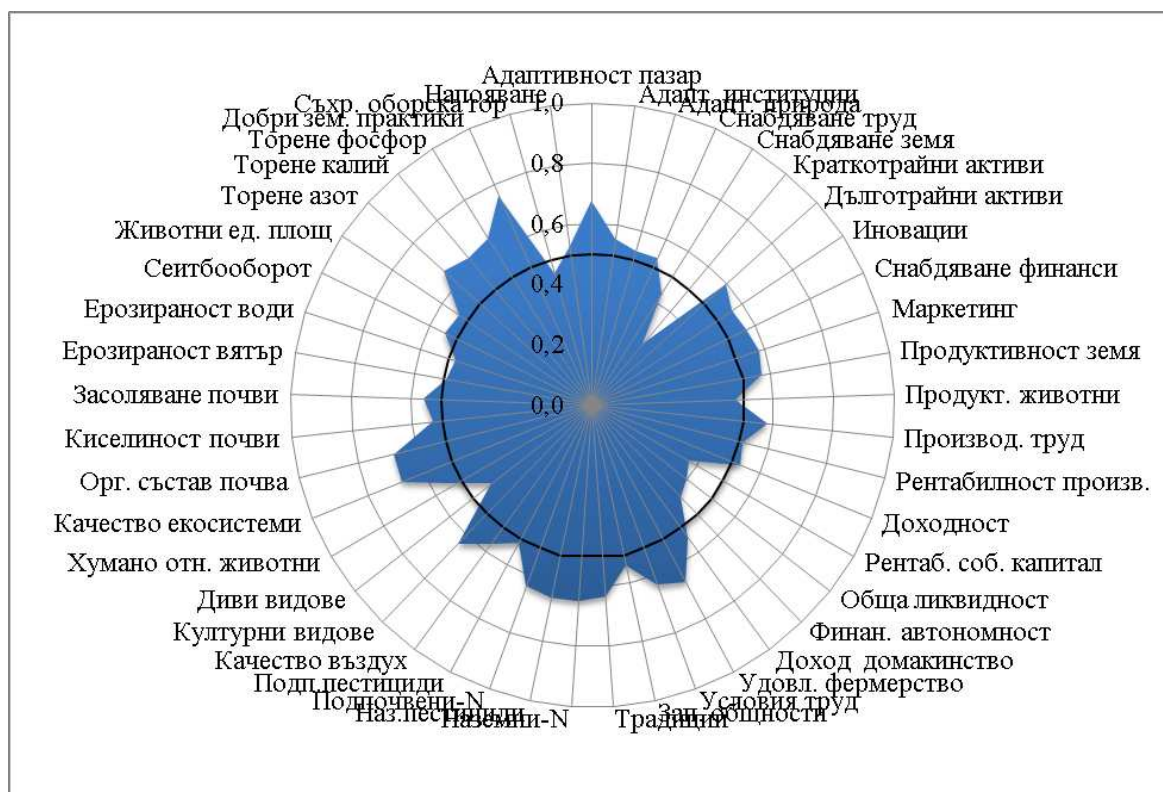
Фигура 43. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата, разположени в Североизточен район на страната

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

За фермите в този район на страната с най-добри равнища са показателите: Адаптивност към пазара, Удовлетвореност от фермерска дейност, Степен на прилагане на добрите земеделски практики, Степен на съхранение на качеството на екосистемите, Органичен състав на почвата, прилагане на Нормите за торене с азот и Съдържание на нитрати в наземните води.

Фигура 44. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата, разположени в Югозападен район на страната

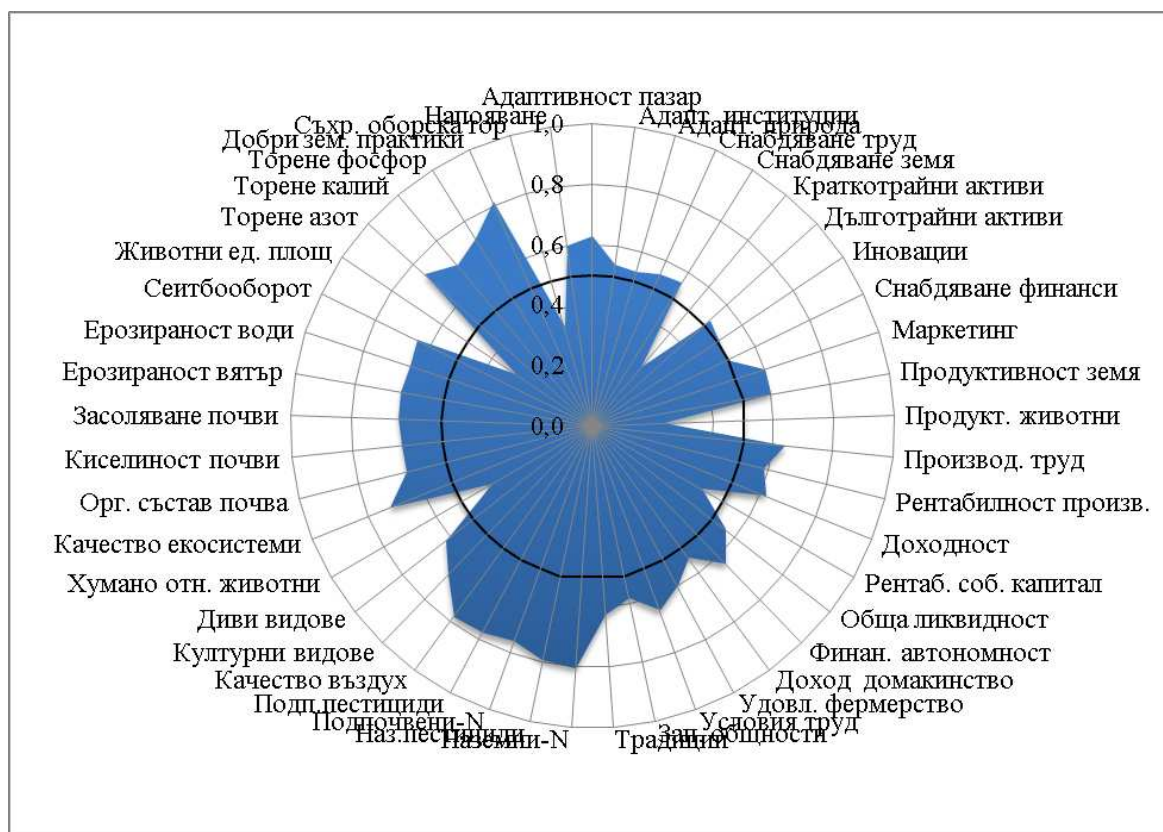
Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

Стопанствата, разположени в Южен централен район на страната са ниско устойчиви по отношение на Ефективност на снабдяването и управлението на краткотрайни активи (0,25), Продуктивност на животните (0,23), Рентабилност на собствения капитал (0,42) и са на граничното с ниското ниво на устойчивост за Ефективност на снабдяването и управлението на финанси (0,5) (Фигура 45). Освен това те има ниски значения на показателите за еко-устойчивост свързани с животновъдството: Спазването на принципите за хуманно отношение към животните (0,38), Брой на животните на единица площ (0,3) и Начин на съхранение на оборска тор (0,34).

За фермите в този район на страната с най-добри значения са показателите за еко-устойчивост: Степен на прилагане на добрите земеделски практики, Съдържание на нитрати и пестициди в наземните и в подпочвените води, Степен на замърсяване на

въздуха, прилагане на Нормите за торене с азот, фосфор и калий и Степен на съхранение на качеството на екосистемите.

Фигура 45. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата, разположени в Южен централен район на страната

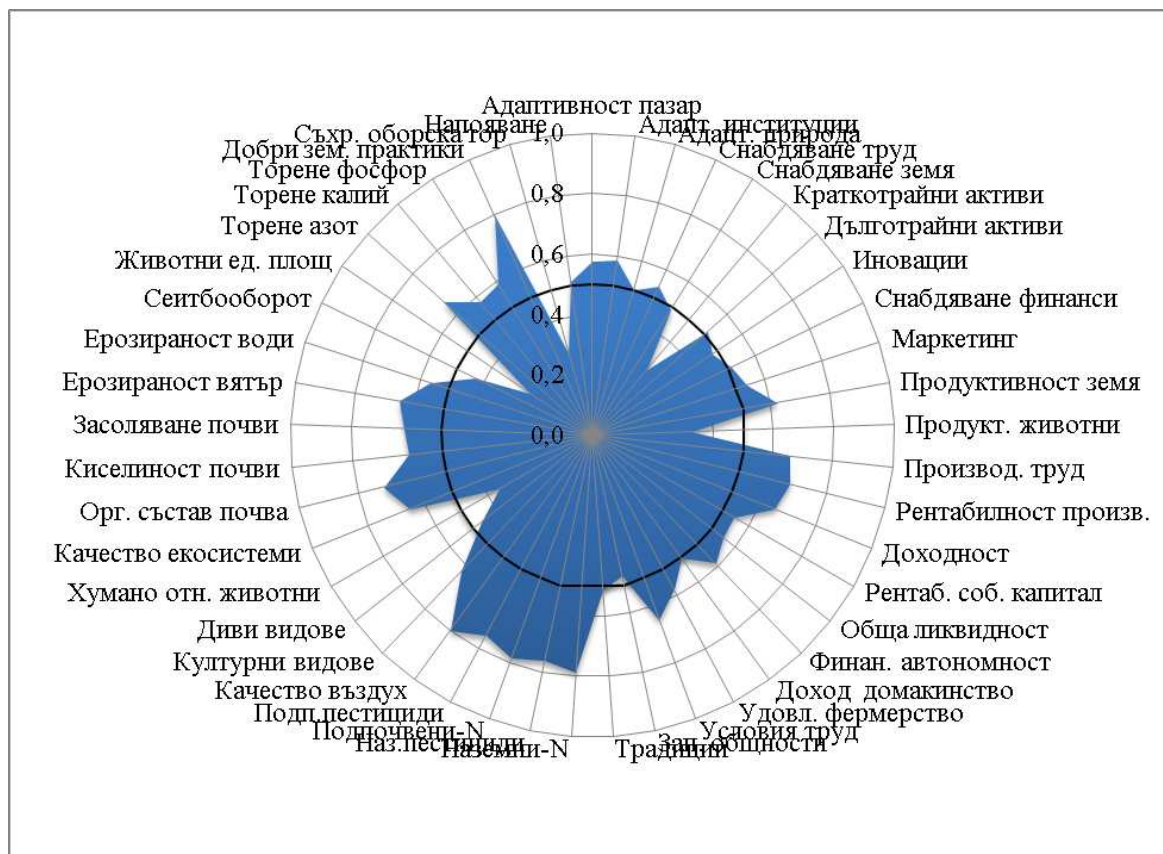

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

Стопанствата, разположени в Югоизточен район на страната са с ниска управленческа и социално-икономическа устойчивост по отношение на Ефективност на снабдяването и управлението на краткотрайни активи (0,28), иновации (0,48) и природни ресурси (0,49), Продуктивност на животните (0,33) и Принос за запазване на селските общности (0,48), и са на граничното с ниското ниво на устойчивост (0,5) за Адаптивност към природната среда и Доход на член от фермерското домакинство (Фигура 46). Освен това фермите в този район са ниско еко-устойчиви за Брой на животните на единица площ (0,25), Начин на съхранение на оборска тор (0,28), Спазването на принципите за хуманно отношение към животните

(0,36), прилагане на ефективен Сеитбооборот (0,43) и Брой на диви видове на територията на фермата (0,47).

Фигура 46. Показатели за оценка на устойчивостта на стопанствата, разположени в Югоизточен район на страната

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

Същевременно стопанствата в този район на страната имат много-добри значения за Рентабилност на производството и редица еко-индикатори като: Степен на прилагане на добрите земеделски практики, Степен на замърсяване на въздуха, Съдържание на нитрати и пестициди в наземните и в подпочвените води и Органичен състав на почвата.

5. Дял на стопанствата с различно ниво на устойчивост

Общото и частните равнища на устойчивост на земеделските стопанства като цяло и тези с определен юридически тип, размер, специализация и географско разположение, не дава пълна представа за състоянието на всички ферми в страната. Оценката на устойчивостта на индивидуалните ферми показва, че съществува голяма вариация в дела на стопанствата с различни нива на устойчивост.

Голямата част от българските ферми са с добра устойчивост (над 68%) и само под 2 % са с висока устойчивост (Фигура 47). В същото време 30% от земеделските стопанства в страната са с ниска устойчивост (почти 27%) или неустойчиви (малко над 4%).

Най-значителен е дялът на стопанствата с добра (88%) и висока (6%) устойчивост в групата на Търговските и др. дружества. Следват Кооперациите, при които 77% са с добра устойчивост и 8% са силно устойчиви и Едноличните търговци, от които три-четвърти са с добра устойчивост.

Най-малък е дялът на стопанствата с добра устойчивост при Физическите лица (65%), при които под 1% са с висока устойчивост. Нещо повече, над една трета от тези стопанства са с ниска устойчивост (29%) или напълно неустойчиви (5%), като напълно неустойчиви са изключително анкетирани стопанства от този юридически тип.

Всеки четвърти от Едноличните търговци е с ниско ниво на обща устойчивост, подобно на 15% от Кооперациите, докато само 6% от Търговските и др. дружества са в групата на ниско устойчивите.

Наблюдава се значително различие в дела на стопанствата с различно ниво устойчивост и в зависимост от размера на фермите. Докато всички от стопанствата с Големи размери са с добра устойчивост, при тези които са Предимно за самозадоволяване повече от половината са с ниска устойчивост (41%) или неустойчиви (12%). Също така около една трета от фермите с Малки размери и 24% от тези със Средни размери са ниско устойчиви или неустойчиви.

Фигура 47. Структура на фермите от различен тип и местоположение с различно ниво на обща устойчивост (процент)

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

При стопанствата с различна специализация, дялът на фермите с добра и висока устойчивост е най-голям при Свине,

птици и зайци (100%), Смесено растениевъдство (78%), Трайни насаждения (76%), Смесени растениевъдно-животновъдни (73%), Полски култури (72%) и Тревопасни животни (70%). От друга страна, при стопанствата със Смесено животновъдство болшинството са с ниска устойчивост (43%) или неустойчиви (14%). Значителна част от фермите, специализирани в Зеленчуци, цветя и гъби също така са ниско устойчиви (41%) или неустойчиви (5%).

Най-висок е делът на стопанствата с добра и висока устойчивост в Непланински райони с природни ограничения (100%), Със земища в защитени зони и територии (85%) и разположените в Равнинни райони (74%) и в Южен централен (82%), Северен централен (72%) и Югоизточен (70%) район на страната.

Същевременно 40% от всички ферми в Югозападен район са с ниска обща устойчивост или неустойчиви, подобно на 37% от стопанствата в Северозападен район и 32% от тези в Североизточен район. Северозападен район е водещ в дела на неустойчивите стопанствата, където всяка десета ферма е неустойчива.

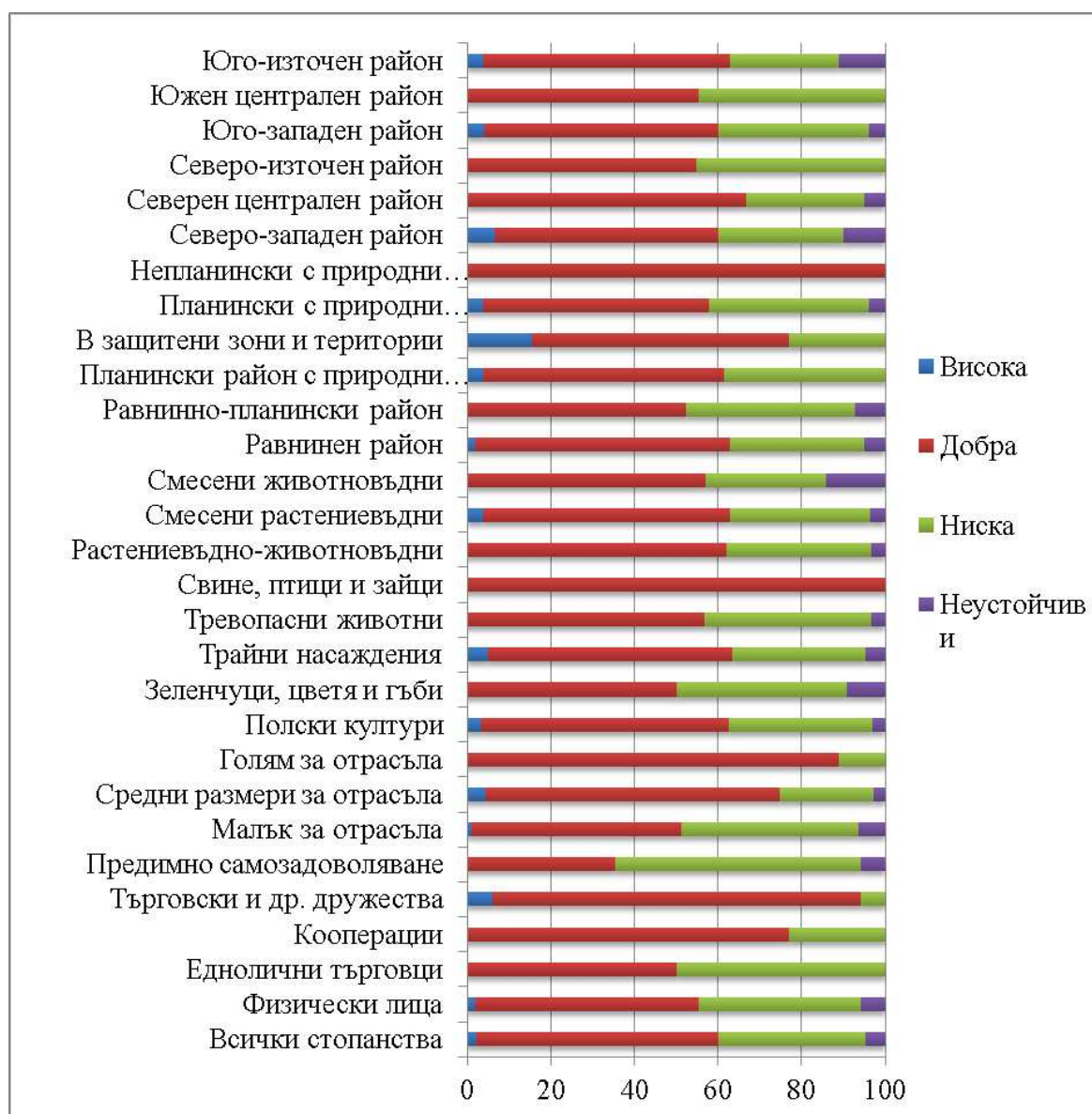
Огромно брой от фермите в Планински район с природни ограничения (38%) са с ниска обща устойчивост или неустойчиви, подобно на 35% от тези, разположени в предимно Планински райони и всяка трета в Равнинно-планинските райони.

Данните за разслояването на фермите от различен тип в групи с различно ниво на устойчивост следва да се имат предвид при прогнозиране на броя и значимостта на стопанствата от всеки тип и местонахождение, а така също при усъвършенстване на обществените (структурни, отраслови, регионални, екологични и т.н.) политики за подкрепа на земеделските производители от определен вид, подотрасли, екосистеми и райони на страната.

Анализът на структурата на стопанствата с различна степен на устойчивост за всеки от основните аспекти на устойчивостта дава важна информация за дългосрочната устойчивост на фермите и факторите за нейното подобряване. Така например добрата управленческа и икономическа устойчивост е от първостепенно значение за оцеляването на стопанствата в краткосрочен и средносрочен план в условия на динамично променяща се социално-икономическа и природна среда. Следователно,

поддържането (на доброто ниво) и подобряването им е съществен фактор и за поддържане на дългосрочна устойчивост на фермите.

Фигура 48. Структура на фермите от различен тип и местоположение с различно ниво на управленческа устойчивост (процент)

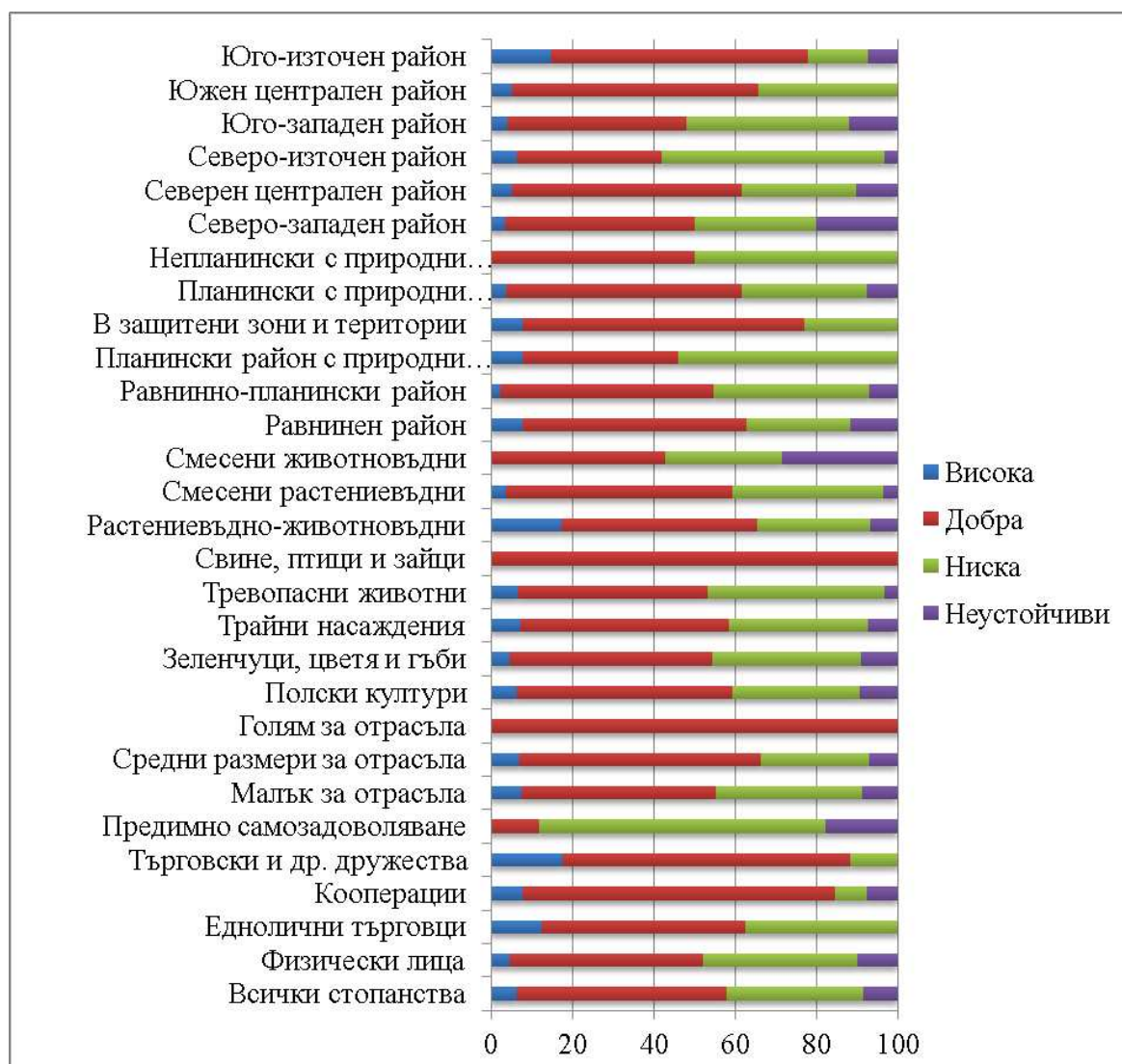

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

Нашата оценка показва, че 40% от анкетираните стопанства в страната са с ниска управленческа устойчивост (35%), или управленчески неустойчиви (45%) (Фигура 48). Това означава, че сравнителната ефективност (потенциал) на управлението на

снабдяването с труд, земя, финанси и др. и на реализацията на продукцията им е по-ниска от друга възможна организация, и че адаптивността им към променящата се среда е недостатъчна.

Фигура 49. Структура на фермите от различен тип и местоположение с различно ниво на икономическо устойчивост (процент)

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

Същевременно 42% от всички стопанства в страната са с ниска икономическа устойчивост (34%) или икономически неустойчиви (8%) (Фигура 49). Това означава, че икономическата и финансовата ефективност на дейността и използването на ресурсите

в тези ферми е ниска и не отговаря на съвременните условия на конкуренция.

С най-голям е дялът на стопанствата с добра или висока управленческа устойчивост сред Търговските и др. дружества (94%) и Кооперациите (77%), стопанствата с Големи (89%) и Средни (75%) за отрасъла размери, специализираните в Свине, птици и зайци (100%), Трайни насаждения (63%), Смесено растениевъдство (63%), Полски култури (63%) и Растениевъдно-животновъдство (62%) и тези, разположени в Непланински райони с природни ограничения (100%), Със земи в защитени зони и територии (77%), Равнини райони (63%), Планински район с природни ограничения (62%), и в Северен централен (67%), Юго-източен (63%), Северозападен (60%) и Югозападен (60%) район на страната.

С най-голям относителен дял ферми с ниска или липса на управленческа устойчивост са Едноличните търговци (50%) и Физическите лица (45%), стопанствата Предимно за самозадоволяване (65%) и с Малки за отрасъла размери (49%), специализираните в Зеленчуци, цветя и гъби (50%), и разположените в Равнинно-планински райони (48%), и тези в Североизточен и Южен централен район на страната (по 45%).

Това показва, че една значителна част от българските ферми са недостатъчно управленчески устойчиви за посрещане на съвременните социално-икономически, институционални и природни предизвикателства и ще трябва да се модернизират или ще преустановят съществуване в средносрочен план.

Най-голям е дялът на стопанствата с добра или висока икономическа устойчивост сред Търговските и др. дружества (88%), Кооперациите (85%) и Едноличните търговци (63%) (Фигура 49). Нещо повече, значителна част от фирмите са с висока икономическа устойчивост (почти 18% от Търговските и др. дружества и 12,5% от Едноличните търговци). Също така всички от стопанствата с Големи за отрасъла размери са с добра икономическа устойчивост. Всичко това доказва сравнителните икономически предимства на регистрираните стопанства и тези с големи размери.

Относителният дял на фермите с добра или висока икономическа устойчивост е също голям при стопанствата със Средни за отрасъла размери (66%), специализираните в Свине, птици и зайци (100%), Растениевъдно-животновъдство (66%),

Полски култури (59%), Смесено растениевъдство (59%) и Трайни насаждения (59%), и тези Със земи в защитени зони и територии (77%), разположените в Равнини райони (63%) и Планински район с природни ограничения (62%), и в Югоизточен (78%), Южен-централен (66%) и Северен централен (62%) район на страната.

С най-голям дял ферми с ниска или липса на икономическа устойчивост са сред Физическите лица (48%), преобладаващата част от стопанствата Предимно за самозадоволяване (88%), и сред специализираните в Смесено животновъдство (57%), Тревопасни животни (47%) и Зеленчуци, цветя и гъби (45%), а така също и разположените в Планински (54%) и Равнинно-планински райони (45%), и тези в Североизточен (58%) и Югозападен (52%) район на страната.

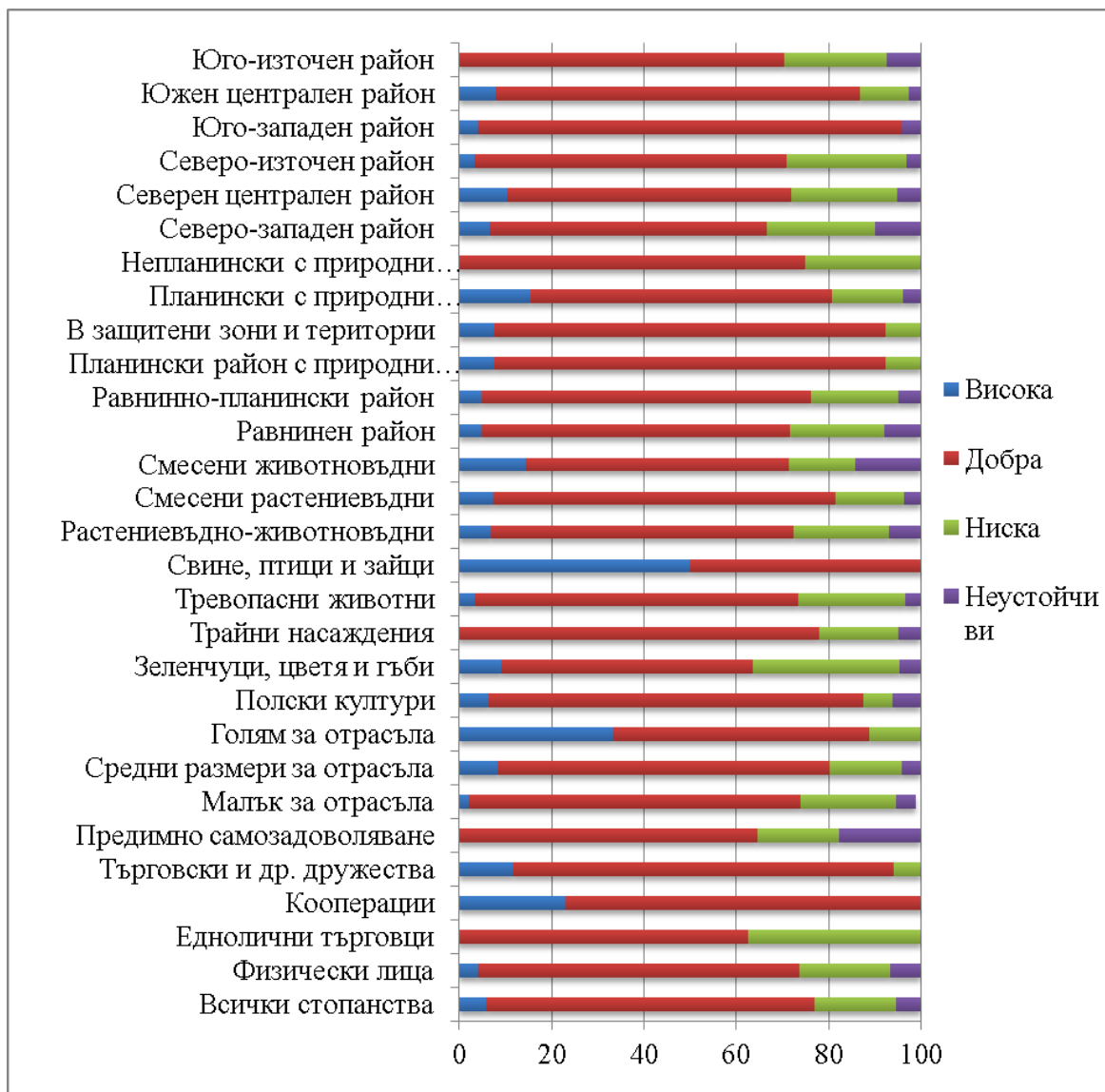
Нещо повече, значителна част от горните групи стопанства са в момента икономически неустойчиви, което касае почти всяко десето Физическо лице, 29% от стопанствата със Смесено животновъдство, всяка пета ферма разположена в Северозападен район и 12% от тези в Югозападен район на страната, 18% от стопанствата Предимно за самозадоволяване, 9% от фермите, специализирани в Зеленчуци, цветя и гъби, почти 9% от стопанствата с Малки размери и 7% от тези, разположени в Равнинно планинските райони на страната.

Всичко това показва, че една значителна част от българските ферми в момента са с ниска икономическа устойчивост или икономически неустойчиви и вероятно ще преустановят да съществуват в близко време или в близките години, ако не се предприемат кардинални мерки (обществена подкрепа, регулации и т.н.) за подобряване на икономическата им устойчивост.

По отношение на социалния аспект на устойчивостта, съотношението е по-благоприятно и болшинството от всички анкетирани стопанства (77%) са с добра (71%) или висока (6%) социална устойчивост (Фигура 50).

Въпреки това фермите с ниска социална устойчивост за немалък брой (почти 18%), а всяка двадесета е социално неустойчива. Това означава, че социалната ефективност от стопанствата за фермерите, общностите и обществото не отговаря на съвременните потребности и стандарти.

Фигура 50. Структура на фермите от различен тип и местоположение с различно ниво на социална устойчивост (процент)

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

Значителната част от Кооперациите са с добра социална устойчивост (77%), а останалата част (23%) са с висока социална устойчивост. Делът на Търговски и др. дружества с добра (82%) и висока (12%) социална устойчивост също е внушителен, като само 6% от тях са ниско устойчиви в социален аспект.

Значителната част от Физическите лица са също с добра (67%) или висока (4%) социална устойчивост. Въпреки това, всяко пето от

тези стопанства е социално ниско устойчиво, а 7% са и неустойчиви в социален смисъл. С най-висок дял ниско устойчиви в социален план стопанства са Едноличните търговци – около 38% от общия им брой.

Равнището на социална устойчивост нараства заедно с размера на стопанствата. Всяка трета от фермите с Големи за отрасъла размери е с висока социална устойчивост, а друга основна тяхна част е с добра социална устойчивост (56%), като делът на тези с ниска социална устойчивост е малко над 11%.

При стопанствата със Средни размери преобладават тези с добра (72%) и висока социална устойчивост, като почти всяка пета е социално ниско устойчива (15%) или неустойчива (4%). Противно на традиционната логика с най-голям дял (35%) ниско устойчиви или неустойчиви в социален аспект са стопанствата Предимно за самозадоволяване (включително 18% социално неустойчиви) и всяка четвърта от фермите с Малки размери (включително малко над 4% социално неустойчиви).

В групите с различна специализация най-голям е делът на стопанствата с добра и висока социална устойчивост в Свине, птици и зайци (по 50%), Полски култури (съответно 81% и 6%) и Смесено растениевъдство (съответно 74% и 7%).

От друга страна, 37% от специализираните в Зеленчуци, цветя и гъби стопанства са с ниска социална устойчивост (32%) или социално неустойчиви (почти 5%), следвани от фермите със Смесено животновъдство, където 29% са с влошено ниво на социална устойчивост (в това число малко повече от 14% социално неустойчиви).

С добра или висока социална устойчивост са стопанствата, разположени в Планински райони и В защитени зони и територии (съответно по 85% и по 8%), и в Югозападен (92% и 4%), Южен централен (79% и 8%) и в Северен централен (62% и 11%) район на страната. В същото време, най-многобройни са социално ниско устойчивите или неустойчиви стопанства, разположени в Равнинни (съответно 21% и 8%) и в Равнинно-планински (съответно 19% и 5%) райони, и тези в Северозападен (съответно 23% и 10%), Югоизточен (съответно 22% и 7%) и Североизточен (съответно 26% и 3%) район на страната.

Всички тези данни показват, че една немалка част от българските ферми понастоящем са с ниска социална устойчивост

или социално неустойчиви, което компрометира и цялостната средносрочна и дългосрочна устойчивост на тези стопанства. Следователно, незабавно следва да се предприемат кардинални мерки за подобряване на доходите и условията на труд и живот на фермерите и техните домакинства, а така също и значимостта им в съхранение на селските общности и традиции.

Екологическата устойчивост на значителна част от анкетираните стопанства е добра (69%) или висока (9%), като немалък дял са с ниска еко-устойчивост (18%) или дори екологически неустойчиви (малко повече от 4%) (Фигура 51). Последните две цифри показват, че екологическата ефективност на голям брой от българските стопанствата не отговаря на съвременните норми и стандарти за опазване на земеделските земи, водите, въздуха, биоразнообразието, услуги на екосистемите и за благосъстояние на животните.

Голям дял от Търговските и др. дружества (18%) и немалък брой от Физическите лица (9%) и Кооперациите (8%) са с висока екологическа устойчивост, докато болшинството от фермите в тези групи са с добра еко-резултатност (съответно 59%, 68% и 69%). Въпреки това, основни части от тези стопанства са с ниска еко-устойчивост (съответно 24%, 18% и 23%), като всеки двадесети от Физическите лица е дори екологически неустойчив. При Едноличните търговци всички са с добро ниво на еко-ефективност.

Най-голям е дялът на стопанствата с добра и висока еко-устойчивост след тези Предимно за самозадоволяване (съответно 76% и 12%), с Малки за отрасъла размери (съответно 71% и 10%), и Големите ферми (съответно 67% и 11%). За най-голямата част при фермите еко-резултатността е ниска или неприемлива в групите със Средни (27%) и Големи (22%) размери.

Висок е дялът на силно екологически устойчивите ферми при стопанствата, специализирани в Растениевъдно-животновъдство (21%), Тревопасни животни (17%), Смесено растениевъдство (11%) и Трайни насаждения (7%). Всички от стопанствата, специализирани в Свине, птици и зайци, мнозинството от тези в Смесено растениевъдство (81%) и по три-четвърти от тези в Растениевъдно-животновъдство и Трайни насаждения са с добра екологическа устойчивост.

Фигура 51. Структура на фермите от различен тип и местоположение с различно ниво на екологична устойчивост (процент)

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

В същото време значителна част от стопанствата, специализирани в Зеленчуци, цветя и гъби са с ниска еко-устойчивост (32%) или еко-неустойчиви (14%), подобно на тези в

Смесено животновъдство (съответно 29% и 14%) и Полски култури (съответно 31% и 3%). При фермите, специализирани в Трайни насаждения е също сравнително голям дялът на екологически неустойчивите стопанства (малко над 7%), а при тези с Тревопасните животни на ниско устойчивите в екологическо отношение единици.

Всички от стопанствата, разположени в Непланински райони с природни ограничения са с добра екологическа устойчивост, а така също и болшинството от тези Със земи в защитени зони и територии (93%). Най-много стопанства с висока еко-устойчивост са в Равнинно-планински и Планински райони на страната (по 12%), а така също основната част от разположените в Планински райони и Планински райони с природни ограничения (по 77%).

В същото време, най-голям дял от стопанствата с ниска еко-устойчивост или еко-неустойчиви са в Равнинно-планински (26%) и Равнинни (25%) райони и в Планински райони с природни ограничения (19%).

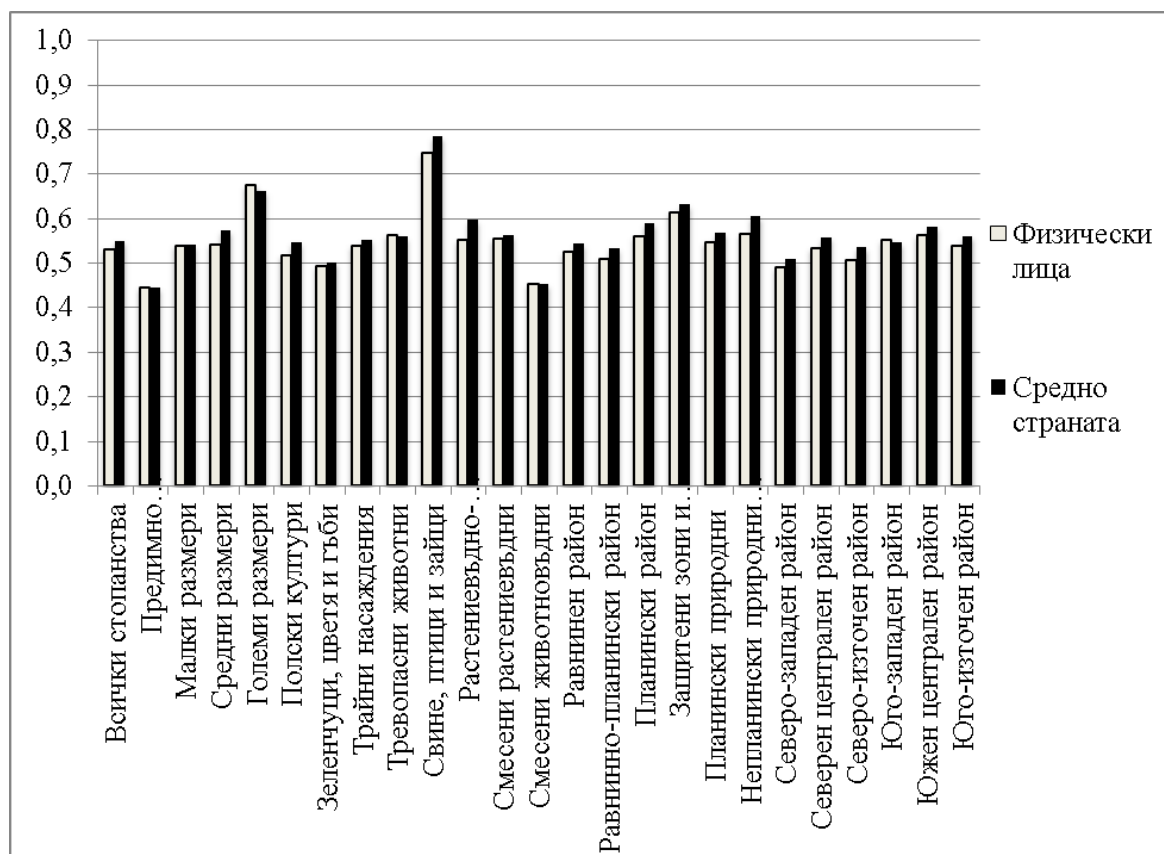
Най-голяма част стопанства с висока и добра устойчивост са в Северен централен (съответно 3% и 87%) и Южен централен (съответно 18% и 63%) район на страната, а на тези с ниска еко-устойчивост или еко-неустойчиви в Югозападен (съответно 28% и 4%), Северозападен (съответно 17% и 10%), Югоизточен (съответно 26% и 0%) и Североизточен (съответно 23% и 3%), район.

Всички тези данни показват, че една немалка част от българските ферми понастоящем са с ниска екологическа устойчивост или еко-неустойчиви, което компрометира и цялостната дългосрочна устойчивост на тези стопанства. Следователно, следва да се предприемат ефективни мерки за подобряване на еко-ефективността в тези групи стопанства чрез обучение, информиране, стимулиране, санкциониране и т.н.

6. Анализ на устойчивостта на стопанствата от различен юридически вид

Стопанствата на Физическите лица са най-многочислени (три четвърти от всички анкетирани стопанства) и те в голяма степен (пре) определят и „средната“ устойчивост на фермите в страната. Поради това, равнището на обща устойчивост на Физическите лица от различен вид се отклонява незначително от средните нива на устойчивост на основните типове стопанства в страната (Фигура 52).

Фигура 52. Равнища на устойчивост на стопанствата на Физически лица от различен вид

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

Съществуват значителни вариации на устойчивостта на Физическите лица в зависимост от техния размер, специализация, екологическо и географско разположение. Това показва, че големината, производствената специализация и

месторазположението на Физическите лица е по-важен фактор за тяхната устойчивост отколкото юридическият им статут.

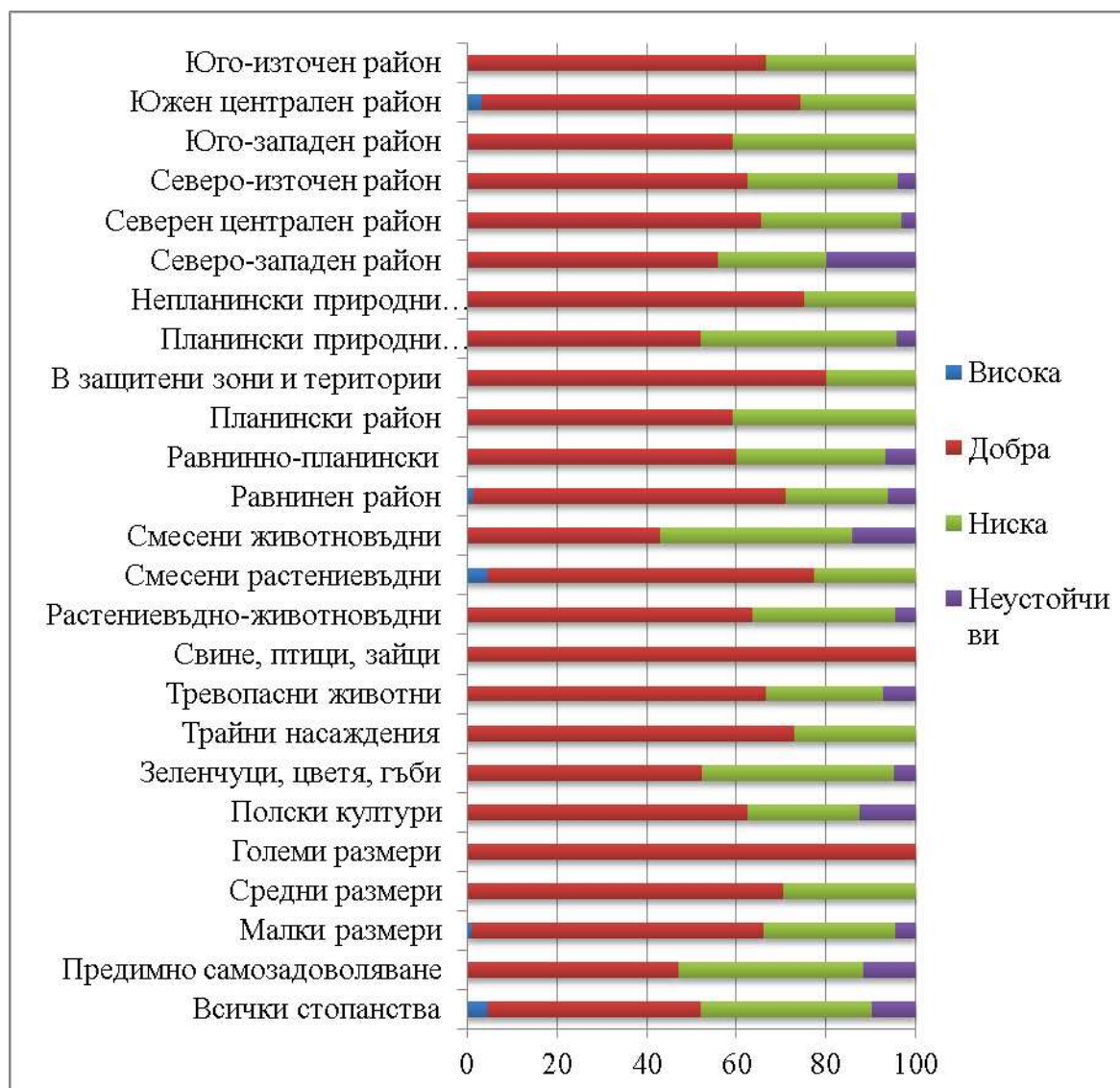
С най-висока устойчивост, в рамките на доброто ниво, са стопанствата на Физически лица с Големи размери, специализираните в Свине, птици и зайци, тези със земи в Защитени зони и територии и разположените в Южен централен район на страната.

В същото време с ниска устойчивост са Физическите лица, които са Предимно за самозадоволяване тези, специализирани в Смесено животновъдство и в Зеленчуци, цветя и гъби, и разположените в Северозападен район на страната. В зависимост от екологическата локация, най-ниска в рамките на доброто ниво е устойчивостта на Физическите лица, разположени в Равнинно-планински райони на страната.

Съществува значителна диференциация и в дела на стопанствата с различно ниво на устойчивост при основните видове Физическите лица (Фигура 53).

Всички от Физическите лица с Големи размери и специализираните в Свине, птици и зайци, мнозинството от тези в Смесено растениевъдство и Трайни насаждения, разположените в Непланински райони с природни ограничения и Със земи в защитени зони и територии са с добра (а част и с висока) устойчивост. От друга страна, болшинството от Физическите лица, които са Предимно за самозадоволяване и тези със Смесено животновъдство са с ниска устойчивост или неустойчиви. Значителен е и дялът на ниско устойчивите или неустойчиви Физически лица в групите със Зеленчуци, цветя и гъби, Тревопасни животни и Растениевъдно-животновъдна специализация, тези разположени в Планински райони с природни ограничения, в Равнинно-планински райони, и в Северозападен и Югозападен район на страната.

Фигура 53. Дял на Физическите лица от различен вид с различно ниво на устойчивост (процент)

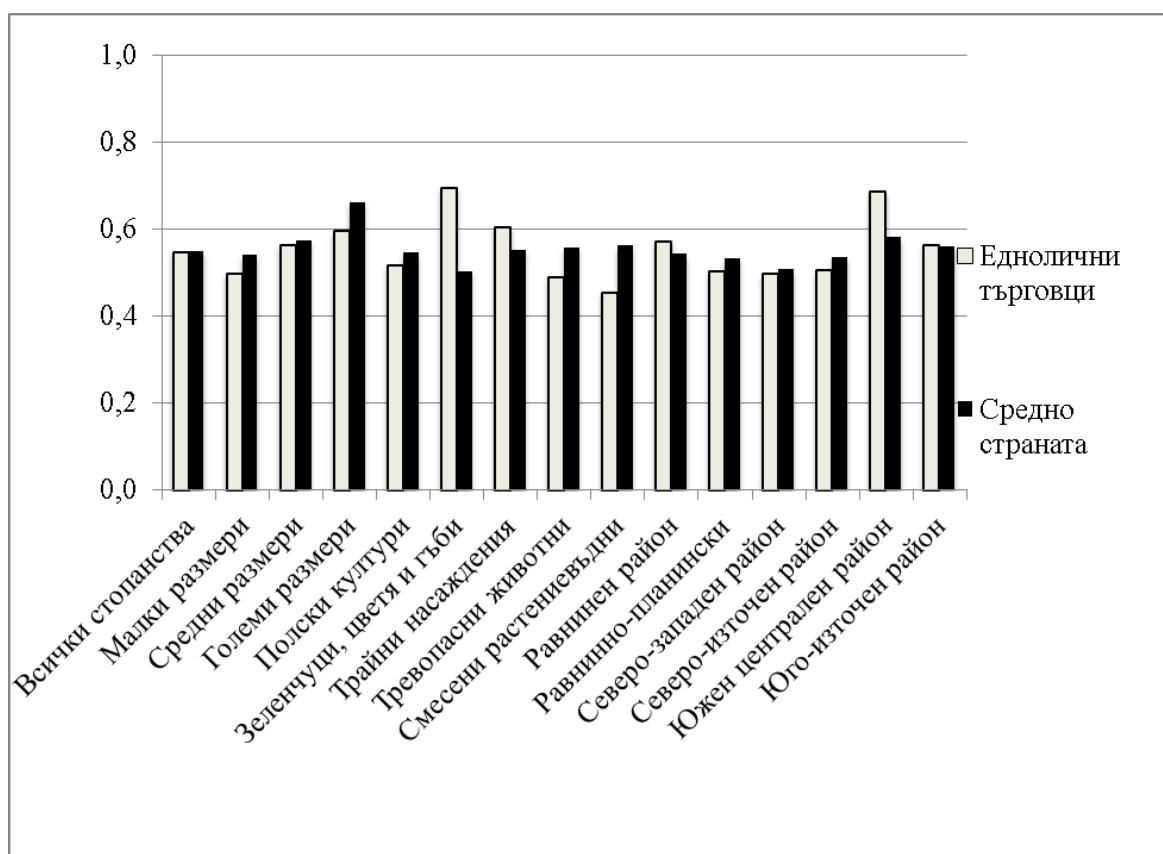
Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

При стопанствата на Едноличните търговци също така съществува вариация на равнищата на устойчивост в зависимост от големината, специализацията и екологическото и географското им разположение.

С най-висока устойчивост са Едноличните търговци с големи размери, специализираните в Зеленчуци, цветя и гъби, разположените в Равнинни райони и в Южен централен район на страната (Фигура 54).

В същото време с ниска устойчивост са Едноличните търговци, специализирани в Смесено растениевъдство и в Тревопасни животни, и на граничното с ниското ниво са тези с Малки за отрасъла размери и разположените в Равнинно-планински райони и в Северозападен район на страната.

Фигура 54. Равнища на устойчивост на стопанствата на Еднолични търговци от различен вид

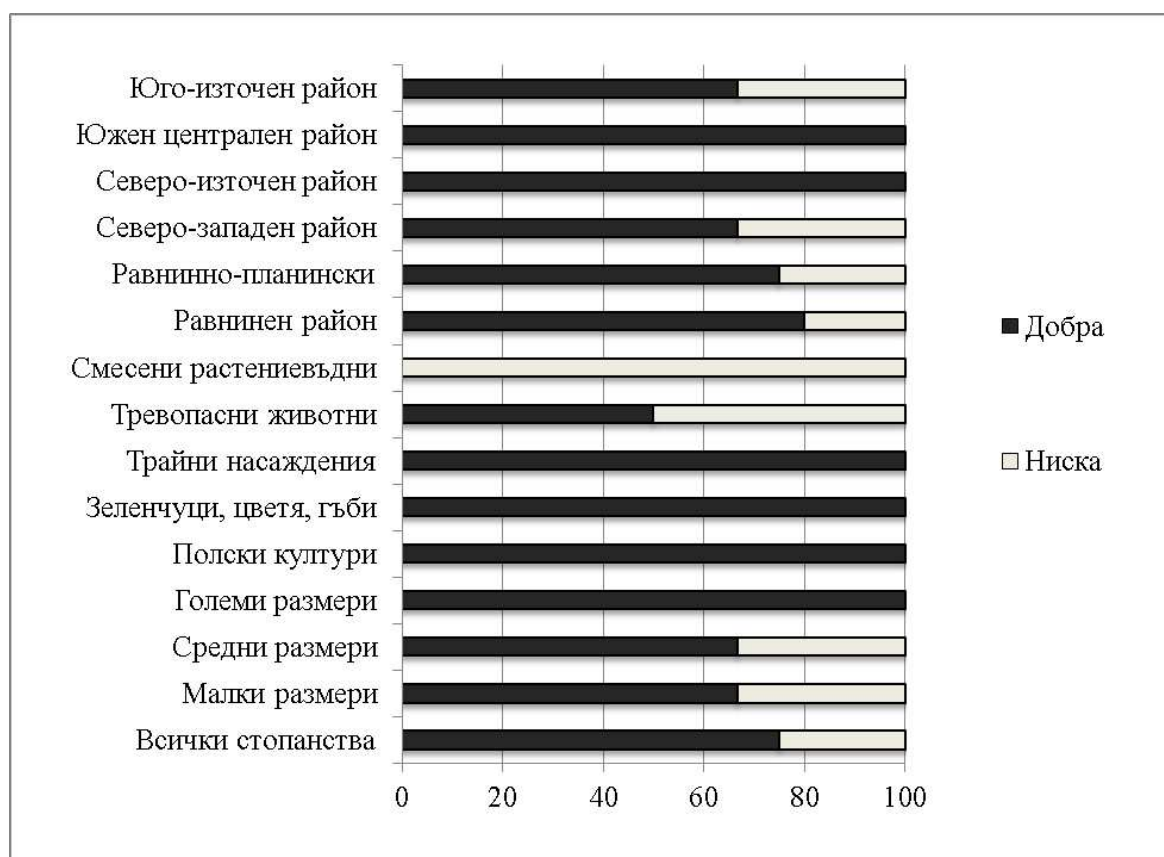
Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

При групите Еднолични търговци с най-ниски и най-високи равнища на устойчивост съществуват и значителни отклонения от средните нива на устойчивост в съответните групи. Това показва, че специфичният юридически статут на Едноличен търговец е съществен (и по-важен) фактор, определящ равнището на устойчивост в тази група, а не принадлежността към стопанствата от определен тип. От друга страна при останалите видове Еднолични търговци нивата на устойчивост са близки до средните в страната, което показва че при тези видове размерът,

специализацията и месторазположението е доминиращ за формирането на една или друга устойчивост.

Наблюдават се и значителни различия в дела на Едноличните търговци от различен вид с нееднаква степен на устойчивост (Фигура 55). Всички от стопанствата с големи размери, специализираните в Полски култури, Зеленчуци, цветя и гъби, Трайни насаждения, и тези разположени в Североизточен и Южен централен район на страната са с добра устойчивост. В същото време всички Смесено растениевъдни стопанства, всяко второ специализирано в Тревопасни животни и една трета от тези с Малки и Средни размери, както и разположените в Северозападен и Югоизточен район на страна са ниско устойчиви.

Фигура 55. Дял на Едноличните търговци от различен вид с различно ниво на устойчивост (процент)

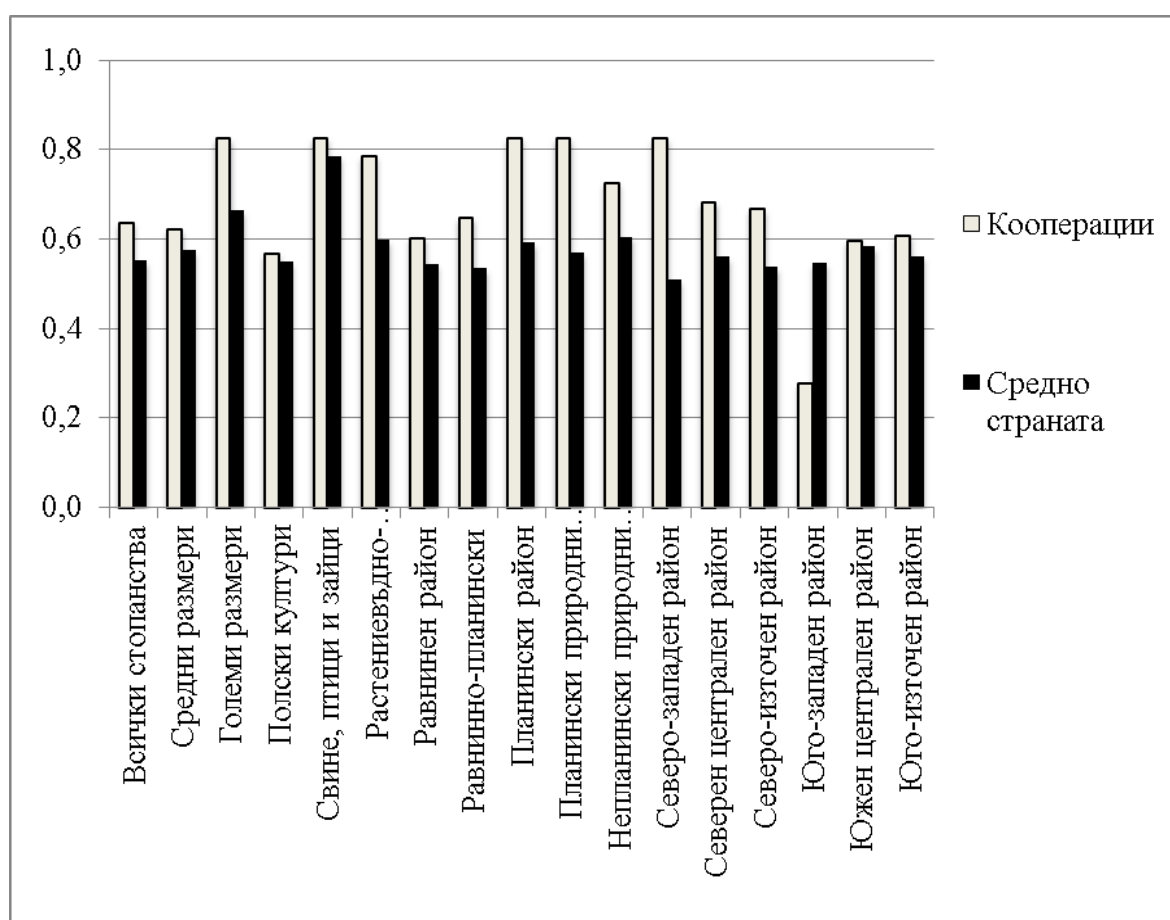

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

При кооперациите е налице значителна диференциация на устойчивостта в зависимост от размерите, специализацията и месторазположението на стопанствата.

С най-добра устойчивост (близо до границата с високо ниво) са кооперациите с Големи размери, тези специализирани в Свине, птици и зайци, разположените в Планински райони, Планински райони с природни ограничения, и в Северен централен район на страната (Фигура 56).

Фигура 56. Равнища на устойчивост на Кооперациите от различен вид

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

С най-ниска устойчивост са кооперациите, разположени в Югозападен район на страната.

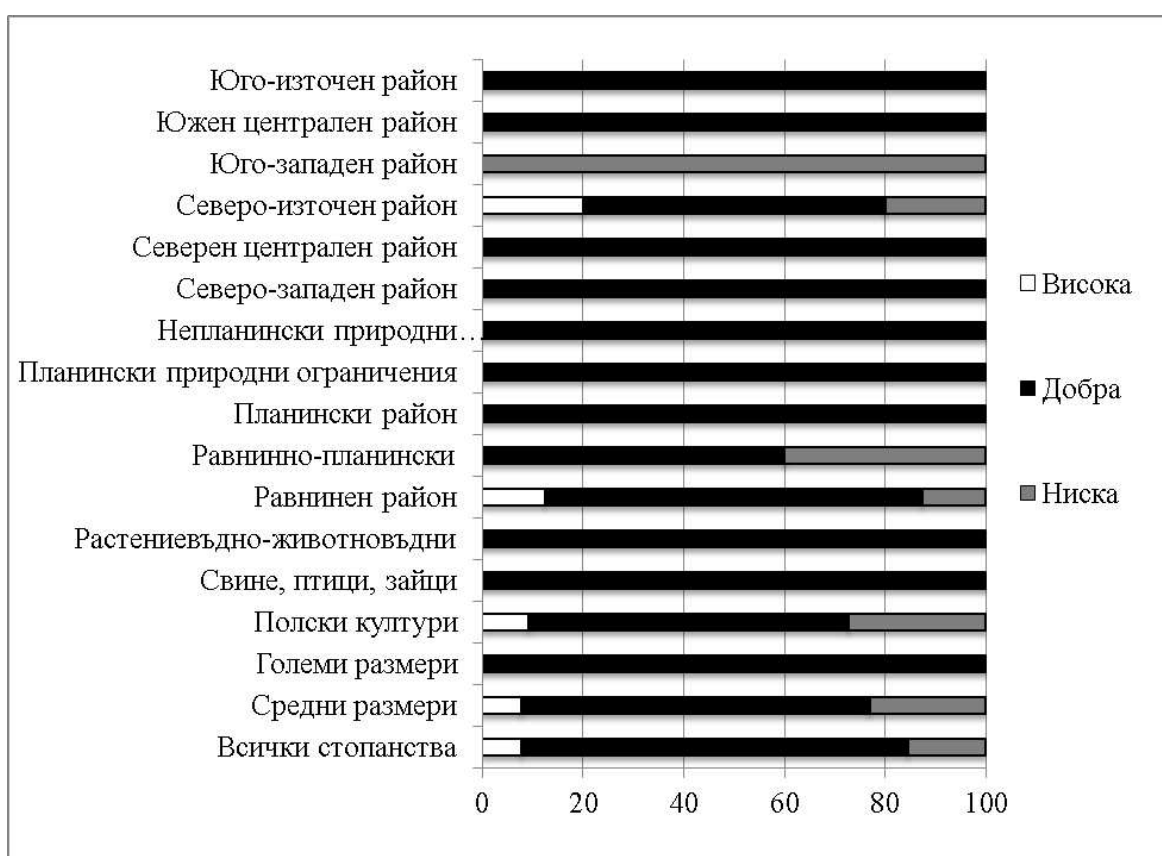
Равнищата на устойчивост на повечето от Кооперациите от различен вид се отклоняват значително от средните нива на устойчивост в тези групи за стопанствата в страната. Това означава,

че специфичната „Кооперативна форма“ (юридически статут на Кооперация) е съществен фактор детерминиращ нивата на устойчивост на стопанствата от даден вид, а не принадлежността им към определената категория стопанства в страната.

Съществуват големи различия в дела на кооперациите с различно ниво на устойчивост при отделните видове стопанства (Фигура 57).

Фигура 57. Дял на Кооперациите от различен вид с различно ниво на устойчивост (процент)

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

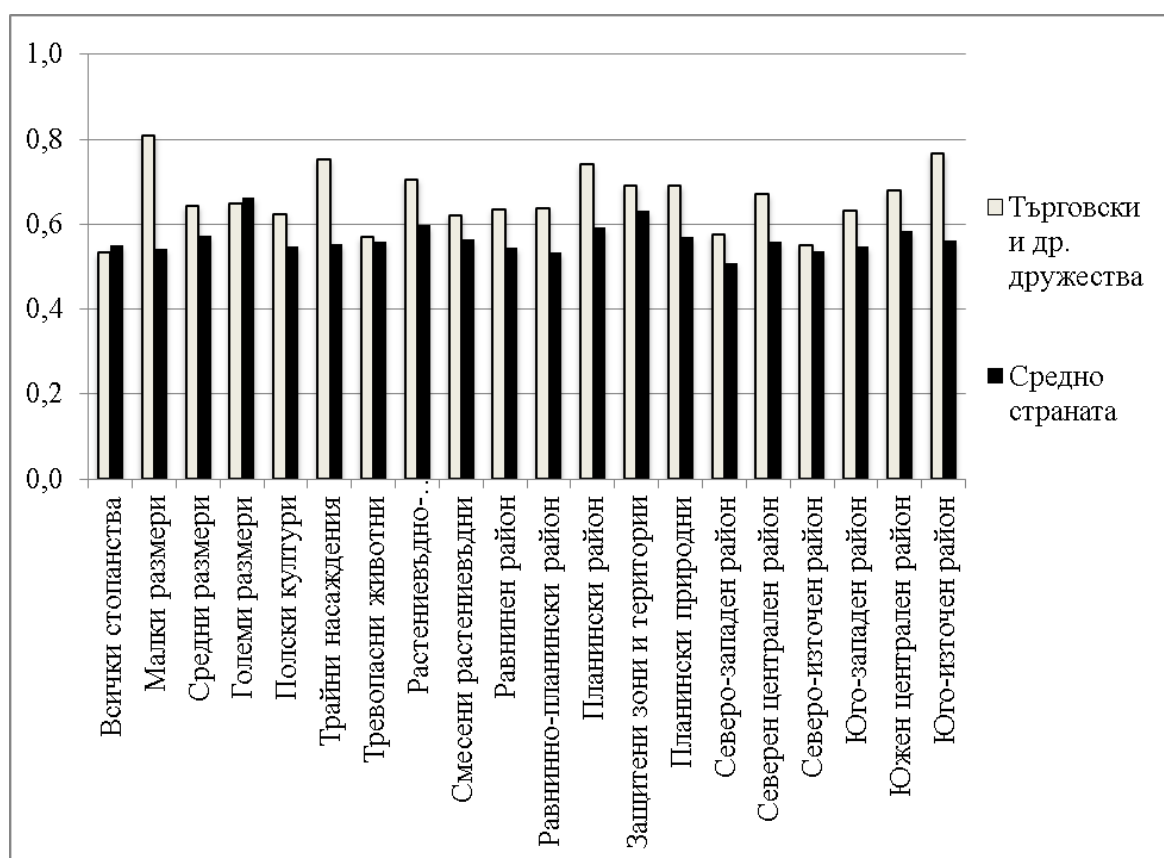
Всички от Кооперациите с Големи размери, специализираните в Свине, птици и зайци, Растениевъдно-животновъдни и тези, разположени в Планински райони, Планински и Непланински райони с природни ограничения, и в Северозападен, Северен централен, Южен централен и Югоизточен район на страната са с добра устойчивост. Най-голям дял високо устойчиви кооперации са

сред разположените в Североизточен район и в Равнинните райони на страната, както и тези специализирани в Полски култури.

В същото време, всяка от кооперациите в Югозападен район и 40% от разположените в Равнинно-планински райони на страната са ниско устойчиви.

Наблюдава се значителна специфика и вариация в равнищата на устойчивост на Търговските и др. дружества с различни размери, специализация и месторазположение (Фигура 58).

Фигура 58. Равнища на устойчивост на Търговските и др. дружества от различен вид

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

С най-добра устойчивост са Търговските и др. дружества с Малки за отрасъла размери, специализираните в Трайни насаждения, разположените в Планински райони, и в Югоизточен район на страната. Същевременно, стопанствата от този юридически тип, специализирани в Тревопасни животни и тези,

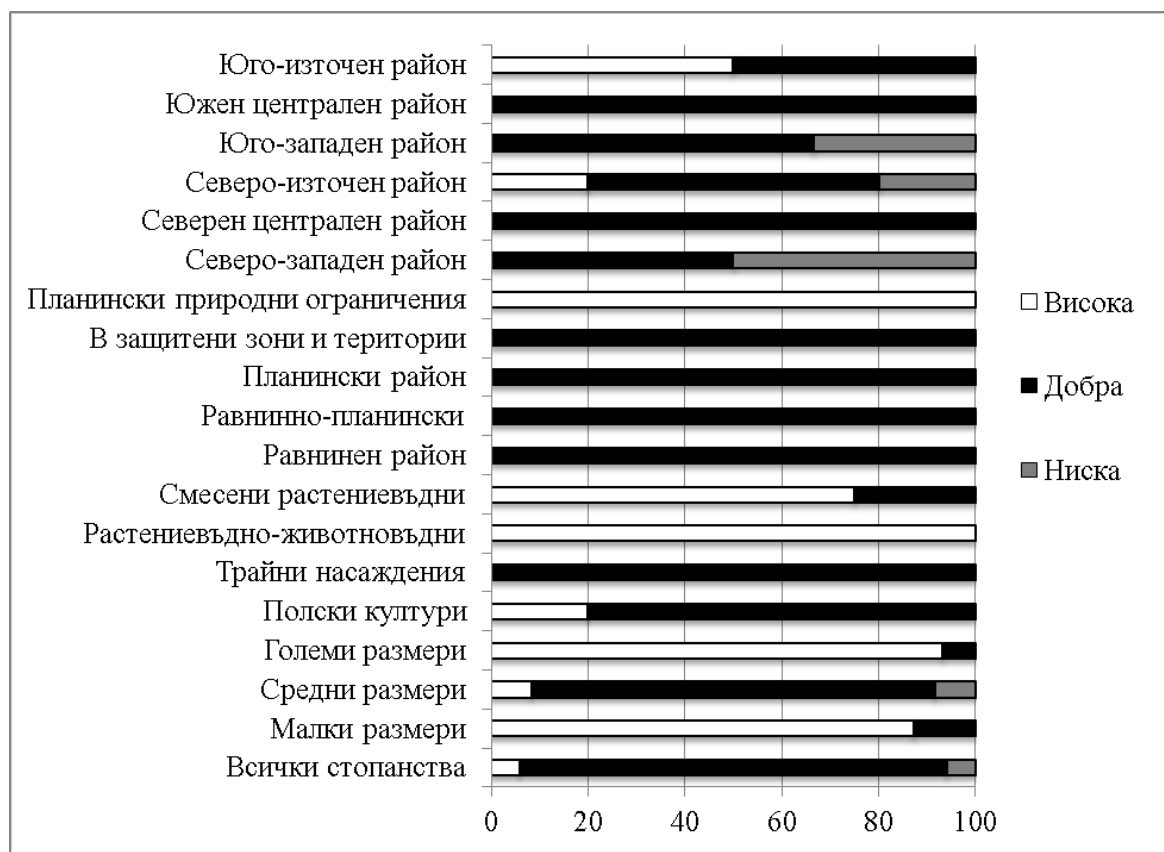
разположени в Северозападен район на страната са с по-ниски равнища на устойчивост.

Налице са съществени завишения на равнищата на устойчивост на Търговските и др. дружества във всички видове, с изключение на стопанствата с Големи размери, специализираните в Тревопасни животни, и тези разположени в Североизточен район на страната. Това означава, че при повечето категории Търговски или други дружества специфичният юридически статут е определящ за едно или друго ниво на устойчивост. Изключение са единствено горните три групи, при които принадлежността към стопанства с определен (голям) размер, специализация (тревопасни животни и месторазположение (североизточна България) е съществен фактор за устойчивостта.

И при Търговските и др. дружества се наблюдава голяма диференциация в дела на стопанствата с едно или друго ниво на устойчивост във всяка от групите (Фигура 59).

Всички от стопанствата с Растениевъдно-животновъдна специализация и тези разположени в Планински район с природни ограничения, както и огромната част с Големи за отрасъла размери и Смесено растениевъдство са високо устойчиви. В същото време половината от Търговските и др. дружества в Северозападен район на страната и всяко трето от тези в Югозападен район са ниско устойчиви.

Фигура 59. Дял на Търговските и др. дружества от различен вид с различно ниво на устойчивост (процент)

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

ЧАСТ 3. ФАКТОРИ И ПЕРСПЕКТИВИ НА УСТОЙЧИВОСТТА НА БЪЛГАРСКИТЕ ФЕРМИ

1. Фактори на фермерската устойчивост

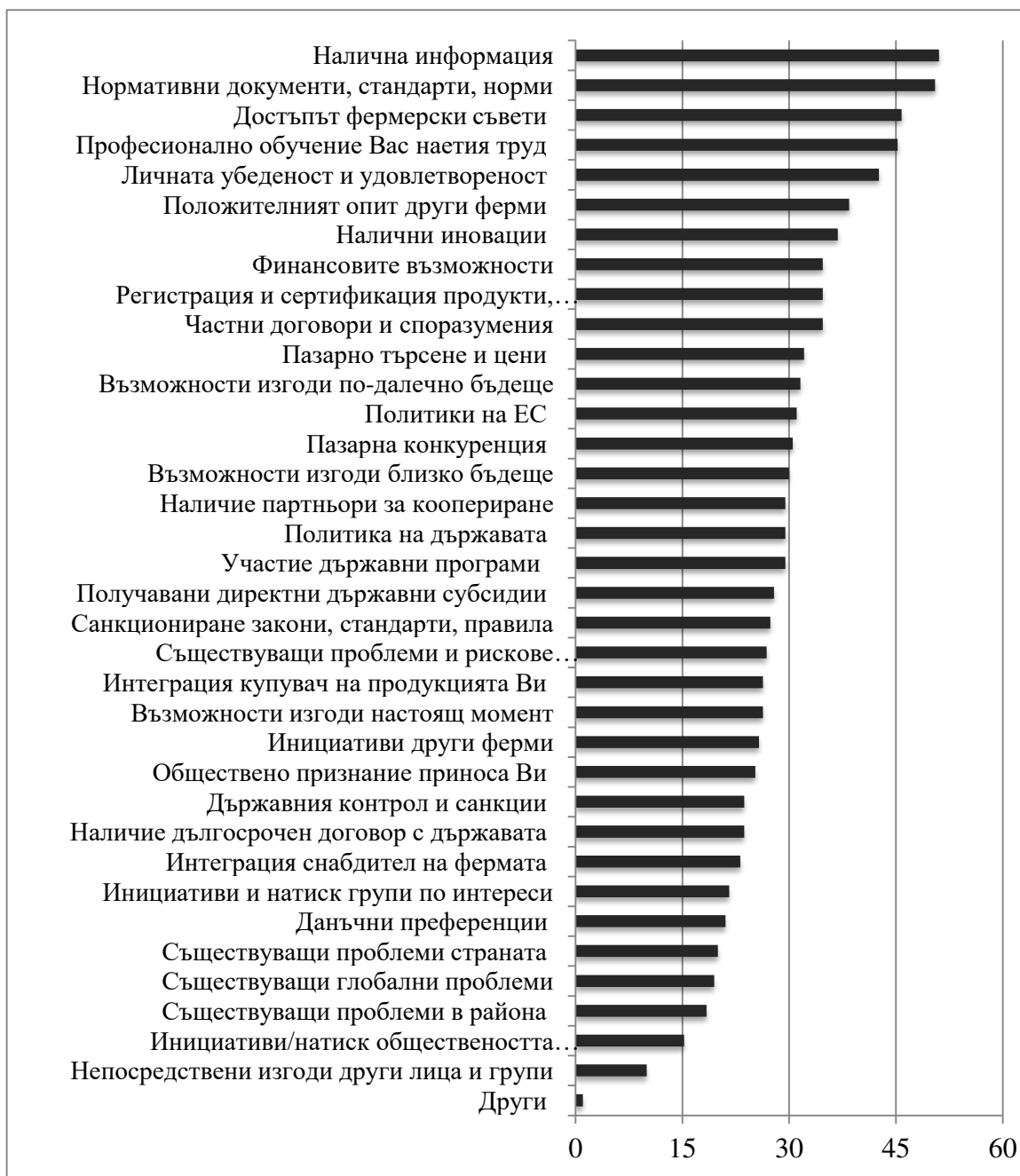
Многообразни социални, икономически, пазарни, идеологически, личностни и др. фактори, в различна степен стимулират или ограничават действията на земеделските стопанства за устойчиво функциониране и развитие.

Според мениджърите на анкетираните ферми факторите, които в най-голяма степен стимулират техните действия за повишаване на управленческата устойчивост на стопанството им са: Достъпът до фермерски съвети, Професионалното обучение на мениджъра и наетия труд, Личната убеденост и удовлетвореност, Положителният опит на други ферми, Наличните иновации, Финансовите възможности, Частните договори и споразумения и Регистрацията и сертификацията за продукти, услуги, и т.н. (Фигура 60).

В същото време, Непосредствени изгоди за други лица и групи, Инициативите и натискът на обществеността в района, Съществуващите проблеми и рискове в района, Съществуващите проблеми и рискове в глобален мащаб и Съществуващите проблеми и рискове в страната са от голямо значение за издигане на управленческата устойчивост на по-малък брой стопанства.

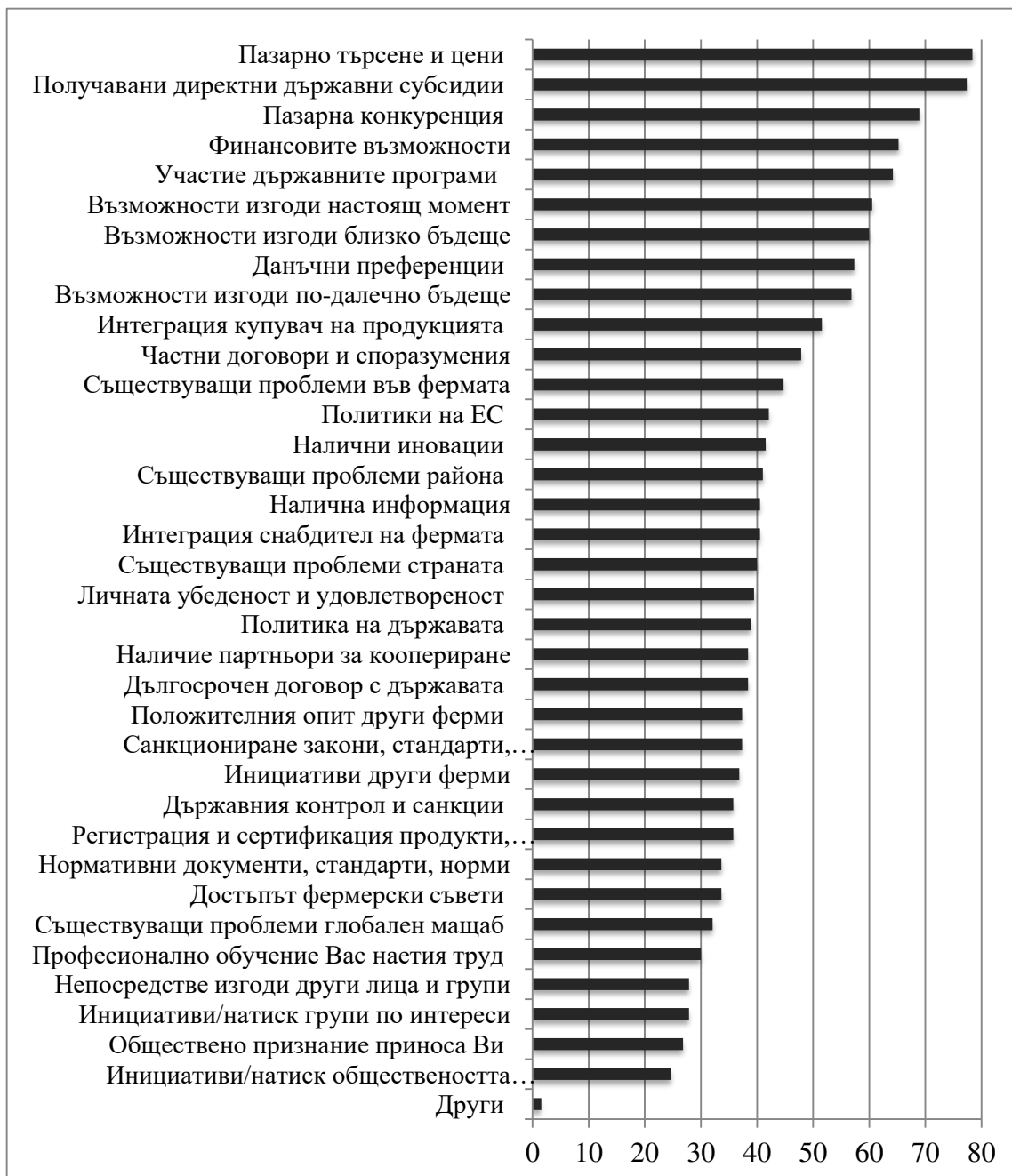
Факторите, които в най-голяма степен стимулират действията на мнозинството от стопанствата за повишаване на икономическата им устойчивост са: Пазарно търсене и цени, Получаваните директни държавни субсидии, Пазарна конкуренция, Финансовите възможности, Участието в държавните програми за подпомагане, Възможностите за изгоди в настоящия момент, Възможностите за изгоди в близко бъдеще, Данъчните преференции, Възможностите за изгоди в по-далечно бъдеще и Интеграцията с купувача на продукцията (Фигура 61).

Фигура 60. Фактори, които в най-голяма степен стимулират вашите действия за повишаване на управленческата устойчивост на фермата (процент)

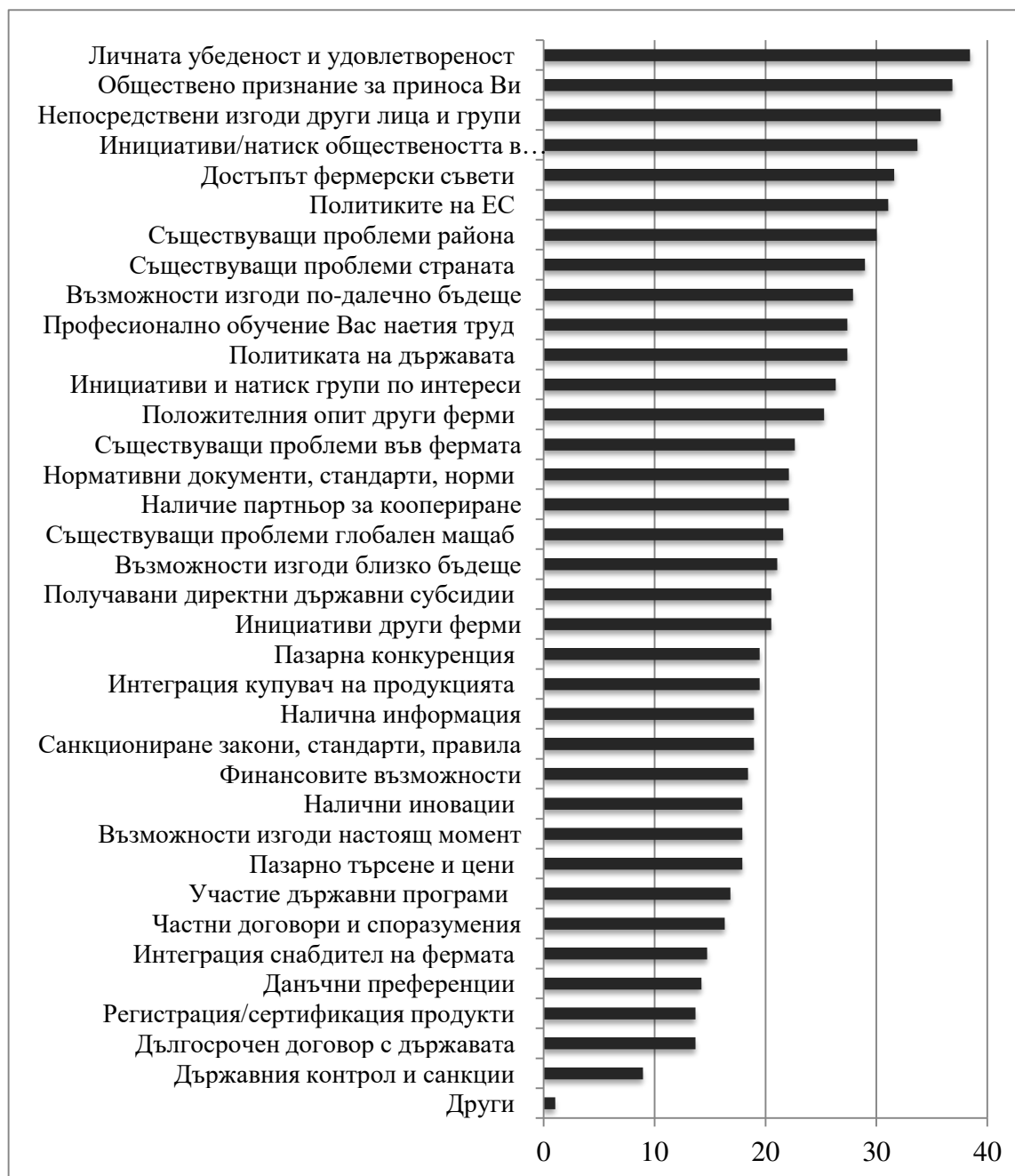
Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

Фигура 61. Фактори, които в най-голяма степен стимулират вашите действия за повишаване на икономическата устойчивост на фермата (процент)

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

Фигура 62. Фактори, които в най-голяма степен стимулират вашите действия за повишаване на социалната устойчивост на фермата (процент)

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

Същевременно, Инициативите и натискът на обществеността в района, Общественото признание за Вашия принос, Инициативите и натискът на групи по интереси, Непосредствени изгоди за други

лица и групи и Професионалното обучение на мениджъра и наетия труд са критични за най-малка част от стопанствата.

За най-голяма част от стопанствата факторите, които в най-голяма степен стимулират техните действия за повишаване на социалния аспект на устойчивост са: Личната убеденост и удовлетвореност, Общественото признание за приноса им, Непосредствени изгоди за други лица и групи, Инициативите и натискът на обществеността в района, Достъпът до фермерски съвети, Политиките на Европейския съюз, и Съществуващите проблеми и рискове в района (Фигура 62).

От друга страна, за най-малък брой от стопанствата значимите фактори за социалната им устойчивост са: Държавният контрол и санкции, Наличието на дългосрочен договор с държавата, Регистрация и сертификация за продукти, услуги и т.н., Данъчните преференции и Интеграцията със снабдителя на фермата.

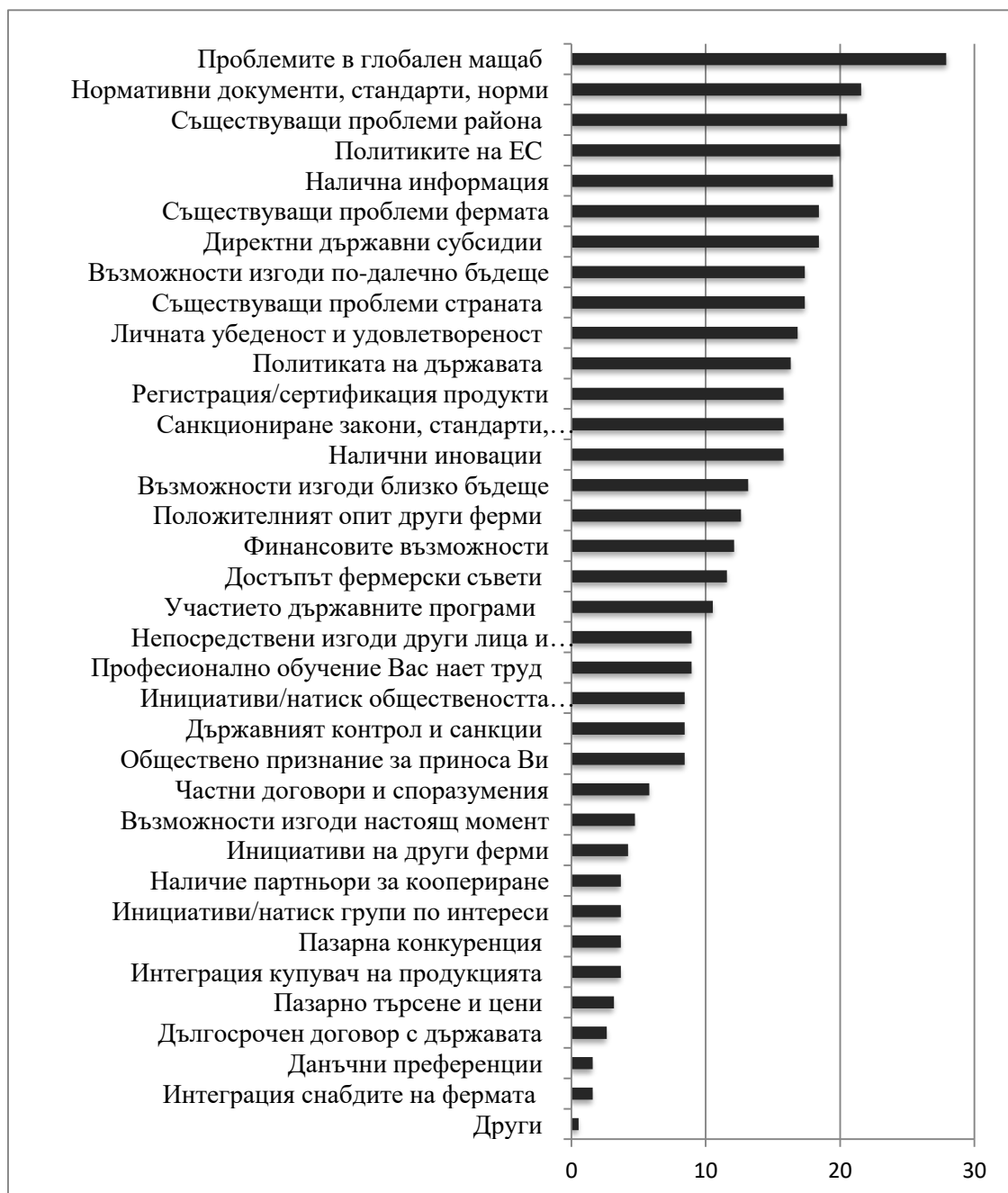
Факторите, които в най-голяма степен стимулират фермите за повишаване на екологическата им устойчивост са: Съществуващите проблеми и рискове в глобален мащаб, Нормативните документи, стандарти, норми и др., Съществуващите проблеми и рискове в района и Политиките на Европейския съюз (Фигура 55).

В същото време, важни фактори за еко-устойчивост за най-малко стопанства са: Интеграцията със снабдителя на фермата, Данъчните преференции, Наличието на дългосрочен договор с държавата, Пазарно търсене и цени, Интеграцията с купувача на продукцията, Пазарна конкуренция, Инициативите и натискът на групи по интереси, Наличието на партньори за коопериране, Инициативите на други ферми и Възможностите за изгоди в настоящия момент.

Всички тези специфични стимули за българските стопанства като цяло и от различен тип следва да се имат предвид при усъвършенстване на обществените политики и програми за устойчиво развитие.

Подкрепата с различните механизми и инструменти на държавната и Общата селскостопанска политика на Европейския съюз цели подобряване на многостранните аспекти на устойчивост на земеделските стопанства в страната.

Фигура 63. Фактори, които в най-голяма степен стимулират вашите действия за повишаване на екологическата устойчивост на фермата (процент)

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

Обществените политики, в сравнително неголяма степен, въздействат върху управленческата устойчивост на българските ферми.

Държавните и Европейски механизми на регулация и подкрепа, които в най-голяма степен повишават управленческата устойчивост на анкетираните стопанства са: Професионално обучение и съвети, Задължителни стандарти, норми, правила и ограничения, Модернизирани земеделските стопанства и Създаване организации на производители (Фигура 63).

От друга страна, въздействието върху управленческия аспект на устойчивост на най-малко стопанства е от Залесяване и възстановяване на горския потенциал, Плащания за природни ограничения непланински район, Плащания за Натура 2000 и Обновяване и развитие на населените места.

Многообразните механизми на обществена подкрепа в най-голяма степен подобряват икономическата устойчивост на земеделските стопанства в страната.

Инструментите, които въздействат върху икономическата устойчивост на най-голям дял от анкетираните ферми са: Директни субсидии на база единица площ, Националните доплащания за продукти, животни и др., Модернизирани земеделските стопанства, Зелени плащания и Подпомагане на полупазарни стопанства (Фигура 64).

В същото време, мерките Залесяване и възстановяване на горския потенциал, Обновяване и развитие на населените места, Насърчаване на туристическите дейности и Услуги за населението в селските райони оказват съществено въздействие върху икономическата устойчивост на сравнително малък брой ферми.

Въздействието на държавните и европейски политики върху социалната и екологическата устойчивост на българските стопанства е сравнително най-слабо.

Инструментите, които повишават социалната устойчивост на сравнително по-голяма част от стопанствата са: Стратегии за местно развитие, Услуги за населението в селските райони, Обновяване и развитие на населените места и Насърчаване на туристическите дейности. Същевременно, социалната устойчивост на най-малък брой ферми се подобрява от „еко-мерки“ като: Плащания за Натура 2000, Агроекологични плащания и Подпомагане за биологично земеделие.

Фигура 64. Инструменти на политиките, които в най-голяма степен повишават устойчивостта на стопанствата (процент)

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

За повишаване на екологическата устойчивост на стопанствата най-значими са: Зелени плащания, Подпомагане за биологично земеделие, Задължителни стандарти, норми, правила и ограничения и Агроекологични плащания.

От друга страна, обществените инструменти с най-малко въздействие върху еко-устойчивостта на българските ферми на съвременния етап са: Подкрепа за създаване и развитие на микропредприятия, Създаване организации на производители, Подпомагане на полупазарни стопанства, Разнообразяване към неземеделски дейности, Подпомагане на стопанства на млади фермери и Обновяване и развитие на населените места.

Съществува диференциация на въздействието на отделните инструменти на политиките върху устойчивостта на стопанствата от различен тип и месторазположение (Таблицы 6, 7, 8 и 9).

Механизмите и инструментите на националните и европейски политики, които в най-голяма степен оказват влияние за повишаване на устойчивостта на българските ферми са: Задължителни стандарти, норми, правила и ограничения по отношение на управленческата устойчивост на Големите по размер ферми и за екологическата устойчивост на стопанствата специализирани в Свине, птици и зайци; Директни субсидии на база единица площ за икономическата устойчивост на Едноличните търговци, Кооперациите, Търговските и др. дружества, стопанствата със сравнително Малък за отрасъла размер, стопанствата специализирани в Свине, птици и зайци, Смесено растениевъдство и Трайни насаждения, и тези разположени в Непланински райони с природни ограничения, Със земи в защитени зони и територии, в предимно Планински райони на страната, в Планински райони с природни ограничения, Югозападен и Южен централен район на страната; Националните доплащания за продукти, животни и др. по отношение на икономическата устойчивост на Търговско и др. дружества, фермите Предимно за самозадоволяване и тези специализирани в Тревопасни животни, в предимно Планински райони и Със земи в защитени зони и територии, и тези разположени в Северен централен и Югозападен район на страната; Зелените плащания за икономическата устойчивост на стопанствата, разположени в Планински райони и Със земи в защитени зони и територии и тези в Югозападен район на страната; Професионално обучение и съвети за Големите по размер стопанства; Модернизиране на земеделските стопанства по отношение на икономическата устойчивост на Едноличните търговци, Търговските и др. дружества, и специализирани в Смесено животновъдство и Смесено растениевъдство, и

разположените в Планински райони и в Северен централен и Южен централен район на страната; Подпомагане на полупазарни стопанства и Създаване на организации на производители за икономическа устойчивост на Стопанствата предимно за самозадоволяване; Плащания за природни ограничения за планински район за икономическа устойчивост на фермите, разположени в подобни райони.

Всички тези данни за реалното въздействие на отделните механизми и инструменти на обществена подкрепа върху различните аспекти на устойчивост на българските стопанства следва да се имат предвид при усъвършенстването на политиките и програмите за подпомагане в отрасъла и на фермите от различен тип и месторазположение.

Анализът на връзките на персоналните характеристики на мениджърите с равнищата на устойчивост на управляваните от тях стопанства, дава възможност за разработване на профил на мениджър на устойчива ферма в страната.

За анкетираните стопанства делът на мениджърите-мъже, чиито ферми са с „добра или висока устойчивост“ е значителен и по-голям от този на стопанствата с мениджъри-жени (Фигура 65). Високите значения при двата пола показва, че няма съществена разлика по отношение на устойчивото управление на стопанствата.

Съществува силна връзка и между възрастта на мениджъра и устойчивостта на стопанството, като най-висока е частта на стопанствата на мениджъри над 65 г. и млади фермери до 40 г. Сравнително по-малкият дял на мениджърите на възраст от 56 г. до 65 г., с добра или висока устойчивост на фермите показва, че тази категория или фокусират на чисто икономическата жизненост на стопанствата (стратегия на печелене или оцеляване), или не са заинтересовани от дългосрочната устойчивост (поради план за предстоящо преустановяване на дейността, липса на наследник готов да продължи бизнеса и т.н.).

Таблица 6. Инструменти на политиките, които в най-голяма степен повишават устойчивостта на стопанствата от различен юридически тип и размери (процент)

Инструменти политики	Аспект на устойчивост	Физически лица	Еднолични търговци	Кооперации	Търговски дружества	Полу-пазарни	Малки размери	Средни размери	Големи размери
Задължителни стандарти, норми, правила и ограничения	Управленческа	45.39	37.50	53.85	52.94	47.06	46.74	43.66	66.67
	Икономическа	34.87	62.50	53.85	47.06	29.41	34.78	43.66	55.56
	Социална	11.84	0.00	15.38	17.65	11.76	10.87	14.08	11.11
	Екологическа	27.63	37.50	15.38	29.41	5.88	32.61	25.35	33.33
Директни субсидии на база единица площ	Управленческа	19.08	12.50	46.15	17.65	5.88	19.57	25.35	22.22
	Икономическа	78.29	87.50	84.62	82.35	76.47	81.52	78.87	66.67
	Социална	16.45	12.50	30.77	29.41	17.65	15.22	25.35	0.00
	Екологическа	13.16	0.00	7.69	17.65	11.76	10.87	16.90	0.00
Национални доплащания за продукти, животни и др.	Управленческа	13.16	0.00	30.77	17.65	0.00	13.04	18.31	22.22
	Икономическа	63.16	50.00	69.23	82.35	76.47	67.39	59.15	66.67
	Социална	13.82	12.50	15.38	23.53	11.76	15.22	16.90	0.00
	Екологическа	12.50	0.00	0.00	11.76	11.76	11.96	11.27	0.00
Зелени плащания	Управленческа	11.18	0.00	38.46	11.76	5.88	13.04	14.08	11.11
	Икономическа	58.55	50.00	53.85	64.71	64.71	57.61	59.15	44.44
	Социална	13.82	12.50	15.38	11.76	11.76	15.22	14.08	0.00
	Екологическа	33.55	50.00	15.38	29.41	29.41	32.61	33.80	33.33
Професионално обучение и съвети	Управленческа	48.68	50.00	38.46	47.06	17.65	56.52	42.25	66.67
	Икономическа	34.21	37.50	61.54	58.82	58.82	30.43	46.48	22.22
	Социална	21.05	25.00	15.38	23.53	17.65	19.57	23.94	22.22
	Екологическа	15.13	25.00	7.69	17.65	11.76	16.30	15.49	11.11
Подпомагане на стопанства на млади фермери	Управленческа	20.39	0.00	0.00	11.76	5.88	18.48	16.90	22.22
	Икономическа	46.71	25.00	15.38	29.41	58.82	45.65	32.39	44.44
	Социална	17.76	0.00	30.77	5.88	5.88	16.30	22.54	0.00

	Екологическа	9.21	0.00	7.69	0.00	5.88	7.61	9.86	0.00
Модернизиране на земеделските стопанства	Управленческа	28.95	37.50	69.23	41.18	29.41	31.52	38.03	22.22
	Икономическа	58.55	87.50	61.54	76.47	70.59	61.96	59.15	66.67
	Социална	16.45	12.50	30.77	17.65	11.76	15.22	23.94	0.00
	Екологическа	12.50	37.50	7.69	17.65	11.76	11.96	16.90	11.11
Добавяне стойност на земеделски и горски продукти	Управленческа	13.16	12.50	15.38	17.65	11.76	16.30	12.68	0.00
	Икономическа	38.82	12.50	30.77	41.18	47.06	38.04	33.80	44.44
	Социална	14.47	0.00	7.69	11.76	11.76	14.13	12.68	11.11
	Екологическа	8.55	25.00	7.69	11.76	5.88	8.70	12.68	0.00
Подпомагане на полупазарни стопанства	Управленческа	23.68	25.00	7.69	17.65	11.76	29.35	15.49	22.22
	Икономическа	57.24	37.50	23.08	23.53	76.47	68.48	29.58	0.00
	Социална	20.39	12.50	15.38	11.76	17.65	22.83	16.90	0.00
	Екологическа	7.24	0.00	0.00	5.88	11.76	7.61	2.82	11.11
Създаване организации на производители	Управленческа	25.00	12.50	30.77	35.29	23.53	30.43	22.54	11.11
	Икономическа	39.47	37.50	30.77	58.82	70.59	38.04	40.85	11.11
	Социална	21.71	12.50	7.69	29.41	23.53	20.65	22.54	11.11
	Екологическа	5.26	0.00	7.69	11.76	17.65	3.26	7.04	0.00
Плащания за природни ограничения планински район	Управленческа	10.53	0.00	7.69	11.76	17.65	9.78	8.45	11.11
	Икономическа	40.13	12.50	30.77	35.29	52.94	38.04	35.21	33.33
	Социална	14.47	0.00	7.69	11.76	23.53	10.87	14.08	11.11
	Екологическа	21.05	0.00	7.69	17.65	17.65	21.74	16.90	11.11
Плащания за природни ограничения непланински район	Управленческа	7.24	0.00	7.69	11.76	11.76	8.70	4.23	11.11
	Икономическа	32.89	12.50	23.08	23.53	52.94	31.52	26.76	11.11
	Социална	11.18	0.00	7.69	11.76	23.53	9.78	9.86	0.00
	Екологическа	17.11	12.50	0.00	17.65	17.65	18.48	14.08	0.00
Плащания за	Управленческа	7.24	12.50	7.69	11.76	5.88	7.61	7.04	22.22

Натура 2000	Икономическа	36.84	12.50	23.08	35.29	52.94	32.61	36.62	11.11
	Социална	9.21	0.00	0.00	5.88	11.76	10.87	4.23	0.00
	Екологическа	25.00	0.00	7.69	23.53	41.18	25.00	18.31	0.00
Агроекологичн и плащания	Управленческа	8.55	25.00	7.69	17.65	5.88	11.96	8.45	11.11
	Икономическа	44.74	50.00	38.46	52.94	52.94	44.57	46.48	33.33
	Социална	7.89	12.50	7.69	11.76	5.88	9.78	8.45	0.00
Подпомагане за биологично земеделие	Екологическа	25.00	50.00	15.38	35.29	29.41	29.35	23.94	11.11
	Управленческа	7.89	12.50	7.69	17.65	0.00	10.87	8.45	11.11
	Икономическа	40.13	12.50	7.69	41.18	41.18	38.04	35.21	33.33
Залесяване и възстановяване на горския потенциал	Социална	9.21	0.00	7.69	11.76	11.76	7.61	11.27	0.00
	Екологическа	33.55	37.50	15.38	29.41	35.29	36.96	25.35	33.33
	Управленческа	4.61	12.50	0.00	17.65	5.88	6.52	4.23	11.11
Разнообразяван е към неземеделски дейности	Икономическа	17.11	0.00	7.69	17.65	35.29	16.30	12.68	0.00
	Социална	12.50	12.50	7.69	5.88	11.76	11.96	12.68	0.00
	Екологическа	25.00	25.00	15.38	23.53	35.29	27.17	21.13	0.00
Подкрепа за създаване и развитие на микропредприя тия	Управленческа	9.87	25.00	0.00	17.65	11.76	10.87	9.86	11.11
	Икономическа	30.92	12.50	23.08	29.41	47.06	33.70	22.54	11.11
	Социална	25.66	25.00	15.38	23.53	29.41	23.91	28.17	0.00
Насърчаване на туристическите дейности	Екологическа	6.58	0.00	15.38	11.76	0.00	8.70	8.45	0.00
	Управленческа	13.16	12.50	23.08	23.53	23.53	11.96	14.08	33.33
	Икономическа	32.89	25.00	23.08	41.18	52.94	33.70	28.17	22.22
Насърчаване на туристическите дейности	Социална	23.03	12.50	15.38	23.53	11.76	27.17	21.13	0.00
	Екологическа	4.61	0.00	15.38	5.88	0.00	5.43	7.04	0.00
	Управленческа	11.18	0.00	7.69	23.53	5.88	11.96	11.27	22.22
Насърчаване на туристическите дейности	Икономическа	27.63	12.50	15.38	41.18	41.18	31.52	19.72	22.22
	Социална	30.26	12.50	30.77	11.76	35.29	28.26	26.76	22.22
	Екологическа	15.13	12.50	7.69	0.00	11.76	14.13	12.68	11.11

Услуги за населението в селските райони	Управленческа	11.18	12.50	15.38	17.65	11.76	10.87	12.68	22.22
	Икономическа	28.29	12.50	38.46	23.53	47.06	28.26	25.35	11.11
	Социална	33.55	12.50	38.46	35.29	29.41	35.87	32.39	22.22
	Екологическа	11.18	12.50	7.69	5.88	5.88	13.04	9.86	0.00
Обновяване и развитие на населените места	Управленческа	5.26	12.50	15.38	23.53	5.88	6.52	9.86	11.11
	Икономическа	25.66	12.50	23.08	35.29	47.06	27.17	22.54	0.00
	Социална	32.89	25.00	30.77	35.29	35.29	34.78	32.39	11.11
	Екологическа	7.89	0.00	7.69	11.76	5.88	10.87	5.63	0.00
Стратегии за местно развитие	Управленческа	12.50	25.00	30.77	17.65	23.53	14.13	14.08	11.11
	Икономическа	30.26	25.00	30.77	47.06	29.41	35.87	28.17	22.22
	Социална	35.53	37.50	38.46	35.29	35.29	38.04	36.62	11.11
	Екологическа	11.84	12.50	0.00	11.76	17.65	11.96	9.86	0.00

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

Таблица 7. Инструменти на политиките, които в най-голяма степен повишават устойчивостта на стопанствата с различна специализация (процент)

Инструменти на политиките	Аспект на устойчивост	Полски култ.	Зеленчуци, цветя, гъби	Трайни насаждения	Тревопасни животни	Свине, птици, зайци	Растениевъд но-животно-въдни	Смесени растени евъдн	Смесени животно въдни
Задължителни стандарти, норми, правила и ограничения	Управленческа	40.63	24.00	39.02	43.33	50.00	16.00	59.26	42.86
	Икономическа	31.25	19.00	41.46	43.33	50.00	9.00	40.74	14.29
	Социална	9.38	8.00	12.20	3.33	50.00	5.00	14.81	0.00
	Екологическа	18.75	14.00	24.39	20.00	100.00	13.00	29.63	14.29
Директни субсидии на база единица площ	Управленческа	40.63	12.00	7.32	16.67	0.00	4.00	22.22	28.57
	Икономическа	75.00	31.00	87.80	66.67	100.00	25.00	88.89	57.14
	Социална	28.13	12.00	12.20	6.67	0.00	5.00	25.93	0.00
	Екологическа	9.38	6.00	12.20	3.33	0.00	6.00	22.22	0.00
Национални доплащания за продукти, животни и др.	Управленческа	18.75	10.00	9.76	16.67	0.00	3.00	14.81	0.00
	Икономическа	56.25	23.00	56.10	80.00	50.00	24.00	66.67	57.14
	Социална	15.63	12.00	12.20	6.67	0.00	5.00	14.81	0.00
	Екологическа	6.25	10.00	12.20	6.67	0.00	3.00	14.81	0.00
Зелени плащания	Управленческа	21.88	8.00	12.20	6.67	0.0	3.00	11.11	0.00
	Икономическа	50.00	22.00	63.41	50.00	0.00	17.00	74.07	57.14
	Социална	9.38	8.00	9.76	6.67	0.00	5.00	29.63	0.00
	Екологическа	18.75	22.00	34.15	23.33	50.00	10.00	44.44	0.00
Професионално обучение и съвети	Управленческа	37.50	21.00	51.22	43.33	0.00	17.00	55.56	28.57
	Икономическа	56.25	12.00	36.59	26.67	0.00	9.00	48.15	42.86
	Социална	15.63	8.00	21.95	13.33	0.00	6.00	37.04	14.29
	Екологическа	6.25	6.00	9.76	10.00	0.00	7.00	25.93	28.57

	Управленческа	9.38	21.00	19.51	16.67	0.00	1.00	14.81	14.29
	Икономическа	28.13	20.00	51.22	43.33	0.00	9.00	44.44	57.14
	Социална	25.00	8.00	17.07	6.67	0.00	2.00	25.93	14.29
	Екологическа	6.25	4.00	7.32	10.00	0.00	0.00	14.81	14.29
Подпомагане на стопанства на млади фермери	Управленческа	53.13	17.00	17.07	26.67	0.00	9.00	37.04	14.29
	Икономическа	56.25	26.00	68.29	50.00	0.00	18.00	70.37	71.43
	Социална	18.75	6.00	14.63	16.67	0.00	4.00	25.93	14.29
	Екологическа	3.13	0.00	12.20	16.67	0.00	5.00	25.93	14.29
Модернизирателни на земеделските стопанства	Управленческа	12.50	8.00	14.63	3.33	0.00	5.00	18.52	0.00
	Икономическа	40.63	14.00	34.15	36.67	0.00	9.00	48.15	57.14
	Социална	9.38	10.00	17.07	0.00	0.00	2.00	18.52	28.57
	Екологическа	6.25	2.00	9.76	10.00	0.00	3.00	14.81	0.00
Добавяне стойност на земеделски и горски продукти	Управленческа	15.63	18.00	17.07	13.33	0.00	7.00	25.93	42.86
	Икономическа	50.00	24.00	53.66	46.67	50.00	12.00	62.96	42.86
	Социална	12.50	12.00	21.95	16.67	0.00	3.00	25.93	14.29
	Екологическа	0.00	2.00	9.76	3.33	0.00	2.00	7.41	28.57
Подпомагане на полупазарни стопанства	Управленческа	21.88	16.00	19.51	26.67	0.00	8.00	40.74	14.29
	Икономическа	50.00	14.00	46.34	26.67	0.00	10.00	44.44	42.86
	Социална	18.75	14.00	24.39	6.67	0.00	5.00	29.63	14.29
	Екологическа	9.38	2.00	4.88	3.33	0.00	1.00	11.11	0.00
Създаване организации на производители	Управленческа	3.13	4.00	9.76	3.33	0.00	4.00	22.22	0.00
	Икономическа	34.38	10.00	48.78	40.00	0.00	10.00	44.44	42.86
	Социална	12.50	6.00	14.63	6.67	0.00	1.00	25.93	14.29
	Екологическа	15.63	10.00	17.07	16.67	50.00	9.00	11.11	28.57
Плащания за природни ограничения	Управленческа	3.13	2.00	4.88	10.00	0.00	3.00	14.81	0.00
	Икономическа	21.88	10.00	36.59	36.67	0.00	7.00	40.74	28.57
	Социална	12.50	6.00	14.63	3.33	0.00	1.00	14.81	0.00

планински район	Екологическа	18.75	10.00	12.20	16.67	0.00	7.00	0.00	28.57
Плащания за природни ограничения непланински район	Управленческа	3.13	6.00	2.44	10.00	0.00	3.00	11.11	14.29
	Икономическа	28.13	16.00	36.59	33.33	0.00	10.00	40.74	28.57
	Социална	3.13	6.00	12.20	3.33	0.00	0.00	11.11	14.29
Плащания за Натура 2000	Екологическа	25.00	14.00	14.63	20.00	0.00	9.00	22.22	28.57
	Управленческа	6.25	8.00	7.32	3.33	0.00	4.00	18.52	0.00
	Икономическа	43.75	12.00	53.66	40.00	0.00	15.00	40.74	57.14
	Социална	6.25	2.00	9.76	3.33	0.00	0.00	22.22	14.29
Агроекологични плащания	Екологическа	25.00	10.00	29.27	16.67	0.00	8.00	33.33	28.57
	Управленческа	6.25	4.00	14.63	0.00	0.00	2.00	18.52	0.00
	Икономическа	25.00	12.00	51.22	36.67	0.00	6.00	44.44	57.14
	Социална	9.38	2.00	14.63	0.00	0.00	1.00	18.52	14.29
Подпомагане за биологично земеделие	Екологическа	21.88	14.00	36.59	23.33	0.00	10.00	37.04	57.14
	Управленческа	3.13	4.00	2.44	6.67	0.00	1.00	14.81	0.00
	Икономическа	12.50	6.00	21.95	16.67	0.00	3.00	11.11	28.57
	Социална	9.38	8.00	12.20	13.33	0.00	2.00	11.11	14.29
Залесяване и възстановяване на горския потенциал	Екологическа	18.75	12.00	26.83	16.67	0.00	9.00	29.63	28.57
	Управленческа	3.13	4.00	7.32	3.33	0.00	6.00	22.22	0.00
	Икономическа	34.38	14.00	34.15	20.00	0.00	7.00	33.33	42.86
	Социална	21.88	12.00	21.95	26.67	0.00	6.00	37.04	14.29
Разнообразяване към неземеделски дейности	Екологическа	6.25	2.00	4.88	6.67	0.00	2.00	14.81	14.29
	Управленческа	18.75	8.00	4.88	6.67	0.00	6.00	22.22	28.57
	Икономическа	34.38	20.00	31.71	23.33	0.00	10.00	29.63	57.14
	Социална	28.13	14.00	17.07	20.00	0.00	5.00	25.93	14.29
Подкрепа за	Екологическа	3.13	4.00	4.88	0.00	0.00	2.00	7.41	14.29
Подкрепа за	Управленческа	6.25	6.00	4.88	10.00	0.00	8.00	18.52	0.00

създаване и развитие на микропредприятия	Икономическа	18.75	12.00	31.71	20.00	50.00	10.00	29.63	28.57
	Социална	28.13	14.00	17.07	30.00	50.00	9.00	33.33	42.86
	Екологическа	9.38	6.00	17.07	10.00	0.00	4.00	18.52	28.57
Насърчаване на туристическите дейности	Управленческа	9.38	8.00	7.32	6.67	0.00	5.00	22.22	14.29
	Икономическа	34.38	14.00	26.83	23.33	50.00	6.00	29.63	28.57
	Социална	34.38	14.00	31.71	26.67	50.00	10.00	40.74	42.86
Услуги за населението в селските райони	Екологическа	12.50	6.00	9.76	3.33	0.00	4.00	18.52	14.29
	Управленческа	12.50	4.00	4.88	0.00	0.00	2.00	18.52	0.00
	Икономическа	28.13	16.00	26.83	16.67	0.00	7.00	22.22	28.57
	Социална	37.50	18.00	26.83	26.67	0.00	9.00	37.04	42.86
Обновяване и развитие на населените места	Екологическа	6.25	2.00	7.32	10.00	0.00	2.00	14.81	14.29
	Управленческа	25.00	10.00	4.88	3.33	0.00	4.00	25.93	0.00
	Икономическа	28.13	14.00	31.71	23.33	0.00	10.00	40.74	42.86
	Социална	37.50	18.00	34.15	30.00	0.00	11.00	37.04	42.86
	Екологическа	0.00	8.00	9.76	6.67	0.00	5.00	25.93	0.00

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

Таблица 8. Инструменти на политиките, които в най-голяма степен повишават устойчивостта на стопанствата разположени в различен тип екосистеми (процент)

Инструменти на политиките	Аспект на устойчивост	Равнинен район	Равнинно-планински	Планински	Защитени зони и територии	Планински природни ограничения	Непланински природни ограничения
Задължителни стандарти, норми, правила и ограничения	Управленческа	44.12	50.00	46.15	30.77	42.31	25.00
	Икономическа	32.35	47.62	50.00	38.46	42.31	25.00
	Социална	8.82	7.14	34.62	15.38	19.23	0.00
	Екологическа	26.47	26.19	38.46	38.46	46.15	25.00
Директни субсидии на база единица площ	Управленческа	19.61	23.81	15.38	7.69	19.23	25.00
	Икономическа	74.51	80.95	92.31	100.00	88.46	100.00
	Социална	15.69	16.67	38.46	15.38	19.23	0.00
	Екологическа	9.80	7.14	30.77	15.38	19.23	25.00
Национални доплащания за продукти, животни и др.	Управленческа	12.75	9.52	11.54	7.69	19.23	25.00
	Икономическа	60.78	66.67	88.46	76.92	65.38	50.00
	Социална	10.78	16.67	30.77	7.69	15.38	0.00
	Екологическа	6.86	11.90	26.92	7.69	11.54	25.00
Зелени плащания	Управленческа	12.75	14.29	7.69	0.00	11.54	50.00
	Икономическа	55.88	52.38	69.23	69.23	65.38	50.00
	Социална	9.80	11.90	30.77	23.08	23.08	0.00
	Екологическа	25.49	38.10	57.69	30.77	34.62	50.00
Професионално обучение и съвети	Управленческа	48.04	50.00	50.00	61.54	42.31	50.00
	Икономическа	35.29	40.48	53.85	46.15	42.31	25.00
	Социална	18.63	14.29	42.31	23.08	30.77	0.00
	Екологическа	10.78	16.67	34.62	23.08	30.77	0.00
Подпомагане на	Управленческа	17.65	14.29	19.23	23.08	19.23	0.00

стопанства на млади фермери	Икономическа	41.18	35.71	57.69	30.77	38.46	25.00
	Социална	11.76	16.67	38.46	23.08	11.54	50.00
	Екологическа	4.90	9.52	19.23	15.38	11.54	0.00
Модернизиране на земеделските стопанства	Управленческа	32.35	38.10	26.92	38.46	30.77	75.00
	Икономическа	60.78	64.29	76.92	69.23	46.15	25.00
	Социална	13.73	14.29	46.15	23.08	19.23	0.00
Добавяне стойност на земеделски и горски продукти	Екологическа	6.86	19.05	30.77	23.08	23.08	0.00
	Управленческа	10.78	9.52	15.38	15.38	26.92	25.00
	Икономическа	32.35	40.48	57.69	30.77	30.77	25.00
Подпомагане на полупазарни стопанства	Социална	10.78	14.29	19.23	7.69	15.38	0.00
	Екологическа	7.84	9.52	23.08	7.69	11.54	0.00
	Управленческа	14.71	28.57	23.08	23.08	42.31	25.00
Създаване организации на производители	Икономическа	48.04	50.00	61.54	30.77	46.15	25.00
	Социална	16.67	14.29	34.62	7.69	19.23	25.00
	Екологическа	0.98	7.14	15.38	7.69	15.38	25.00
Плащания за природни ограничения планински район	Управленческа	20.59	33.33	30.77	23.08	26.92	25.00
	Икономическа	39.22	40.48	61.54	38.46	30.77	25.00
	Социална	21.57	16.67	26.92	23.08	26.92	0.00
Плащания за природни ограничения непланински	Екологическа	3.92	4.76	15.38	7.69	7.69	0.00
	Управленческа	5.88	11.90	15.38	7.69	23.08	0.00
	Икономическа	25.49	33.33	65.38	69.23	73.08	50.00
Плащания за природни ограничения непланински	Социална	6.86	11.90	34.62	15.38	26.92	0.00
	Екологическа	15.69	9.52	50.00	23.08	26.92	25.00
	Управленческа	3.92	9.52	7.69	0.00	11.54	0.00
Плащания за природни ограничения непланински	Икономическа	25.49	28.57	50.00	15.38	26.92	50.00
	Социална	6.86	9.52	19.23	7.69	15.38	0.00
	Екологическа	4.71	9.52	30.77	7.69	11.54	25.00

район							
Плащания за Натура 2000	Управленческа	6.86	2.38	3.85	7.69	19.23	0.00
	Икономическа	32.35	23.81	53.85	61.54	42.31	50.00
	Социална	6.86	7.14	11.54	7.69	7.69	0.00
	Екологическа	21.57	14.29	46.15	30.77	15.38	25.00
Агроекологичн и плащания	Управленческа	5.88	16.67	3.85	7.69	19.23	0.00
	Икономическа	41.18	52.38	57.69	61.54	46.15	50.00
	Социална	5.88	9.52	15.38	15.38	11.54	0.00
	Екологическа	23.53	21.43	53.85	30.77	19.23	25.00
Подпомагане за биологично земеделие	Управленческа	5.88	9.52	7.69	7.69	19.23	0.00
	Икономическа	33.33	38.10	53.85	38.46	38.46	25.00
	Социална	6.86	11.90	7.69	15.38	15.38	0.00
	Екологическа	26.47	38.10	57.69	38.46	30.77	25.00
Залесяване и възстановяване на горския потенциал	Управленческа	3.92	9.52	3.85	0.00	11.54	0.00
	Икономическа	14.71	14.29	23.08	0.00	15.38	0.00
	Социална	9.80	9.52	15.38	0.00	11.54	0.00
	Екологическа	21.57	23.81	38.46	15.38	19.23	25.00
Разнообразяван е към неземеделски дейности	Управленческа	5.88	14.29	15.38	15.38	26.92	0.00
	Икономическа	25.49	28.57	42.31	15.38	26.92	25.00
	Социална	21.57	23.81	34.62	23.08	26.92	25.00
	Екологическа	3.92	9.52	11.54	23.08	7.69	0.00
Подкрепа за създаване и развитие на микропредприя тия	Управленческа	12.75	19.05	15.38	15.38	19.23	25.00
	Икономическа	24.51	38.10	57.69	15.38	30.77	25.00
	Социална	19.61	21.43	26.92	7.69	19.23	25.00
	Екологическа	2.94	9.52	3.85	7.69	0.00	0.00
Насърчаване на туристическите	Управленческа	9.80	11.90	15.38	15.38	19.23	0.00
	Икономическа	23.53	19.05	53.85	23.08	42.31	25.00

дейности	Социална	21.57	28.57	50.00	23.08	34.62	50.00
	Екологическа	9.80	9.52	26.92	30.77	19.23	0.00
Услуги за населението в селските райони	Управленческа	10.78	14.29	15.38	15.38	11.54	0.00
	Икономическа	23.53	26.19	46.15	23.08	38.46	50.00
	Социална	28.43	33.33	57.69	23.08	23.08	25.00
	Екологическа	8.82	7.14	15.38	15.38	11.54	0.00
Обновяване и развитие на населените места	Управленческа	6.86	11.90	7.69	0.00	7.69	25.00
	Икономическа	23.53	23.81	34.62	15.38	30.77	25.00
	Социална	30.39	33.33	46.15	23.08	19.23	25.00
	Екологическа	5.88	9.52	11.54	0.00	7.69	0.00
Стратегии за местно развитие	Управленческа	13.73	19.05	15.38	7.69	15.38	0.00
	Икономическа	25.4	38.10	42.31	46.15	34.62	25.00
	Социална	32.35	40.48	50.00	30.77	23.08	50.00
	Екологическа	6.86	11.90	23.08	15.38	19.23	0.00

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

Таблица 9. Инструменти на политиките, които в най-голяма степен повишават устойчивостта на стопанствата разположени в различни райони на страната (процент)

Инструменти на политиките	Аспект на устойчивост	Северо-западен	Северен централен	Северо-източен	Юго-западен	Южен централен	Юго-източен
Задължителни стандарти, норми, правила и ограничения	Управленческа	26.67	51.28	58.06	44.00	52.63	40.74
	Икономическа	50.00	38.46	35.48	48.00	34.21	25.93
	Социална	20.00	17.95	9.68	20.00	0.00	7.41
	Екологическа	26.67	30.77	25.81	16.00	18.42	48.15
Директни субсидии на база единица площ	Управленческа	6.67	28.21	22.58	20.00	23.68	18.52
	Икономическа	76.67	79.49	70.97	88.00	84.21	77.78
	Социална	26.67	20.51	19.35	28.00	7.89	11.11
	Екологическа	16.67	20.51	3.23	16.00	7.89	11.11
Национални доплащания за продукти, животни и др.	Управленческа	3.33	23.08	9.68	20.00	15.79	11.11
	Икономическа	50.00	74.36	70.97	72.00	55.26	66.67
	Социална	20.00	23.08	9.68	24.00	5.26	7.41
	Екологическа	13.33	20.51	6.45	16.00	5.26	3.70
Зелени плащания	Управленческа	0.00	23.08	19.3	8.00	10.53	11.11
	Икономическа	60.00	61.54	45.16	68.00	60.53	55.56
	Социална	23.33	12.82	12.90	28.00	5.26	3.70
	Екологическа	36.67	46.15	9.68	40.00	21.05	44.44
Професионално обучение и съвети	Управленческа	60.00	46.15	41.94	44.00	44.74	51.85
	Икономическа	36.67	43.59	51.61	48.00	34.21	14.81
	Социална	23.33	20.51	25.81	32.00	15.79	11.11
	Екологическа	23.33	23.08	12.90	16.00	7.89	7.41
Подпомагане на стопанства на	Управленческа	13.33	25.64	16.13	16.00	15.79	14.81
	Икономическа	36.67	53.85	32.26	36.00	47.37	40.74

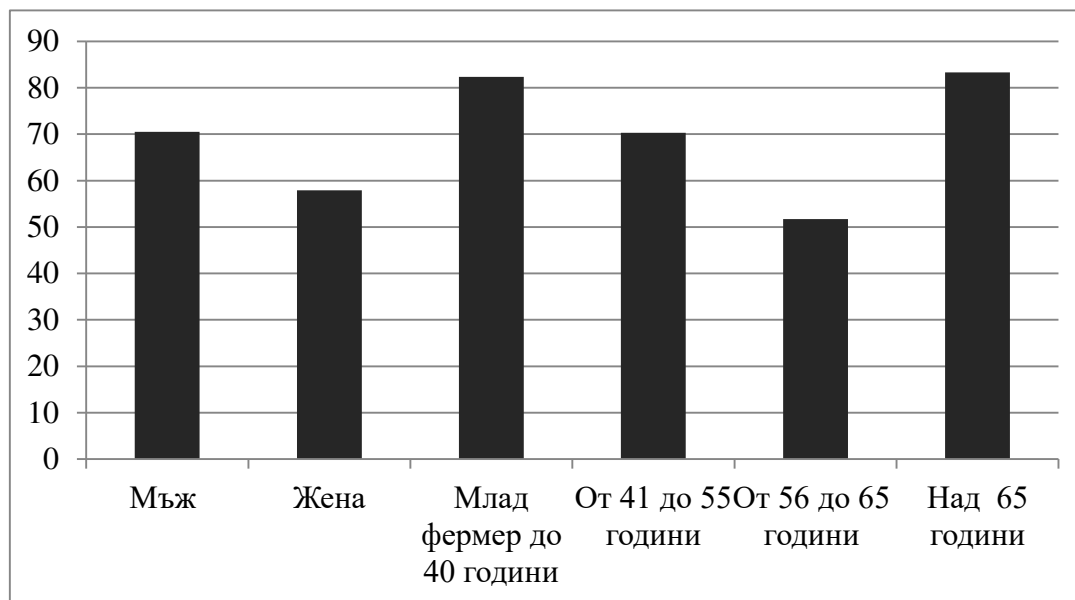
млади фермери	Социална	23.33	15.38	16.13	28.00	13.16	7.41
	Екологическа	6.67	10.26	9.68	16.00	2.63	3.70
Модернизирани на земеделските стопанства	Управленческа	40.00	35.90	41.94	28.00	28.95	22.22
	Икономическа	50.00	76.92	38.71	64.00	71.05	62.96
	Социална	16.67	17.95	16.13	44.00	5.26	11.11
	Екологическа	20.00	10.26	6.45	24.00	7.89	18.52
Добавяне стойност на земеделски и горски продукти	Управленческа	16.67	10.26	6.45	16.00	23.68	7.41
	Икономическа	30.00	46.15	19.35	44.00	47.37	33.33
	Социална	13.33	20.51	12.90	16.00	10.53	3.70
	Екологическа	16.67	7.69	6.45	16.00	2.63	11.11
Подпомагане на полупазарни стопанства	Управленческа	6.67	23.08	22.58	32.00	28.95	18.52
	Икономическа	36.67	51.28	48.39	60.00	52.63	59.26
	Социална	26.67	17.95	22.58	32.00	13.16	3.70
	Екологическа	0.00	10.26	6.45	16.00	5.26	0.00
Създаване организации на производители	Управленческа	20.00	30.77	16.13	32.00	26.32	29.63
	Икономическа	40.00	53.85	29.03	40.00	47.37	25.93
	Социална	20.00	41.03	16.13	24.00	10.53	11.11
	Екологическа	10.00	5.13	6.45	12.00	2.63	0.00
Плащания за природни ограничения планински район	Управленческа	10.00	15.38	0.00	8.00	13.16	11.11
	Икономическа	30.00	35.90	32.26	64.00	31.58	40.74
	Социална	10.00	12.82	12.90	32.00	13.16	0.00
	Екологическа	20.00	20.51	16.13	28.00	21.05	7.41
Плащания за природни ограничения непланински район	Управленческа	0.00	15.38	6.45	4.00	10.53	3.70
	Икономическа	23.33	30.77	29.03	40.00	31.58	29.63
	Социална	3.33	12.82	12.90	28.00	7.89	0.00
	Екологическа	10.00	20.51	16.13	20.00	18.42	7.41
Плащания за	Управленческа	3.33	10.26	6.45	12.00	10.53	3.70

Натура 2000	Икономическа	30.00	43.59	32.26	48.00	26.32	29.63
	Социална	6.67	12.82	9.68	4.00	10.53	0.00
	Екологическа	13.33	28.21	25.81	36.00	21.05	11.11
Агроекологични плащания	Управленческа	13.33	10.26	6.45	12.00	7.89	11.11
	Икономическа	53.33	56.41	51.61	40.00	26.32	44.44
	Социална	16.67	10.26	9.68	4.00	7.89	0.00
Подпомагане за биологично земеделие	Екологическа	30.00	30.77	19.35	28.00	26.32	22.22
	Управленческа	6.67	7.69	6.45	16.00	10.53	7.41
	Икономическа	40.00	46.15	29.03	44.00	23.68	40.74
Залесяване и възстановяване на горския потенциал	Социална	10.00	15.38	9.68	0.00	10.53	3.70
	Екологическа	26.67	41.03	25.81	36.00	28.95	33.33
	Управленческа	6.67	0.00	3.23	8.00	15.79	0.00
	Икономическа	13.33	28.21	16.13	20.00	5.26	11.11
Разнообразяване към неземеделски дейности	Социална	13.33	17.95	9.68	16.00	7.89	3.70
	Екологическа	16.67	35.90	12.90	28.00	28.95	18.52
	Управленческа	13.33	7.69	3.23	12.00	18.42	7.41
	Икономическа	16.67	41.03	19.35	28.00	39.47	25.93
Подкрепа за създаване и развитие на микропредприятия	Социална	20.00	35.90	19.35	32.00	18.42	22.22
	Екологическа	10.00	12.82	6.45	8.00	5.26	0.00
	Управленческа	6.67	23.08	16.13	16.00	15.79	7.41
	Икономическа	20.00	35.90	25.81	44.00	44.74	22.22
Насърчаване на туристическите дейности	Социална	16.67	35.90	16.13	28.00	18.42	14.81
	Екологическа	3.33	10.26	6.45	4.00	5.26	0.00
	Управленческа	3.33	15.38	9.68	12.00	18.42	7.41
	Икономическа	26.67	33.33	16.13	32.00	31.58	22.22
Насърчаване на туристическите дейности	Социална	23.33	33.33	29.03	36.00	28.95	14.81
	Екологическа	16.67	17.95	6.45	24.00	7.89	7.41

Услуги за населението в селските райони	Управленческа	10.00	12.82	12.90	16.00	18.42	0.00
	Икономическа	26.67	33.33	32.26	40.00	23.68	11.11
	Социална	23.33	43.59	32.26	36.00	39.47	18.52
	Екологическа	10.00	12.82	12.90	16.00	5.26	7.41
Обновяване и развитие на населените места	Управленческа	6.67	10.26	6.45	8.00	13.16	0.00
	Икономическа	20.00	30.77	25.81	32.00	31.58	11.11
	Социална	20.00	48.72	32.26	36.00	34.21	18.52
	Екологическа	10.00	7.69	9.68	12.00	5.26	3.70
Стратегии за местно развитие	Управленческа	16.67	15.38	6.45	12.00	26.32	7.41
	Икономическа	26.67	38.46	25.81	40.00	28.95	29.63
	Социална	33.33	48.72	32.26	36.00	36.84	22.22
	Екологическа	13.33	20.51	0.00	20.00	5.26	7.41

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016

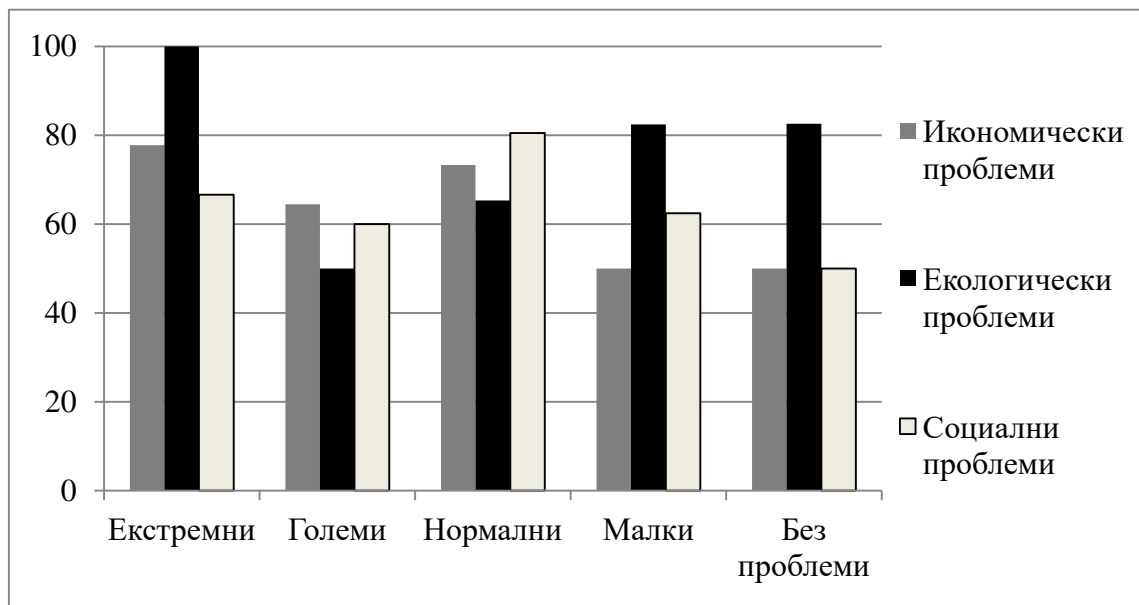
Фигура 65. Дял на фермите с добра и висока устойчивост в зависимост от пола и възрастта на мениджъра на стопанството (процент)

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

Оценката на връзката между устойчивостта на стопанствата и характера на проблемите в района, в който е разположена фермата, показва, че тя не е значима. При анкетиранияте стопанства не съществуват значителни различия в дела на фермите с добра или висока устойчивост в райони с различни социални, икономически и екологически проблеми (Фигура 66). Следователно, равнищата на устойчивост на стопанствата зависи, преди всичко, от управленческите качества и стратегията на мениджърите, а така също и от други важни външни фактори (политики и др.), а в по-малка степен от специфичните социално-икономически и екологически предизвикателства на района.

Фигура 66. Дял на фермите с добра и висока устойчивост, чиито стопанства са разположени в райони с разнотипни социално-икономически и екологически проблеми (процент)

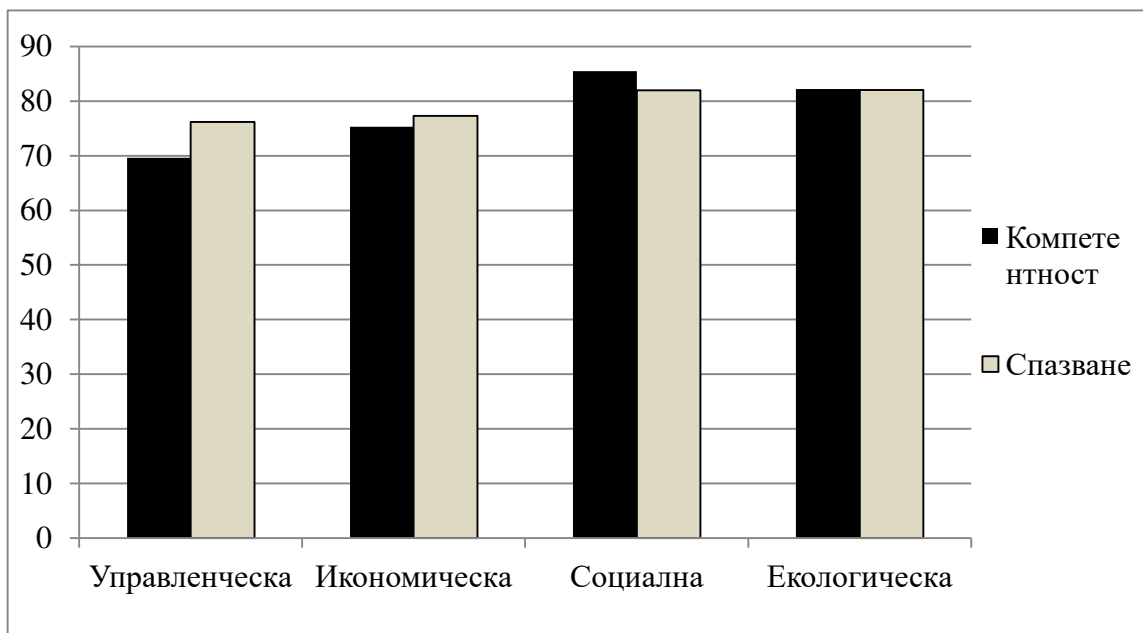

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

Установени са силни връзки между равнищата на компетентност и на спазване на принципите на управленческа, икономическа, социална и екологическа устойчивост и нивата на устойчивост на стопанствата. За всички аспекти на устойчивостта е изключително висок дялът на фермите с добра или висока устойчивост, които знаят и прилагат добре или много добре принципите на устойчивото земеделие (Фигура 67). Следователно, повишаването на компетентността, културата и практиката на устойчивото фермерство е важен фактор за подобряване на устойчивостта на стопанствата.

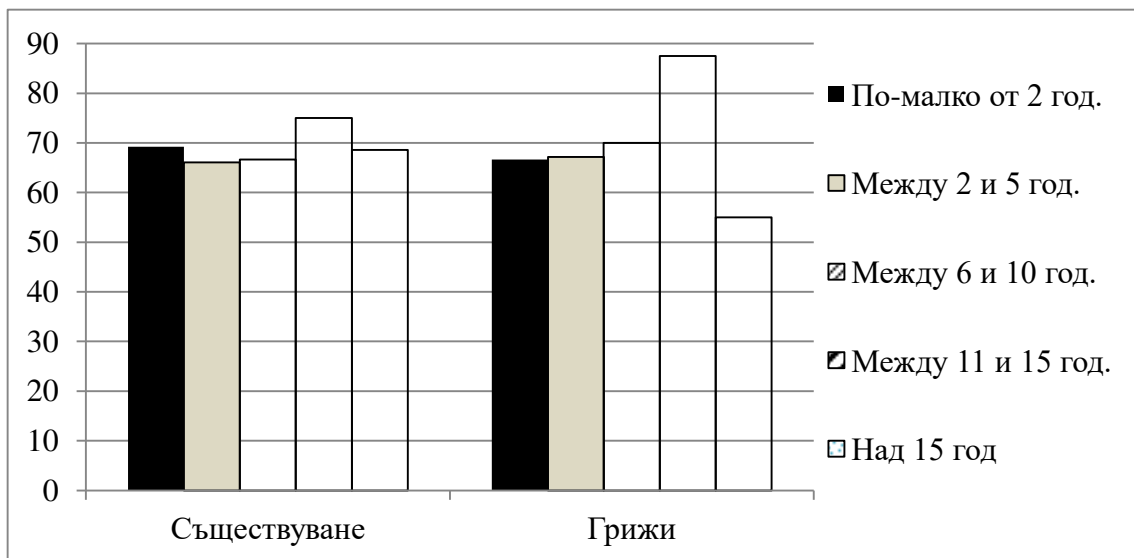
Фигура 67. Дял на фермите с добра и висока устойчивост, чиито менажери познават добре и много добре или спазват добре или стриктно принципите на управленческа, икономическа, социална и екологическа устойчивост (процент)

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

Анализът на анкетиранията стопанства показва, че е най-висок дялът на фермите с добра и висока устойчивост при стопанствата с по-продължителен период на съществуване и на полагане на грижи за подобряване на устойчивостта на фермата - с максимални значения са тези с периоди между 11 г. и 15 г. (Фигура 68). Това потвърждава, че устойчивото фермерство изисква дългосрочна стратегия и целенасочени грижи за подобряване на отделните аспекти на устойчивостта. Сравнително по-малкият дял на стопанствата с добра устойчивост при тези, които полагат грижи над 15 г. може би е резултат от липсата на ефективна модернизация на стратегиите, които да съответстват на променящата се социално-икономическа, институционална и природна среда в последните години.

Фигура 68. Дял на фермите с добра и висока устойчивост, в зависимост от периодите на съществуване на стопанството и на полагаане грижи за подобряване на устойчивостта (процент)

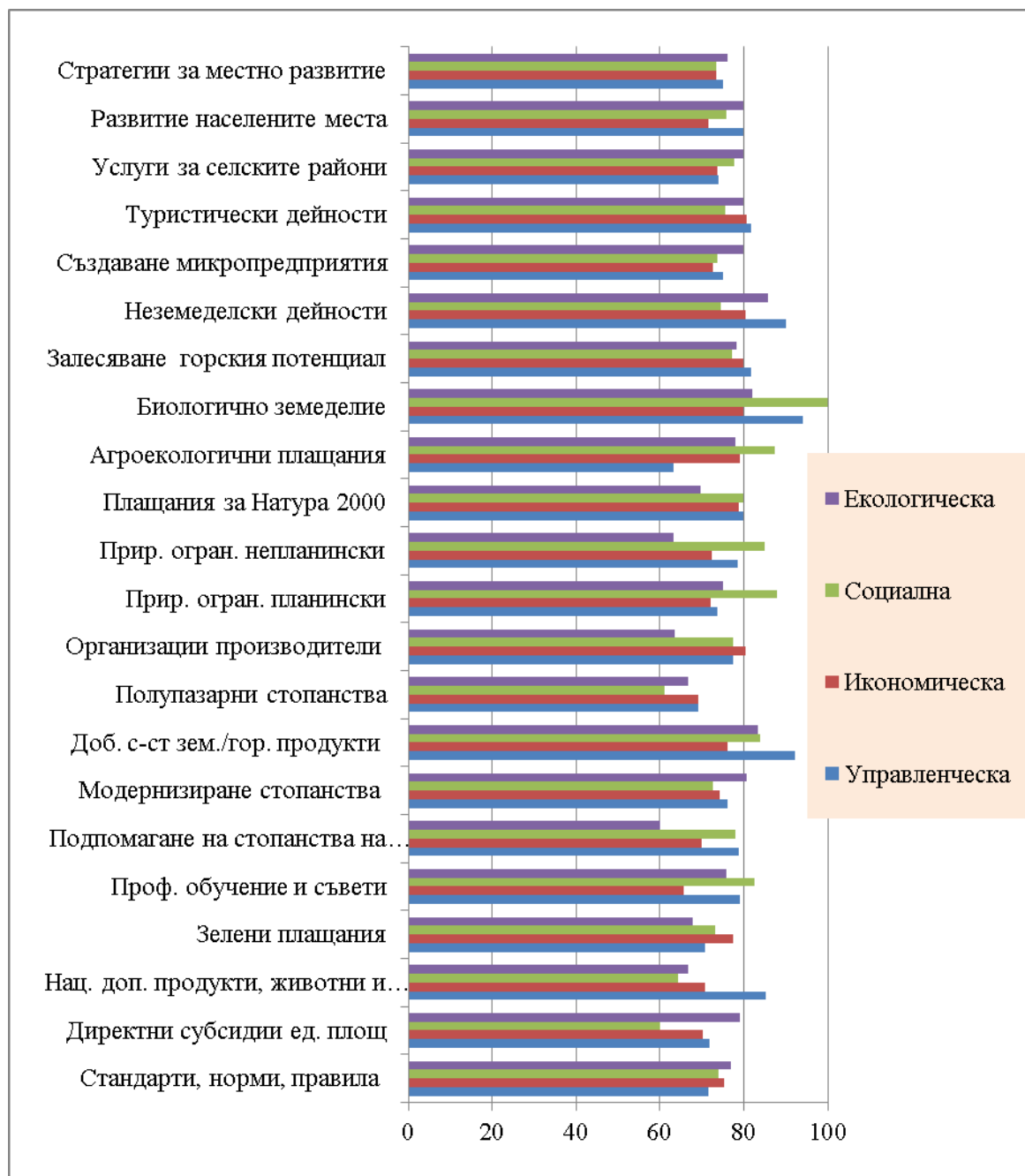

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

Анализът установи много висок дял на стопанствата с добра или висока устойчивост при всички инструменти на политиките, които според мениджърите в най-голяма степен повишават управленческата, икономическата, социалната и екологическата устойчивост на стопанствата им (Фигура 69).

Политическите механизми и инструменти, които в най-голяма степен са въздействали върху устойчивостта на стопанствата са: Подпомагане за биологично земеделие по отношение на социалната и управленческа устойчивост, Добавяне стойност на земеделски и горски продукти за управленческа устойчивост, Разнообразяване към неземеделски дейности за управленческа и екологическа устойчивост, по отношение на социалната устойчивост - Плащания за природни ограничения на планински район, Агроекологични плащания и Плащания за природни ограничения на непланински район, и Националните доплащания за продукти, животни и др. по отношение на управленческата устойчивост.

Фигура 69. Дял на фермите с добра и висока устойчивост, които посочват че определени инструменти на политиките, в най-голяма степен повишават устойчивостта на стопанството им (процент)

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

2. Перспективи на устойчивото развитие на стопанствата

Анкетираните стопанства имат разнообразни планове (намерения) за устойчиво фермерство в близко бъдеще.

Най-голямата част от фермите планират Участие в мерките за държавно подпомагане и Запазване на текущите дейности (Фигура 70). Първата от мерките е най-популярна за Кооперациите (69,23%), стопанствата със Средни размери (61,97%), тези специализирани в Полски култури (62,5%), Със землища в защитени зони и територии (76,92%), разположените в Планински район с природни ограничения (65,38%), и в Северен централен (66,67%) и Североизточен (64,52%) район на страната. Втората стратегия е най-разпространена сред Еднолични търговци (75%), стопанства с Големи размери (66,67%), специализирани в Полски култури (65,63%) и Тревопасни животни (63,33%), разположените в Равнинно-планински райони (61,9%) и в Югоизточен район (66,67%) на страната.

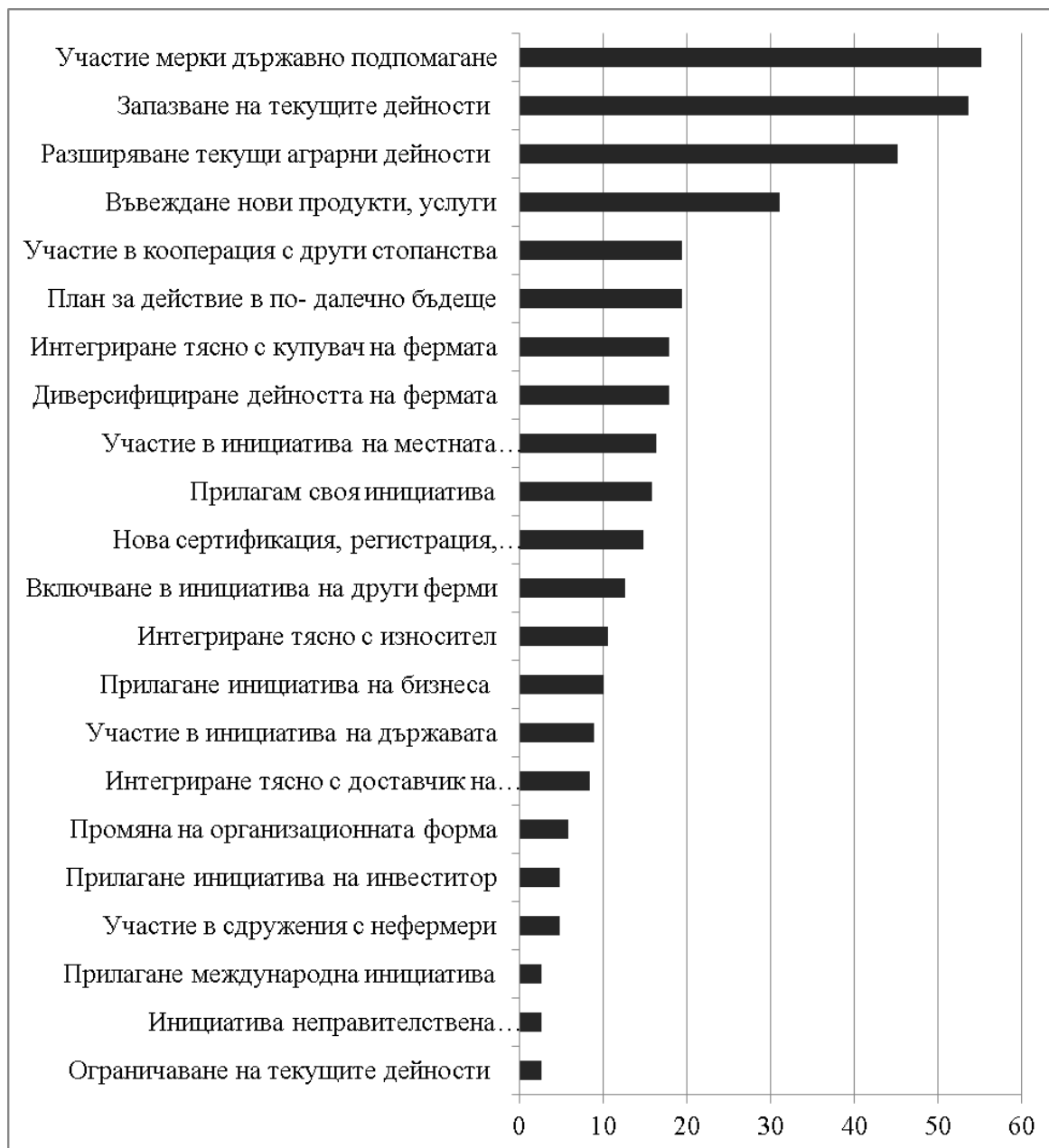
Значителен брой стопанства също предвиждат Разширяване на текущите аграрни дейности и Въвеждане на нови продукти, услуги. Първата е най-планирана от Кооперациите (61,54%), три-четвърти от фермите разположени в Непланински район с природни ограничения и 63,29% от тези Със землища в защитени зони и територии. Втората е предпочитана най-много от Търговско и др. дружества (64,71%) и от Едноличните търговци (62,5%), и стопанствата с Големи размери (55,56%).

Почти всяка пета ферма планира Участие в кооперация с други стопанства или има План за действие в по-далечно бъдеще. Първата мярка се очаква предимно от Кооперациите (38,46%) и от Едноличните търговци (37,5%), и всяка втора ферма специализирана в Свине, птици и зайци. Втората прогноза е на стопанствата, разположени предимно в Предимно планински райони и тези Със землища в защитени зони и територии (по 38,46%).

Други популярни форми за подобряване на устойчивостта на стопанствата в близко бъдеще са Интегриране тясно с купувач на фермата, Диверсифициране на дейността на фермата, Участие в инициатива на местната общност, Прилагане на своя инициатива, Нова сертификация, регистрация, стандарти, Включване в инициатива на други ферми, Интегриране тясно с износител,

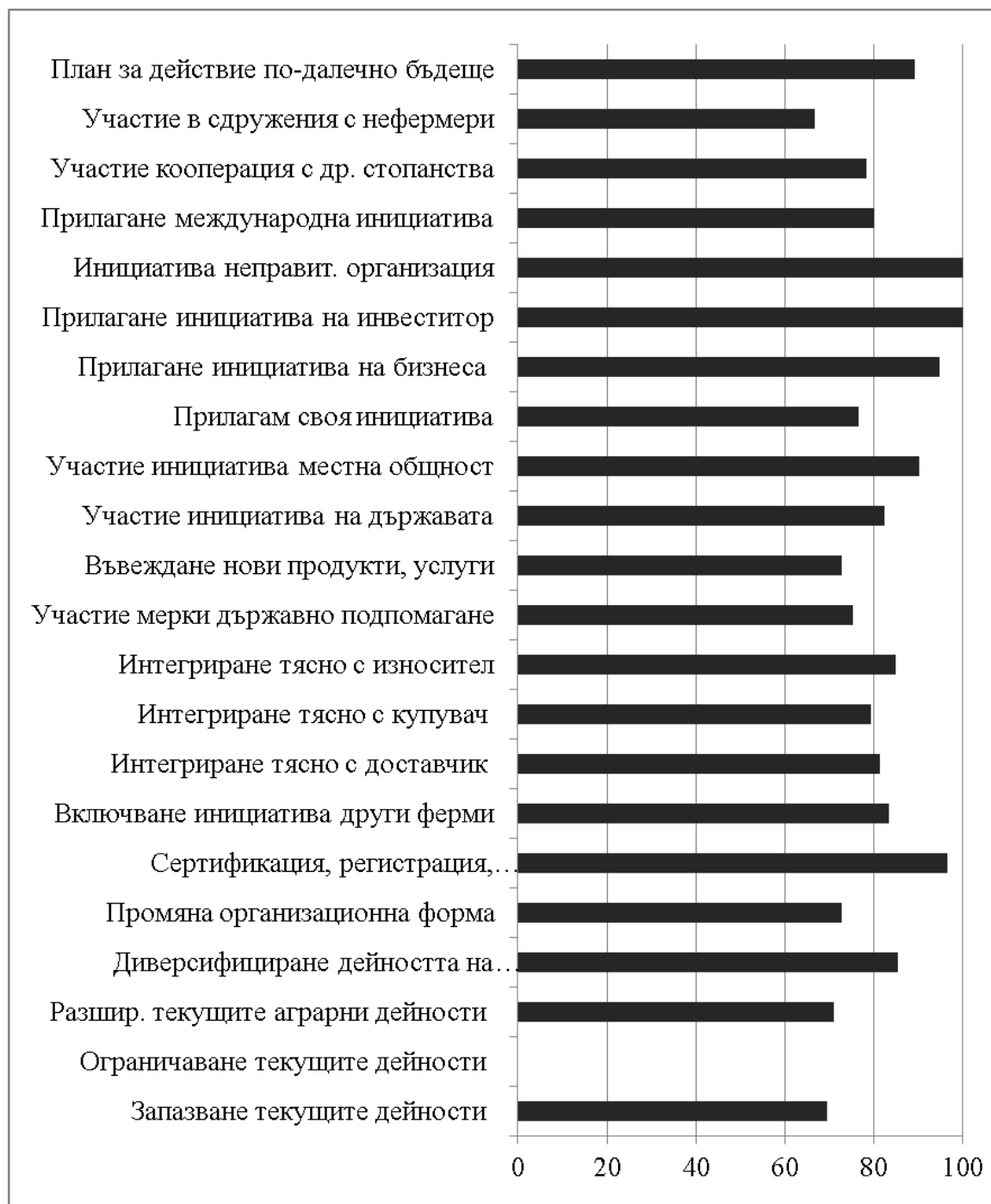
Прилагане инициатива на бизнеса, Участие в инициатива на държавата и Интегриране тясно с доставчик на фермата.

Фигура 70. Намерения в близко бъдеще за устойчиво фермерство (процент)

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

Фигура 71. Дял на фермите с добра и висока устойчивост, които посочват че определени инструменти на политиките, в най-голяма степен повишават устойчивостта на стопанството им (процент)

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016г.

В същото време е незначителен дялът на стопанствата, които планират да Променят организационната форма или Ограничат текущите дейности. Това показва, че тези форми не са ефективни за подобряване на устойчивостта на болшинството от българските стопанства. Промяна на организационната форма предстои за една четвърт от Едноличните търговци и фермите, специализирани в Полски култури (18,75%), и тези разположени в Североизточен район на страната (12,9%), а ограничаване на текущите дейности планират по-голям брой от Едноличните търговци (12,5%).

Анализът на анкетираните стопанства установи, че висок дял от стопанствата с добра или висока устойчивост имат разнообразни планове за подобряване на устойчивостта в близко бъдеще (Фигура 71).

Най-популярни стратегии, свързани с устойчивото фермерство на стопанствата с добри нива на устойчивост са: Прилагане на инициатива на инвеститор или Инициатива на неправителствена организация, Нова сертификация, регистрация, стандарти, Прилагане инициатива на бизнеса, Участие в инициатива на местната общност, Диверсифициране на дейността на фермата и Интегриране тясно с износител.

ИЗВОДИ И ПРЕПОРЪКИ

Проведеното анкетно проучване включва “типични” и в някаква степен “устойчиви” (перспективни) земеделски стопанства, което означава, че извадковото равнище е по-високо от реалното (средното) в страната. Въпреки това проведеното първо по рода си широкомащабно изследване върху устойчивостта на българските ферми дава възможност да се направят важни изводи за равнището на стопанска устойчивост и препоръки за усъвършенстване на управленческата и оценителна практика.

1. Предложеният холистичен подход дава възможност за оценка, анализ и подобряване на равнището на устойчивост на индивидуална ферма и на стопанствата от различен тип като цяло и по основни аспекти, принципи, критерии и показатели на управленческа, икономическа, социална и екологическа устойчивост. Този подход следва да бъде подробно дискутиран, експериментиран, усъвършенстван и адаптиран към конкретните условия на функциониране и развитие на стопанствата от даден тип, подотрасъл на производството, географски район и екосистема, а така също и специфичните нужди на вземащите решения на различни нива.

2. Собствениците и/или мениджърите на почти три-четвърти от анкетиранияте “типични” стопанства са мъже и повече от 60% са на възраст до 55 години. Подобна полова и възрастова структура на мениджърите (собствениците) най-вероятно ще управлява болшинството от българските стопанства в близките 5-10 и повече години и ще допринесе за едно или друго равнище на устойчивостта им. Високият дял на мениджърите от двата пола, чиито ферми са с „добра или висока устойчивост“ показва, че няма съществена разлика по отношение на устойчивото управление на стопанствата. Съществува силна връзка и между възрастта на мениджъра и устойчивостта на стопанството, като най-висока е частта на стопанствата на мениджъри над 65 г. и млади фермери до 40 г.

3. Мнозинството от стопанствата са разположени в райони с „нормални“ икономически, социални и екологически проблеми. Значителна част от българските ферми обаче са в райони с големи или екстремни икономически, социални и екологически

предизвикателства – съответно 37%, 36% и 9% от общия брой. Немалка част от мениджърите не са запознати с характера или не могат да оценят равнището на социално-икономическите и екологическите проблеми в района, в който е разположено стопанството им, като в най-голяма степен това касае компетентността на фермерите по отношение на екологическите проблеми в района, следвано от социалните и икономическите предизвикателства. Равнищата на устойчивост на стопанствата зависи преди всичко от управленческите качества и стратегията на мениджърите, както и от други външни фактори (политики и др.), а в по-малка степен от специфичните социално-икономически и екологически предизвикателства на района.

4. Над 43% от стопанствата са със сравнително кратък период на съществуване - до пет години. Като правило, с нарастване на продължителността на съществуване на стопанството нараства и делът на фермите с ефективни грижи за подобряване на устойчивостта им. Това показва, че практическият проблем “управление на устойчивостта” не е нов за повечето стопанства в страната. Най-висок е делът на фермите с добра и висока устойчивост при стопанствата с по-продължителен период на съществуване и на полагане на грижи за подобряване на устойчивостта на фермата, което потвърждава, че устойчивото фермерство изисква дългосрочна стратегия и целенасочени грижи за подобряване на отделните аспекти на устойчивостта.

5. Преобладаващата част от стопанствата познават добре или много добре принципите на управленческа и икономическа устойчивост и задоволително или изобщо не принципите на социална и екологическа. С най-висок собствен (вътрешен) потенциал за управление на различните аспекти на устойчивостта са кооперациите, едноличните търговци и търговските дружества. Като правило по-големите стопанства познават по-добре управленческата, икономическата, социалната и екологическа устойчивост. Съществува и диференциация на компетентността, в зависимост от специализацията на стопанствата, като тези в полски култури, тревопасни животни, свине, птици и зайци и смесено растениевъдно-животновъдни са с по-висока компетентност на управленческата устойчивост, специализираните в свине, птици и зайци и смесено растениевъдно-животновъдни са с най-високо познание на икономическата устойчивост, а тези в смесено

животновъдство с най-висока компетентност по отношение на екологическата устойчивост. Делът на стопанства с висока компетентност върху принципите на устойчивостта е най-голям при тези със земята в защитени зони и територии и фермите разположени в Югозападен район на страната. В бъдеще следва да се насочат повече усилия за подобряване на компетентността на фермерите в групите с ниска култура по отношение на аграрната устойчивост чрез обучения, консултации, съвети, обмяна на положителен опит и т.н.

6. Немалка част от стопанствата повишават капацитета си за управление на устойчивостта чрез “наемане на консултант”, като най-голям е този дял по отношение на опознаване на принципите на управленческа, екологическа и икономическа устойчивост. В най-голяма степен се използват консултанти за повишаване на познанията за икономическа и екологическа устойчивост от еднолични търговци и физически лица.

7. В голямата част от стопанствата се спазват стриктно или добре принципите на управленческа, икономическа, екологическа и социална устойчивост, като тези които спазват принципите на социална, икономическа, екологическа и управленческа устойчивост задоволително са съответно 32%, 26%, 22% и 21%. Над 6% от българските ферми изобщо не спазват принципите на социална устойчивост. Почти 8% от стопанствата спазват принципите на екологическа устойчивост единствено при наличие на санкции. Последното показва, че санкциите на държавата, местната власт, собствениците, членовете и т.н. предизвикват поведение за подобряване на еко-устойчивостта, особено при кооперации и физически лица. В най-голяма степен се интегрират принципите на аграрна устойчивост в общото управление на фермата при кооперациите и търговските дружества, като поголемите стопанства спазват тези принципи по-добре. Спазването на принципите на устойчивост е най-масово при стопанствата, специализирани в полски култури, тревопасни животни, смесено растениевъдно-животновъдни и смесено растениевъдни, фермите със земята в защитени зони и територии, разположените в непланински райони с природни ограничения и в Югозападен район на страната. При всички групи стопанства делът на тези, които спазват добре или стриктно принципите на аграрна устойчивост превишава тези, които ги познават добре или много

добре. Следователно, открит е въпросът доколко някои от стопанствата прилагат ефективно принципи, които не познават добре.

8. Съществуват силни връзки между равнищата на компетентност и на спазване на принципите на управленческа, икономическа, социална и екологическа устойчивост и нивата на устойчивост на стопанствата. Следователно, повишаването на компетентността, културата и практиката на устойчивото фермерство е важен фактор за подобряване на устойчивостта на стопанствата.

9. Общата устойчивост на стопанствата в страната е на добро равнище, с най-високи значения на екологическата и социална устойчивост и близки до границата с ниско ниво управленческа и икономическа устойчивост. Следователно, подобряването на последните два аспекта е критично за поддържане на устойчивостта на българските ферми.

10. Анализът по основни принципи, критерии и показатели на устойчивост идентифицира компонентите, които допринасят за определени равнища по отделни аспекти на стопанската устойчивост. Управленческата и икономическата устойчивост на българските стопанствата са сравнително ниски поради факта, че управленческата ефективност и финансовата стабилност на фермите е ниска. Последните от своя страна са детерминирани от ниската сравнителна ефективност на снабдяването с краткотрайни активи по отношение на алтернативна организация и от недостатъчната рентабилност на собствен капитал и обща ликвидност на фермите. Същевременно, въпреки че общата екологическа устойчивост на фермите е сравнително висока, опазването на земеделски земи и на биоразнообразието са ниски и критични за поддържане на достигнатото ниво. Последните незадоволителни нива са детерминирани от недостатъчното прилагане на препоръчителните норми на напояване, високата степен на водна ерозия на почвите и занижения брой на диви животни на територията на фермите.

11. Ниските равнища на отделните показатели за устойчивост показват конкретните области за подобряване на устойчивостта на стопанствата чрез адекватна промяна на стратегията на фермите и/или обществените политики по отношение на аграрните структури. Например, въпреки че общата

адаптивност на стопанствата е сравнително висока, то адаптивността на фермите към промените в природната среда (климат, екстремни явления, и др.) е сравнително ниска. Следователно, ако не се предприемат адекватни мерки за подобряване на последната чрез обучения, информация, подобряване на агротехниката, структурата на производство и сортовете, технологически и организационни иновации, и т.н. ще се компрометира и общата устойчивост на българските стопанства.

12. Положителните значения на определени показатели за устойчивост показват областите с високи абсолютни и сравнителни предимства на българските стопанства по отношение на устойчивото развитие. На съвременния етап те се изразяват в доброто спазване на хуманно отношение към животните, опазването на качеството на наземните и подземните води, по отношение на съдържание на нитрати и пестициди, опазването на качеството на въздуха, прилагането на добри земеделски практики, минималния брой на животни на единица площ, приемливите условия на труд и сравнителната удовлетвореност от фермерска дейност, оптималната продуктивност на животните, добрата адаптивност към пазара (цени, конкуренция, търсене и др.) и сравнителната ефективност на управление на реализацията на продукцията.

13. Съществува голяма вариация в равнищата на устойчивост на фермите от различен тип и местонахождение. С най-добра обща устойчивост са търговските дружества, кооперациите и стопанствата с големи размери, фермите специализирани в свине, птици и зайци, със земища в защитени зони и територии, тези разположени в непланински район с природни ограничения и в Южен централен район на страната. От друга страна стопанствата, които са предимно за самозадоволяване и със смесено животновъдство са с ниска устойчивост. Друга категория ферми са с добра устойчивост, но с равнища на/или близо до границата с ниска устойчивост - специализираните в зеленчуци, цветя и гъби, физическите лица и стопанствата разположени в Северозападен район на страната. За всички тези типове ферми следва да се предприемат мерки за издигане на всички аспекти на устойчивостта.

14. С ниска икономическа устойчивост са стопанствата с малки размери, специализираните в смесено растениевъдство и

трайни насаждения, и тези разположени в равнинно-планински и в планински райони, както и в Североизточен и Югозападен район на страната. За тези типове стопанства следва да се предприемат мерки за издигане на икономическата устойчивост, за да се подобри и общото ниво на дългосрочна устойчивост.

15. С ниска социална устойчивост са единствено стопанствата на едноличните търговци, за които следва да се предприемат адекватни мерки за подобряване на този аспект от тяхната дейност като обучение, стимули, регулации, подпомагане и др.

16. За всяка конкретна ферма и при стопанствата от различен юридически тип, размери, специализация и географско разположение съществува голяма вариация на равнищата на индивидуалните показатели за устойчивост. Специфичният анализ на тези равнища показва и областите, в които следва да се предприемат адекватни мерки от мениджърите на стопанствата и от държавата за да се подобри аспектната и цялостната устойчивост на стопанствата от различен вид.

17. Съществува голяма вариация в дела на стопанствата с различни нива на устойчивост, като над 68% от българските ферми са с добра устойчивост и по-малко от 2% са високо устойчиви. В същото време всяко четвърто от земеделските стопанства в страната е с ниска устойчивост, а малко повече от 4% са неустойчиви. Най-значителен е делът на стопанствата с добра и висока устойчивост в групата на търговските дружества, следвано от кооперациите и едноличните търговци. При физическите лица над една трета са с ниска устойчивост или напълно неустойчиви. Всеки четвърти от едноличните търговци е с ниско ниво на обща устойчивост, подобно на над 15% от кооперациите, докато при търговските дружества само 6% са в тази група. Всички стопанства с големи размери са с добра устойчивост. При фермите предимно за самозадоволяване повече от половината са с ниска устойчивост или неустойчиви, подобно на около една трета от фермите с малки размери и 24% от тези със средни размери. Делът на фермите с добра и висока устойчивост е най-голям при специализираните в свине, птици и зайци, смесено растениевъдство, трайни насаждения, смесени растениевъдно-животновъдство, полски култури и тревопасни животни. От друга страна, при стопанствата със смесено животновъдство 43% са с ниска устойчивост и 14%

неустойчиви, подобно на специализираните в зеленчуци, цветя и гъби, при които 41% са ниско устойчиви и 5% неустойчиви. Най-висок е дялът на стопанствата с добра и висока устойчивост в непланински райони с природни ограничения, със земята в защитени зони и територии, разположените в равнинни райони и в Южен централен, Северен централен, и Югоизточен район на страната. Същевременно 40% от всички ферми в Югозападен район са с ниска устойчивост или неустойчиви, подобно на 37% от стопанствата в Северозападен район и 32% от тези в Североизточен район. Северозападен район е водещ в дела на неустойчивите стопанства, където всяка десета ферма е неустойчива. Огромен брой от фермите в планински район с природни ограничения (38%) са с ниска обща устойчивост или неустойчиви, подобно на 35% от тези разположени в предимно планински райони и всяка трета в равнинно-планинските райони. Разслояването на фермите от различен тип в групи с различно ниво на устойчивост следва да се има предвид при прогнозиране на броя и значимостта на стопанствата от всеки тип и местонахождение, а така също при усъвършенстване на обществените (структурни, отраслови, регионални, екологични и т.н.) политики за подкрепа на земеделските производители от определен вид, подотрасли, екосистеми и райони на страната.

18. Четиридесет процента от стопанствата в страната са с ниска управленческа устойчивост или управленчески неустойчиви. Най-голям относителен дял ферми с ниска или липса на управленческа устойчивост е при едноличните търговци (50%) и физическите лица (45%), стопанствата предимно за самозадоволяване (65%) и с малки размери (49%), специализираните в зеленчуци, цветя и гъби (50%), разположените в равнинно-планински райони (48%), в Североизточен (45%) и Южен централен (45%) район на страната. Това показва, че за една значителна част от българските ферми сравнителната ефективност на управление на снабдяването с труд, земя, финанси и др. и маркетинг е по-ниска от друга възможна организация и адаптивността им към променящата се среда е недостатъчна. Те са недостатъчно управленчески устойчиви за посрещане на съвременните социално-икономически, институционални и природни предизвикателства и ще трябва да се модернизират или ще преустановят съществуване в средносрочен план.

19. Над 42% от всички стопанства в страната са с ниска икономическа устойчивост или икономически неустойчиви. С най-голям дял ферми с ниска или липса на икономическа устойчивост са сред физическите лица (48%), мнозинството от стопанствата предимно за самозадоволяване (88%), сред специализираните в смесено животновъдство (57%), тревопасни животни (47%), зеленчуци, цветя и гъби (45%), разположените в планински (54%) и равнинно-планински райони (45%) и в Североизточен (58%) и Югозападен (52%) район на страната. Нещо повече, значителна част от тези групи стопанства са в момента икономически неустойчиви, което касае почти всяко десето физическо лице, 29% от стопанствата със смесено животновъдство, всяка пета ферма, разположена в Северозападен район и 12% от тези в Югозападен район на страната, 18% от стопанствата предимно за самозадоволяване, 9% от фермите специализирани в зеленчуци, цветя и гъби, 9% от стопанствата с малки размери и 7% от разположените в равнинно планинските райони на страната. Това означава, че икономическата и финансовата ефективност на дейността и използването на ресурсите в тези ферми е ниска и не отговаря на съвременните условия на конкуренция и те вероятно ще преустановят да съществуват в близко време, ако не се предприемат кардинални мерки (обществена подкрепа, регулации и т.н.) за подобряване на икономическата им устойчивост.

20. Фермите с ниска социална устойчивост са 18%, а всяка двадесета е социално неустойчива. С най-висок дял нискоустойчиви в социален план стопанства са едноличните търговци (38%), следвани от физическите лица с всяко пето ниско устойчиво и почти 7% неустойчиво в социален смисъл. При стопанствата със средни размери всяко пето е социално ниско устойчиво или неустойчиво, подобно на над 35% от стопанствата предимно за самозадоволяване (включително 18% социално неустойчиви) и всяка четвърта от фермите с малки размери. В специализираните в зеленчуци, цветя и гъби стопанства 36% са с ниска социална устойчивост или социално неустойчиви, следвани от фермите със смесено животновъдство, където 29% са с влошено ниво на социална устойчивост (в това число 14% социално неустойчиви). Най-многобройни са социално ниско устойчивите или неустойчиви стопанства, разположени в равнинни (28%) и в равнинно-планински (24%) райони, една трета от тези в

Северозападен район, 30% в Югоизточен район и 29% в Североизточен район на страната. Това означава, че социалната ефективност на немалка част от българските стопанствата за фермерите, общностите и обществото не отговаря на съвременните потребности и стандарти, което компрометира и цялостната им средносрочна и дългосрочна устойчивост. Следователно, незабавно следва да се предприемат кардинални мерки за подобряване на доходите, условията на труд и живот на фермерите и техните домакинства, а така също и значимостта им в съхранение на селските общности и традиции.

21. Стопанствата с ниска екологическа устойчивост са почти 18%, а малко повече от 4% са екологически неустойчиви. Значителен брой от търговските дружества (24%), физическите лица (18%) и кооперациите (23%) са с ниска еко-устойчивост, а всеки двадесети от физическите лица е екологически неустойчив. За най-голямата част от фермите еко-резултатността е ниска или неприемлива в групите със средни (27%) и големи (22%) размери. Значителна част от стопанствата, специализирани в зеленчуци, цветя и гъби са с ниска еко-устойчивост (32%) или еко-неустойчиви (14%), подобно на тези в смесено животновъдство (съответно 29% и 14%) и полски култури (съответно 31% и 3%). Над 7% от фермите, специализирани в трайните насаждения са екологически неустойчиви. Най-голям дял от стопанствата с ниска еко-устойчивост или еко-неустойчиви са в равнинно-планински (26%) и равнинни (25%) райони, в планински райони с природни ограничения (19%), и в Югозападен (32%), Северозападен (27%), Югоизточен (26%) и Североизточен (26%) район на страната. Следователно, за една немалка част от българските ферми екологическата ефективност не отговаря на съвременните норми и стандарти за опазване на земеделските земи, водите, въздуха, биоразнообразието, услугите на екосистемите и благосъстоянието на животните, което компрометира и цялостната им дългосрочна устойчивост. Следователно, следва да се предприемат ефективни мерки за подобряване на еко-ефективността в тези групи стопанства чрез обучение, информирание, стимулиране, санкциониране и т.н.

22. Съществуват значителни вариации на равнищата на устойчивост на физическите лица, едноличните търговци, кооперациите и търговските и др. дружества, в зависимост от

техния размер, специализация, екологическо и географско разположение, а така също и значителна диференциация в дела на стопанствата с различно ниво на устойчивост при различните видове стопанства от определен юридически тип. При физическите лица големината, производствената специализация и месторазположението са по-важни фактори за тяхната устойчивост, отколкото юридическият им статут. При определени видове еднолични търговци, кооперации и търговски и др. дружества специфичната организационна форма е съществен (и по-важен) фактор, определящ равнището на устойчивост, а не принадлежността им към групи с определени размери, специализация и месторазположение.

23. Факторите, които в най-голяма степен стимулират действия на българските ферми за повишаване на управленческата устойчивост са: достъпът до фермерски съвети, професионалното обучение на мениджъра и наетия труд, личната убеденост и удовлетвореност, положителният опит на други ферми, наличните иновации, финансовите възможности, частните договори и споразумения, и регистрацията и сертификацията за продукти, услуги и т.н. Факторите, които в най-голяма степен стимулират действията на мнозинството от стопанствата за повишаване на икономическата им устойчивост са: пазарно търсене и цени, получаваните директни държавни субсидии, пазарна конкуренция, финансовите възможности, участието в държавните програми за подпомагане, възможностите за изгоди в настоящия момент, възможностите за изгоди в близко бъдеще, данъчните преференции, възможностите за изгоди в по-далечно бъдеще и интеграцията с купувача на продукцията. За най-голяма част от стопанствата факторите, които в най-голяма степен стимулират техните действия за повишаване на социалния аспект на устойчивост са: личната убеденост и удовлетвореност, общественото признание за приноса им, непосредствени изгоди за други лица и групи, инициативите и натискът на обществеността в района, достъпът до фермерски съвети, политиките на Европейския съюз и съществуващите проблеми и рискове в района. Факторите, които в най-голяма степен стимулират фермите за повишаване на екологическата им устойчивост са: съществуващите проблеми и рискове в глобален мащаб, нормативните документи, стандарти, норми и др., съществуващите проблеми и рискове в района и политиките на

Европейския съюз. Всички тези специфични стимули за българските стопанства като цяло и от различен вид следва да се имат пред вид при усъвършенстване на обществените политики и програми за устойчиво развитие.

24. Държавните и европейски механизми на регулация и подкрепа, които повишават в най-голяма степен икономическата устойчивост на най-голям брой от българските ферми са: директни субсидии на база единица площ, национални доплащания за продукти, животни и др., модернизиране на земеделските стопанства, зелени плащания и подпомагане на полупазарни стопанства. Въздействието на държавните и европейски политики върху управленческата, социалната и екологическата устойчивост на българските стопанства е сравнително най-слабо. Инструментите, които в най-голяма степен повишават управленческата устойчивост на стопанствата са: професионално обучение и съвети, задължителни стандарти, норми, правила и ограничения, модернизиране на земеделските стопанства и създаване организации на производители. Инструментите, които повишават социалната устойчивост на сравнително по-голяма част от стопанствата са: стратегии за местно развитие, услуги за населението в селските райони, обновяване и развитие на населените места и насърчаване на туристическите дейности. За повишаване на екологическата устойчивост на стопанствата най-значими са зелените плащания, подпомагане за биологично земеделие, задължителни стандарти, норми, правила и ограничения и агроекологични плащания. Политическите механизми и инструменти, които в най-голяма степен са въздействали върху равнището на устойчивост на стопанствата са: подпомагане за биологично земеделие по отношение на социалната и управленческа устойчивост, добавяне стойност на земеделски и горски продукти за управленческа устойчивост, разнообразяване към неземеделски дейности за управленческа и екологическа устойчивост, по отношение на социалната устойчивост плащания за природни ограничения планински район, агроекологични плащания и плащания за природни ограничения непланински район, и националните доплащания за продукти, животни и др. по отношение на управленческата устойчивост.

25. Съществува силна диференциация на въздействието на отделните инструменти на политиките върху устойчивостта на

стопанствата от различен тип и месторазположение. Механизмите и инструментите на националните и европейски политики, които в най-голяма степен оказват влияние за повишаване на устойчивостта на българските ферми са: задължителни стандарти, норми, правила и ограничения по отношение на управленческата устойчивост на големите по размер ферми и за екологическата устойчивост на стопанствата, специализирани в свине, птици и зайци; директни субсидии на база единица площ за икономическата устойчивост на едноличните търговци, кооперациите, търговските дружества, стопанствата със сравнително малки размери, стопанствата специализирани в свине, птици и зайци, смесено растениевъдство и трайни насаждения, разположените в непланински райони с природни ограничения, със земи в защитени зони и територии, в предимно планински райони на страната, в планински райони с природни ограничения, в Югозападен и Южен централен район; националните доплащания за продукти, животни и др. по отношение на икономическата устойчивост на търговски дружества, фермите предимно за самозадоволяване, и специализираните в тревопасни животни, в предимно планински райони, със земи в защитени зони и територии, и разположените в Северен централен и Югозападен район; зелените плащания за икономическата устойчивост на стопанствата, разположени в планински райони, със земи в защитени зони и територии, и в Югозападен район; професионално обучение и съвети за големите стопанства; модернизиране на земеделските стопанства по отношение на икономическата устойчивост на едноличните търговци, търговските дружества и специализираните в смесено животновъдство и смесено растениевъдство, разположените в планински райони и в Северен централен и Южен централен район; подпомагане на полупазарни стопанства и създаване организации на производители за икономическата устойчивост на стопанствата предимно за самозадоволяване; плащания за природни ограничения за планински район за икономическата устойчивост на фермите, разположени в подобни райони. Тези специфични реални ефекти за българските стопанства от различен вид следва да се имат предвид при усъвършенстване на обществените политики и програми за устойчиво развитие.

26. В близко бъдеще болшинството от българските стопанства планират да участват в мерките за държавно

подпомагане и запазване на текущите дейности, като първата е най-популярна за кооперациите и стопанствата със средни размери, тези специализирани в полски култури, със землища в защитени зони и територии, разположените в планински район с природни ограничения и в Северен централен и Североизточен район на страната, а втората е най-разпространена сред еднолични търговци, стопанства с големи размери, специализирани в полски култури и тревопасни животни, разположените в равнинно-планински райони и в Югоизточен район на страната. Значителен брой стопанства също предвиждат разширяване на текущите аграрни дейности и въвеждане на нови продукти, услуги, като първата е най-планирана от кооперациите, три-четвърти от фермите разположени в непланински район с природни ограничения и от тези със землища в защитени зони и територии, а втората е предпочитана най-много от търговски дружества и от едноличните търговци, както и от стопанствата с големи размери. Почти всяка пета ферма планира участие в кооперация с други стопанства или има план за действие в по-далечно бъдеще, като първата мярка се очаква предимно от кооперациите и от едноличните търговци и всяка втора ферма специализирана в свине, птици и зайци. Втората прогноза е на стопанствата, разположени предимно в планински райони и тези със землища в защитени зони и територии. Други популярни форми за подобряване на устойчивостта на стопанствата в близко бъдеще са интегриране тясно с купувача на фермата, диверсифициране дейността на фермата, участие в инициатива на местната общност, прилагане на своя инициатива, нова сертификация, регистрация, стандарти, включване в инициатива на други ферми, интегриране тясно с износител, прилагане инициатива на бизнеса, участие в инициатива на държавата и интегриране тясно с доставчика на фермата. Най-популярни стратегии, свързани с устойчивото фермерство на стопанствата с добри нива на устойчивост са: прилагане на инициатива на инвеститор или инициатива на неправителствена организация, нова сертификация, регистрация, стандарти, прилагане инициатива на бизнеса, участие в инициатива на местната общност, диверсифициране дейността на фермата и интегриране тясно с износител.

27. Предвид на актуалността на подобни всеобхватни оценки на устойчивостта на стопанствата и високата ползност за фермерското управление и аграрните политики, подобни

изследвания следва да се разширяват, като се повишава тяхната прецизност и представителност. Това обаче налага по-тясно сътрудничество на всички заинтересовани страни и включване на самите фермери, аграрни организации, местни и държавни органи, групи по интереси, научни институти и експерти и др. Заедно с това следва да се повиши точността на оценките, които следва да се базират, освен на преценки на самите мениджъри и на друга адекватна информация от полеви проучвания и тестове, статистически и др. данни и експертизи на специалисти в съответната област.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Башев Х. (2003): Организация на снабдяването с финанси в българските ферми, Икономика и управление на селското стопанство No 5, 10-21.
- Башев Х. (2003): Организация на реализацията на продукцията в българските ферми, Икономика и управление на селското стопанство No 6, 13-23.
- Башев Х. (2003): Ефективност на аграрните организации с отчитане на транзакционните разходи, Икономика и управление на селското стопанство No 2, 13-20.
- Башев Х. и Д.Терзиев (2002): Организация на снабдяването със труд в българските ферми, Икономика и управление на селското стопанство No 1, 21-30.
- Башев Х. и Д.Терзиев (2002): Организация на снабдяването с материални активи в Българските ферми, Икономика и управление на селското стопанство No 2, 17- 24.
- Башев Х. и Д.Терзиев (2002): Организация на снабдяването с услуги в българските ферми, Икономика и управление на селското стопанство No 3, 20-28.
- Башев Х. и Д.Терзиев (2001): Организация на снабдяването със земя в българските ферми, Икономика и управление на селското стопанство No 6, 17-27 .
- Башев Х. (2003): Ефективност на аграрните организации с отчитане на транзакционните разходи, Икономика и управление на селското стопанство, No 2, 13-20.
- Башев Х. (2005): Подход за оценка на устойчивостта на фермите, Икономика и управление на селското стопанство, No 6, 24-37.
- Башев Х. (2006): Оценка на устойчивостта на българските ферми, Икономика и управление на селското стопанство No 3, 18-28.
- Башев Х. (2006): Управление на аграрната и селска устойчивост, Икономика и управление на селското стопанство No 4, 27-37.
- Башев Х. (2006): Влияние на Общата селскостопанска политика на Европейския съюз върху устойчивостта на земеделските стопанства в България, Икономика и управление на селското стопанство No 5, 37-47.

- Башев Х. (2012): Ефективност на фермите и аграрните организации, Икономическа мисъл, бр. 4, 46-77.
- Башев Х. (2013): Подход за анализ на системата за еко-управление в селското стопанство, Икономика и управление на селското стопанство, No 2, 60-85.
- Башев Х. (2014): Екоуправление в селското стопанство, Икономическа мисъл, бр.1, 29-55.
- Башев Х. (2016): Дефиниране и оценка на устойчивостта на фермите, сп. Икономически изследвания, бр.3, 158-188.
- Башев Х. (2016): Устойчивост на фермата, сп. Икономика 21, No 1, 22-58.
- Башев Х., Б.Иванов, Т.Радев, Н.Мау Дунг, М.Атанасова, Я.Славова, Д. Панталеева (2010): Сравнителен анализ на аграрната политика на България и Виетнам, Авангард Прима, София.
- Башев Х., Н.Котева и М.Младенова (2013): Влияние на ОСП на ЕС върху българските ферми, ИАИ, София.
- Иванов Б., Т.Радев, Д.Димитрова, и П.Борисов (2009): Устойчивост в земеделието, Авангард Прима, София.
- Йовчевска П. (2016): Селото: устойчивост в режим на трансформации, в "Селото: общности и идентичности, трансформации и предизвикателства, АПП "Аля" Троян, 99-114.
- Котева Н. (2016): Конкурентоспособност на земеделските стопанства в условията на ОСП на ЕС, Авангард Прима, София.
- Кънева К. (2015): Институционални промени и структурна реформа в земеделските стопанства, Авангард Прима, София.
- Кънева К., Н.Котева, Х.Башев, А.Митов и В. Кръстев (2015): Структурни промени, ефективност и устойчивост на земеделските стопанства, доклад на международен научен форум „Аграрната политика в подкрепа на земеделието“, 26-27 октомври 2015г. София.
- Хаджиева В., Д.Митова, М.Анастасова, Х.Башев, В.Мицов и С.Маджарова (2005): Планиране на устойчивото развитие на земеделското стопанство, Икономика и управление на селското стопанство No 5: 37-43.
- Andreoli M. and V Tellarini (2000): Farm sustainability evaluation: methodology and practice, Agriculture, Ecosystems & Environment, Volume 77, Issues 1–2, 43–52.

- Bachev H. (2005): Assessment of Sustainability of Bulgarian Farms, proceedings, XIth Congress of the European Association of Agricultural Economists, Copenhagen.
- Bachev H. (2010): Governance of Agrarian Sustainability, New York: Nova Science Publishers.
- Bachev H. (2014): Environmental Management in Agriculture, Mechanisms, Forms and Efficiency, LAP LAMBERT Academic Publishing.
- Bachev H (2016): A Framework for Assessing Sustainability of Farming Enterprises Journal of Applied Economic Sciences, Vol XI, 1(39), 24-43.
- Bachev H (2016): Sustainability of Farming Enterprise – Understanding, Governance, Evaluation, EKOHOMIKA, 2 (179), 6-15.
- Bachev H (2016): Unpacking Sustainability of Farming Organizations, International Journal of Economics and Management Sciences, 5:3, 1-13.
- Bashev H. (2016): The Sustainability of Farms, Economics, no 1, 20-53.
- Bachev H. and A.Peeters (2005): Framework for Assessing Sustainability of Farms, in Farm Management and Rural Planning No 6, Kyushu University, Fukuoka, 221-239.
- Bachev H, Koteva N., K.Kaneva, D.Terziev, and D.Vanev (2016): Sustainability of Bulgarian Farms during Reformed CAP Implementation, Proceedings of International Conference „Fostering agriculture innovation and business opportunities for rural renaissance”, October 27-28, 2016, Sofia.
- Bastianoni S, N. Marchettini, M. Panziera, E. Tiezzi (2001): Sustainability assessment of a farm in the Chianti area (Italy), Journal of Cleaner Production, Volume 9, Issue 4, 365–373.
- Brklacich M., Bryant C. and B. Smith (1991): Review and appraisal of concept of sustainable food production systems, Environmental Management, 15(1): 1-14.
- EC (2001): A Framework for Indicators for the Economic and Social Dimensions of Sustainable Agriculture and Rural Development, European Commission.
- Edwards C., R. Lal, P. Madden, R. Miller and G. House (editors), (1990): Sustainable Agricultural Systems, Soil and Water Conservation Society, Iowa.
- FAO (2013): SAFA. Sustainability Assessment of Food and Agriculture systems indicators, FAO.

- Fuentes M. (2004): Farms Management Indicators Related to the Policy Dimension in the European Union, OECD Expert Meeting on Farm Management Indicators and the Environment, 8-12 March 2004, New Zealand
- Häni F., L. Pintér and H. Herren (2006): Sustainable Agriculture. From Common Principles to Common Practice, Proceedings of the first Symposium of the International Forum on Assessing Sustainability in Agriculture (INFASA), March 16, 2006, Bern, Switzerland.
- Hansen J. (1996): Is Agricultural Sustainability a Useful Concept, *Agricultural Systems* 50: 117-143.
- Hayati D. Z. Ranjbar, and E. Karami (2010): Measuring Agricultural Sustainability, in E. Lichtfouse (ed.), *Biodiversity, Biofuels, Agroforestry and Conservation Agriculture*, 73, *Sustainable Agriculture Reviews* 5, Springer Science+Business Media B.V., 73-100.
- Ikerd J. ( ): On Defining Sustainable Agriculture, SARE.
<http://www.sustainable-ag.ncsu.edu/onsustainableag.htm>
- Lowrance R., P. Hendrix, and E. Odum (2015): A hierarchical approach to sustainable agriculture, *American Journal of Alternative Agriculture*
- Lopez-Ridaura S., O.Masera, and M.Astier (2002): Evaluating the Sustainability of Complex Socio-environmental Systems. MESMIS Framework, *Ecological Indicators*.
- Mirovitskaya N. and W.Ascher – editors (2001): *Guide to Sustainable Development and Environmental Policy*, Duke University Press, London.
- OECD, 2001: *Environmental indicators for agriculture. Volume 3: Methods and Results*. OECD, Paris.
- Raman, S. (2006): *Agricultural Sustainability. Principles, Processes and Prospect.*, New York: The Haworth Press Inc.
- Rigby D., P. Woodhouse T. Young, M. Burton (2001): Constructing a farm level indicator of sustainable agricultural practice, *Ecological Economics*, Vol. 39, Issue 3, 463–478.
- Sauvenier X., J. Valekx, N. Van Cauwenbergh, E. Wauters, H.Bachev. K.Biala, C. Bielders, V. Brouckaert, V. Garcia-Cidad, S. Goyens, M.Hermy, E. Mathijs, B.Muys, M.Vanclooster. and A.Peeters (2005): *Framework for Assessing Sustainability Levels in*

Belgium Agricultural Systems – SAFE, Belgium Science Policy, Brussels.

UN (1992): Report of the United Nations Conference on Environment and Development, 3-14 June 1992, Rio de Janeiro: United Nation.

UN (2015): Paris Climate Change Conference, November-December 2015.

UN (2015): Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development, United Nations Resolution A/RES/70/1 of 25 September 2015.

VanLoon, G., Patil, S., and Hugar, L. (2005): Agricultural Sustainability: Strategies for Assessment. London: SAGE Publications.

Williamson, O. (1996): The Mechanisms of Governance. New York: Oxford University Press.